

इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत विद्यावारिधि (पिएच डी)

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधार्थी

सरस्वती मिश्र

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

जुलाई २०१९

इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत विद्यावारिधि (पिएच डी)

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

२०१९

शोध निर्देशक

सह शोध निर्देशक

शोधार्थी

डा कविता लामा

डा समर सिन्हा

सरस्वती मिश्र

सह प्राध्यापक
नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

सहायक प्राध्यापक
नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

पिएच डी -15/Ph.D/NEP/02
नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालय

(भारतके संसदके अधिनियमद्वारा स्थापित केन्द्रीय विश्वविद्यालय)

SIKKIM UNIVERSITY

[A central university established by an Act of Parliament of India in 2007]

No.LIB. Plagiarism /59/2017

Dated 09-02-2017

To

The Head
Department of Nepali
Sikkim University

Sub: Anti-Plagiarism Test

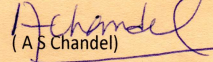
Dear Sir,

Kindly refer to your letter dated 09/02/2017 on the subject referred above.

I may inform you that the present ant-plagiarism software (URKUND) being used by Sikkim University distributed by INFLIBNET does not support Nepali and Hindi languages.

Therefore, the MPhil and PhD dissertations written in Hindi and Nepali cannot be tested for plagiarism.

Yours sincerely,

(A S Chandel)
Librarian

Copy for information to:

1. The Controller of Examinations, Sikkim University
2. The Dean, School of Languages and Literature
3. In-charge, Department of Hindi

६ माइल, सामदुर, पीओ तादुङ-७६७१०२, गान्तोक, सिक्किम, भारत

फोन : ०३५९२-२५१०६७, २५१४६८, फ्याक्स-२५१८६५

6th Mile, Samdur, P.O. Tadong 737102, Gangtok, Sikkim, India

Phone : 03592-251067, 251468, Fax : 03592-251865

Website : www.cus.ac.in

6 माइल, साम्दुर, तादोंग -737102
गंगटोक, सिक्किम, भारत
फोन-03592-251212, 251415, 251656
टेलीफैक्स -251067
वेबसाइट - www.cus.ac.in

सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

6th Mile, Samdur, Tadong -737102
Gangtok, Sikkim, India
Ph. 03592-251212, 251415, 251656
Telefax: 251067
Website: www.cus.ac.in

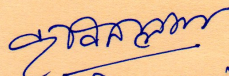
(भारत के संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India in 2007 and accredited by NAAC in 2015)

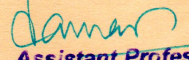
प्रतिबद्धता पत्र

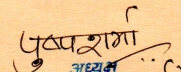
सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि “इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन” शीर्षकमा तयार गरिएको यो शोधप्रबन्ध नितान्त मौलिक कार्य हो। शोध निर्देशक डा कविता लामा अनि शोध सह निर्देशक डा समर सिन्हाको कुशल निर्देशनमा रहेर मैले यो शोधकार्य पूर्ण गरेकी हुँ। मैले यस शोधप्रबन्धमा द्वितीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी त्यसलाई वैज्ञानिक ढङ्गमा उपयोग गरेकी छु। यस शोधप्रबन्धको निष्कर्ष मैले यसअघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेकी छैन। शोधप्रबन्धभित्रका कुनै पनि अंश अन्य पत्र-पत्रिका तथा कुनै पनि पाठ्य पुस्तकको अंशको रूपमा प्रकाशित गराएकी छैन।

प्रस्तुत शोधकार्यको विरुद्ध यदि कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसप्रति म सम्पूर्ण रूपले उत्तरदायी हुनेछु भनी यो प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछु।

शोधार्थी
सरस्वती मिश्र
सिक्किम विश्वविद्यालय
पञ्जीकरण सङ्ख्या-15/Ph.D/NEP/02
नेपाली विभाग
सिक्किम विश्वविद्यालय

Assistant Professor
Department of Nepali
Sikkim University

Assistant Professor
Department of Nepali
Sikkim University

अध्यक्ष
नेपाली विभाग
Department of Nepali
सिक्किम विश्वविद्यालय
Sikkim University

6 माइल, सामदुर, तादोंग -737102
गंगटोक, सिक्किम, भारत
फोन-03592-251212, 251415, 251656
टेलीफैक्स -251067
वेबसाइट - www.cus.ac.in

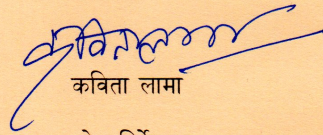
सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

6th Mile, Samdur, Tadong -737102
Gangtok, Sikkim, India
Ph. 03592-251212, 251415, 251656
Telefax: 251067
Website: www.cus.ac.in

(भारत के संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India in 2007 and accredited by NAAC in 2015)

शोध निर्देशकको अग्रसारण

नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय पिएचडीका शोधार्थी सरस्वती मिश्र, पञ्जीकृत सङ्ख्या 15/Ph.D/NEP/02-ले “इन्द्रवहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन” शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको शोधप्रबन्ध यिनको मौलिक शोधकार्यको परिणाम हो जो हामीद्वयको निर्देशनमा रही बढो परिश्रमपूर्वक तयार पारेकी हुन्। यस शोधप्रबन्ध लेखन क्रममा यिनले शोधविधि तथा सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीको यथोचित पालन गर्दै आफू लगनशील रही चार वर्षको अवधिभित्र तयार पार्न सक्षम भएकी हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्छौं। यस शोधप्रबन्धको उचित मूल्याङ्कन निम्ति सिक्किम विश्वविद्यालयको सम्बन्धित निकाय समक्ष अग्रसारित गर्छौं।

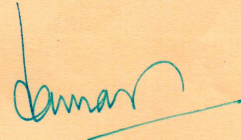

कविता लामा

शोध निर्देशक

सह प्राध्यापक, नेपाली विभाग

सङ्काय प्रमुख, भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय।

समर सिन्हा

सह शोध निर्देशक

सहायक प्राध्यापक

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय।

कृतज्ञता ज्ञापन

सिक्किम विश्वविद्यालय नेपाली विभागमा विद्यावारिधि उपाधि हेतु 'इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकको शोधकार्य मैले शोध निर्देशक गुरुमा डा कविता लामा, सह प्राध्यापक, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय अनि सह निर्देशक गुरु डा समर सिन्हा, सहायक प्राध्यापक, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयको कुशल मार्गदर्शनमा तयार गरेकी हुँ। उहाँहरूबाट मैले हरेक प्रकारको सहयोग, उत्साह तथा परामर्श पाएकी छु। प्रस्तुत शोधप्रबन्ध लेख्दा उहाँहरूले मेरा कमी कमजोरी खुट्ट्याएर उचित सुझाउ दिनुभएकोमा म अति नै आभारी छु। यसबाहेक उहाँहरूले मलाई शोध विषयक आवश्यक पुस्तकहरू उपलब्ध गराइदिनुभएकोमा म उहाँहरूप्रति सदैव ऋणी रहनेछु। यसमा रहेका कमी-कमजोरीहरू सम्पूर्ण रूपमा मेरा आफ्ना हुन् भनी म स्वीकार गर्दछु।

मलाई शोधलेखन क्रममा प्रोत्साहन दिनुहुने गुरुजन नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयका वर्तमान अवकाशप्राप्त प्रोफेसर प्रतापचन्द्र प्रधान, विभाग अध्यक्ष सह प्राध्यापक डा पुष्प शर्मा, प्रा बलराम पाण्डे, प्रा देवचन्द्र सुब्बा र प्रा डा अरूणा राईप्रति म हरेक सहयोगको निमित्त कृतज्ञ छु।

नेपाली विभाग, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयका गुरु प्रोफेसर घनश्याम नेपालले मलाई पुस्तक उपलब्ध गराउनका साथै समय समयमा शोध लेखनमा परामर्श प्रदान गर्नुभएको छ। उहाँप्रति म कृतज्ञ छु। यसै विभागका प्रोफेसर मोहन पी दाहाल, प्रा डा पुष्कर पराजुली, प्रा डा कृष्णराज घतानी सरप्रति पनि म सदैव आभारी रहने छु।

यस शोधकार्यलाई निरन्तरता दिन उत्साह, सुझाउ तथा शोध सामग्री सङ्ग्रह गर्न सहायता प्रदान गर्नुहुने अग्रज शोधार्थीहरू, कलेजका सहकर्मीहरू, मेरा साथीहरू साथै अनुजहरूलाई पनि यहाँ विशेष रूपले सम्झेकी छु।

प्रस्तुत शोध गर्दा मैले सिक्किम विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, उत्तर बङ्ग विश्वविश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, सिक्किम राज्य केन्द्रीय पुस्तकालय आदिबाट पर्याप्त सामग्री सङ्कलन गरेकी छु। यी पुस्तकालयका प्रबन्धन पक्षलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिँदछु।

मलाई जन्म दिएर शिक्षाको यस स्तरसम्म सधैं प्रोत्साहन दिनुहुने पूजनीय आमा-बाबा, सधैं साथ दिने दिदी-भेना तथा दाजुप्रति आजन्म ऋणी रहनेछु। यसका साथै यस शोध लेखनमा मलाई प्रत्यक्ष एवम् परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सबैमा आन्तरिक हृदयबाट धेरै-धेरै धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

विनीत,

सरस्वती मिश्र

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

यस शोधप्रबन्धमा प्रयुक्त सङ्केताक्षर सूची

डा----- डाक्टर

वि सं----- विक्रम सम्बत्

पृ----- पृष्ठ सङ्ख्या

प्र-सम्पा----- प्रमुख सम्पादक

सम्पा----- सम्पादक

बी ए----- बेचलर अक् आर्टस

प्रा लि----- प्राइभेट लिमिटेड

अनु----- अनुवादक

Ed. ----- Editor

विषय सूची

विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
भावहरणको प्रमाण पत्र	क
प्रतिबद्धता पत्र	ख
शोध निर्देशकबाट अग्रसारण	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ-ङ
सङ्केताक्षर सूची	च
पहिलो अध्याय	१-१३
१. शोधकार्यको परिचय	
१.१ शोध शीर्षक	
१.२ शोध परिचय	
१.३ समस्याकथन	
१.४ उद्देश्यकथन	
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा	
१.६ शोधविधि	
१.६.१ अध्ययन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार	
१.६.२ तथ्य सङ्कलन विधि	
१.७ शोधको औचित्य	
१.८ शोधको सीमाङ्कन	

समाजभाषाविज्ञानको परिचय

२. परिचय

२.१ पृष्ठभूमि र परिभाषा

२.२ भाषा, भाषिका र नेपालीका भाषिका

२.२.१ भाषा र भाषिका

२.२.२ नेपालीका भाषिका

२.२.२.१ भारतीय नेपालीका भाषिका

२.३ भाषिक भेद

२.३.१ कालक्रमिक भेद

२.३.२ समकालिक भेद

२.४ व्यक्तिबोली

२.५ द्विभाषिकता र बहुभाषिकता

२.५.१ द्विभाषिकता

२.५.२ बहुभाषिकता

२.५.३ कोड, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण

२.५.३.१ कोड

२.५.३.२ कोड मिश्रण

२.५.३.३ कोड परिवर्तन

२.५.४ आगमन

२.६ भाषाद्वैत

२.७ मानक भाषा, कथ्य भाषा र सम्पर्क भाषा

२.७.१ मानक भाषा

२.७.१.१ मानक भाषाका विशेषताहरू

२.७.१.२ मानक नेपाली भाषा

२.७.२ कथ्य भाषा

२.७.२.१ कथ्य नेपाली भाषा

२.७.३ सम्पर्क भाषा

२.८ भाषिक समुदाय

२.८.१ भारतीय नेपाली भाषिक समुदाय

२.९ सङ्कथन विश्लेषण

२.९.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण

२.१० निष्कर्ष

तेस्रो अध्याय

७५-१०९

कथाकारका रूपमा इन्द्रबहादुर राई

३. परिचय

३.१ इन्द्रबहादुर राईको सङ्क्षिप्त परिचय

३.२ इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिताका विभिन्न चरणहरू

३.२.१ पहिलो चरण (सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति)

३.२.२ दोस्रो चरण (आयामेली प्रवृत्ति)

३.२.३ तेस्रो चरण (लीलालेखन प्रवृत्ति)

३.३ इन्द्रबहादुर राईका कथामा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

३.३.१ विपना कतिपयका कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

३.३.२ कथास्थाका कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

३.३.३ कठपुतलीको मनका कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

३.४ निष्कर्ष

चौथो अध्याय

११०-२३९

इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

४. परिचय

४.१ विपना कतिपयका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

४.१.१ विपना कतिपयका कथाहरूमा पात्रको समाजभाषिक स्थिति (द्विभाषिकता र बहुभाषिकता)

४.१.१.१ द्विभाषिकता

४.१.१.२ बहुभाषिकता

४.१.१.३ कोड मिश्रण

४.१.१.४ कोड परिवर्तन

४.१.१.५ आगमन

४.१.२ विपना कतिपयका कथाहरूमा प्रयुक्त मानक भाषा, कथ्य

भाषा र सम्पर्क भाषा

४.१.२.१ मानक भाषा

४.१.२.२ कथ्य भाषा

४.१.२.३ सम्पर्क भाषा

४.१.३ विपना कतिपयका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषिक

समुदाय निर्धारण

४.१.४ विपना कतिपयका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण

४.१.४.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले

विपना कतिपयका कथाहरू

४.२ कथास्थाका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

४.२.१ कथास्थाका कथाहरूमा पात्रको समाजभाषिक स्थिति

(द्विभाषिकता र बहुभाषिकता)

४.२.१.१ कोड मिश्रण

४.२.१.२ आगमन

४.२.२ कथास्थाका कथाहरूमा प्रयुक्त मानक भाषा र कथ्य

भाषा

४.२.२.१ मानक भाषा

४.२.२.२ कथ्य भाषा

४.२.३ कथास्थाका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण

४.२.३.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले

कथास्थाका कथाहरू

४.३ कठपुतलीको मनका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

४.३.१ कठपुतलीको मनका कथाहरूमा पात्रको समाजभाषिक

स्थिति (द्विभाषिकता र बहुभाषिकता)

४.३.१.१ कोड मिश्रण

४.३.१.२ कोड परिवर्तन

४.३.१.३ आगमन

४.३.२ कठपुतलीको मनका कथाहरूमा प्रयुक्त मानक भाषा र

कथ्य भाषा

४.३.२.१ मानक भाषा

४.३.२.२ कथ्य भाषा

४.३.३ कठपुतलीको मनका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण

४.३.३.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले

कठपुतलीको मनका कथाहरू

४.४ निष्कर्ष

पाँचौँ अध्याय

२४०-२५३

५. उपसंहार र निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

५.२ निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थसूची

२५४-२६०

पहिलो अध्याय

१. शोधकार्यको परिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शीर्षक **इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन** रहेको छ।

१.२ शोध परिचय

शोध अध्ययनको एउटा विशाल क्षेत्र समाजभाषाविज्ञान हो। यसलाई प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा शाखा मानिन्छ। यसअन्तर्गत भाषाको समाज सापेक्ष अध्ययन गर्ने गरिन्छ। यसैले समाजभाषाविज्ञान भाषाको प्रयोगमा मुख्यतः केन्द्रित रहेको हुन्छ भन्दै समाज भाषावैज्ञानिकहरूले स्पष्ट रूपमा यसको कर्म क्षेत्र छुट्टयाएका छन्। भाषा सामाजिक सम्प्रेषणको सशक्त साधन भएकाले समाजमा यसको प्रयोग के-कस्तो सन्दर्भमा एवम् कसरी हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययनले गर्छ। तसर्थ समाज र भाषा अध्ययनको मान्यताको खोजी गर्दै समाजभाषाविज्ञान पनि यहींबाट विकसित भएको हो भनी विद्वान्-हरू मान्दछन्।

कुनै पनि साहित्यिक रचना वा कृति सामाजिक विषयको अभिव्यक्ति हो अनि कृतिमा सहभागी पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको आधारमा त्यस समाजको परिवेश बुझ्न सकिन्छ, जसद्वारा कृतिमा प्रयुक्त भाषामा समाजभाषिक विशेषताहरू पाउन सकिने सम्भावनालाई स्विकार्न सकिन्छ। यसैले प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा 'इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन' प्रस्तुत गरिएको छ। इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन गर्दै तिनको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नाका साथै सिक्किम

विश्वविद्यालयको नेपाली विभागअन्तर्गत पिएच डी तहको पाठ्यक्रमको परिपूर्ति गर्नु यस शोधकार्यको प्रयोजन रहेको छ।

१.३ समस्याकथन

प्रस्तुत शोध शीर्षक 'इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन' गर्ने क्रममा निम्नलिखित समस्याहरू देखिएका छन्-

- (१) नेपाली साहित्यमा इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्रालाई कसरी हेर्न सकिन्छ ?
- (२) यी कथाहरूमा चित्रित नेपाली समाज र यसले प्रयोग गर्ने भाषा कस्तो छ ?
- (३) राईका कथालाई समाजभाषिक दृष्टिले कसरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ?

१.४ उद्देश्यकथन

- (१) नेपाली साहित्यमा इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्रालाई प्रवृत्तिका आधारमा अध्ययन गर्नु।
- (२) राईलिखित कथाहरूमा चित्रित नेपाली समाजले प्रयोग गर्ने भाषाको विश्लेषण गर्नु।
- (३) राईका कथाहरूलाई समाजभाषिक दृष्टिले अध्ययन-विश्लेषण गर्नु।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

इन्द्रबहादुर राईलाई नेपाली साहित्यका एकजना शिखर पुरुष^१ मानिन्छ। यिनले नेपाली कथामा नौला-नौला प्रयोगहरू गरेका छन्। यही प्रयोगवादी प्रवृत्तिले गर्दा उनका कथाहरूबारे विस्तृत अध्ययनका साथ समालोचना लेखिएको पाइन्छ। पिएच डी

^१ घनश्याम नेपाल, सन् २०१८, 'उपन्यास पठनबारे केही जिज्ञासा-सन्दर्भमा 'आज रमिता छ'', *इन्द्रायण*, कालेबुङ: उपमा पब्लिकेसन, पृ. ११

अध्ययनको तोकिएको समय सीमाभित्र सबै प्रकाशित लेखहरू सङ्कलन गर्न सम्भव नभएकाले सीमित अवधिभित्र प्राप्य सामग्रीहरू सङ्कलन गरी ती लेखहरूको समीक्षा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। सङ्कलित सबै लेखहरूको समीक्षा गर्दा शोधप्रबन्ध विशालकाय हुने भएले यहाँ सङ्क्षेपमा मात्र यी लेखहरूको चर्चा विभिन्न आधारमा गरिएको छ।

(क) पुस्तकका आधारमा

घनश्याम नेपालको रूप र रेखाहरू (सन् १९९६)मा 'इन्द्रबहादुर राईको खीर कथामा पात्र प्रयोग' शीर्षक समालोचनात्मक लेखमा नेपालले 'खीर' कथामा निहित पात्रहरूको सङ्केतवैज्ञानिक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। उनले यसै लेखमार्फत इन्द्रबहादुर राईलाई सधैं नौलो प्रयोग गर्न रुचाउने कथाकार मानेका छन्।

घनश्याम कँडेलद्वारा सम्पादित नेपाली समालोचना (वि सं २०५५)मा दयाराम श्रेष्ठको 'इन्द्रबहादुर राईका कथामा वस्तु-यथार्थ र वस्तुता' नामक समालोचनात्मक लेख समावेश भएको पाइन्छ। यसमा उनले इन्द्रबहादुर राईका कथागत प्रवृत्तिहरूलाई क्रमैले प्रथम चरण- वस्तु-यथार्थ, द्वितीय चरण- वस्तुता, तृतीय चरण- लीलालेखन गरी सङ्क्षेपमा आफ्नो अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्।

शैलेन्दुप्रकाश नेपाल अनि अन्यद्वारा सम्पादित वाङ्मय समालोचना (वि सं २०५५)मा समाविष्ट ज्योति पाण्डे (खड्का)-को 'इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिता र खीर कथाको विश्लेषण' शीर्षक लेखमा उनले इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिताबारे चर्चा गर्दै 'खीर' कथा अरू आयामेली कथाको तुलनामा सरल र सुबोध रहेको मानेकी छन्।

चन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित श्री इन्द्रबहादुर राई अभिनन्दन ग्रन्थ (सन् २००२)मा इन्द्रबहादुर राईको व्यक्तित्व एवम् कृतित्वमाथि विभिन्न लेखकहरूले आ-आफ्ना मन्तव्य प्रस्तुत गरेका छन्। समालोचना खण्डअन्तर्गत उनको कृतित्वमाथि लेखिएका

केही प्रमुख लेखहरूमा 'अर्थहरूको पछिल्लर एउटा छोटो अध्ययन', 'महारुदन कथामा गेष्टाल्ट मनोविज्ञान', 'इन्द्रबहादुर राई: असामान्य उपन्यासकार', 'झ्यालबाट देखिएका राई', 'हिँड्नु खोज्दा एउटा विचारको यात्रापथ', 'तेस्रो आयामदेखि लीलालेखनसम्म', 'उपन्यास आज रमिता छ शीर्षकको औचित्य', 'इन्द्रबहादुर राई र मार्क्सवाद', 'जार भएकै एउटा कथा: एक दृष्टिकोण', 'कठपुतलीको मन मात्र प्रतिक्रिया', 'तत्त्वचिन्तक- इन्द्रबहादुर राई', 'विपना कतिपयको बोली विवेचना' आदि छन्। दयाराम श्रेष्ठले 'महारुदन कथामा गेष्टाल्ट मनोविज्ञान' शीर्षकको लेखमा कथाकी ठुलीको रुवाइको कारणहरूको समग्र संयोजन नै कथाको गेष्टाल्टवादी मूल्य हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्। शरद छेत्रीले 'हिँड्नु खोज्दा एउटा विचारको यात्रापथ' शीर्षकको लेखमा उक्त कथा चित्र सरह लेखिएको तथा यसमा मुख्यतः आदर्शप्रति आक्रोश पोखिएको कुरा गरेका छन्। 'जार भएकै एउटा कथा: एक दृष्टिकोण' शीर्षकको लेखमा सारध्वज सुब्बाले उक्त कथा यथार्थवादतिर ढल्केको छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी विभिन्न पक्षबाट राईको कृतित्वमाथि उपर्युक्त पुस्तकमा समालोचना लेखिएको पाइन्छ।

सघन मोक्तानले *इन्द्रबहादुर राईको कठपुतलीको मन विश्लेषणात्मक अध्ययन* (सन् २००३) पुस्तकमा इन्द्रबहादुर राईको *कठपुतलीको मन* सङ्ग्रहका आठवटा कथाहरूको विश्लेषण गरेका छन्। यो उनको स्नातकोत्तर तहको लघु शोधप्रबन्धको प्रकाशित रूप भएकाले यसमा उनले शोधको ढाँचाअनुरूप शीर्षकलाई पाँचवटा अध्यायमा विभक्त गरेका छन्। यसमा कथाहरूको भाव विस्तार गर्ने कार्य मात्र भएको पाइन्छ।

नेत्र एटमले *समालोचनाको स्वरूप* (वि सं २०६१)मा ‘कठपुतलीको मन’- मा विनिर्माण/ लीलालेखन’ शीर्षकमा कथाको विनिर्माण अनि लीलालेखनगत आधारमा मात्र विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन्।

टी बी चन्द्र सुब्बाले *श्री इन्द्रबहादुर राई: व्यक्ति कृति र कार्य* (सन् २००४)मा इन्द्रबहादुर राईका सम्पूर्ण साहित्यिक कार्यहरूलाई एघारवटा अध्यायमा विभाजन गरी राईका कथागत प्रवृत्तिहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्।

राजनारायण प्रधानको सम्पादनमा प्रकाशित *डा. इन्द्रबहादुर राई अभिनन्दन स्मारिका* (सन् २००५)मा कुमारप्रसाद कोइरालाले ‘इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिता’ लेखमा राईको कथा यात्रालाई प्रवृत्तिका आधारमा सामाजिक यथार्थवादी, आयामेली र लीलावादी गरी तिनवटा चरणमा विभाजन गरी चर्चा गरेका छन्।

सुधा त्रिपाठीद्वारा सम्पादित *महिला समालोचक र नेपाली समालोचना* (वि सं २०६२)मा गायत्री श्रेष्ठको ‘रातभरि हुरी चल्यो कथाभिन्नको जीवनदृष्टि’ नामक समालोचनात्मक लेखमा उनले ‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथालाई सामाजिक यथार्थवादको उत्कृष्ट नमुना मान्दै यस कथामा आशावादी जीवनदृष्टि रहेको निचोड प्रस्तुत गरेकी छन्।

शरद् क्षेत्रीको *केही पृष्ठहरू अध्ययनका* (सन् २००६)मा इन्द्रबहादुर राईका ‘कठपुतलीको मन’, ‘रातभरि हुरी चल्यो’, ‘सपना शक्ति’ अनि ‘विश्व तिम्रा चरणमा’ गरी चारवटा कथाहरूमाथि समीक्षा गरिएको भए तापनि यहाँ उक्त कथाहरूको सार मात्र प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

लक्खीदेवी सुन्दासको *समय र समीक्षण* (सन् २००८) पुस्तकमा 'लीलालेखनमा आधारित कठपुतलीको मन' समीक्षात्मक लेखमा उनले उक्त कथालाई लीलालेखनमा आधारमा विश्लेषण गरेकी छन्।

राजकुमार छेत्रीले *सिर्जनाको समावलोकन* (सन् २००९)मा 'इन्द्रबहादुर राईका कथायात्रा एवं कथाकारिता सन्दर्भ: विपना कतिपयका कथाहरू' लेखमा इन्द्रबहादुर राईको कथायात्रालाई कालक्रमको दृष्टिले प्रथम, द्वितीय, तृतीय गरी तिनवटा चरणमा विभाजन गर्दै *विपना कतिपयका कथाहरू*को कथासार प्रस्तुत गरेका छन्।

इन्द्रबहादुर छेत्रीले *केही साहित्यिक समीक्षा* (सन् २००९) पुस्तकमा 'कठपुतलीको मनभित्रको लीला' लेखमा *कठपुतलीको मन* सङ्ग्रहमा निहित आठवटा कथाको भाव विस्तार गरेका छन्। 'कठपुतलीको मन'-को चर्चा गर्दा लीलालेखनलाई नेपाली कथा साहित्यको इतिहासमा अविस्मरणीय, उल्लेखनीय तथा ऐतिहासिक उपलब्धि मानेका छन्।

हरिप्रसाद शर्माले आफ्नो पुस्तक *कथाको सिद्धान्त र विवेचन* (वि सं २०६७)मा प्रमुख नवचेतनावादी कथाकारहरूअन्तर्गत इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिता अनि उनका कथाहरूको चर्चा गर्दा राईलाई उत्कृष्ट प्रयोगवादी कथाकारका रूपमा चिनाएका छन्।

नरेशचन्द्र खातीको *क्रम अध्ययनका* (सन् २०१२)मा 'इन्द्रबहादुर राईका कथाहरू: समकालीनता' लेखमा राईका *विपना कतिपय, कथास्था र कठपुतलीको मन* तिनवटा सङ्ग्रहका कथाहरू समकालीन प्रवृत्तिका रहेको बताएका छन्।

प्रतापचन्द्र प्रधानले *आयामिक कथाकार इन्द्रबहादुर राई* (सन् २०१२) समालोचनात्मक पुस्तकमा इन्द्रबहादुर राईको जीवनी, कृतित्व र व्यक्तित्वको

रूपरेखा, राईको कथा यात्रा र कथाकारिताको विवेचना, आयामिक कथाकार इन्द्रबहादुर राई र उनका आयामिक कथाहरूको विवेचना जस्ता विषयहरूमाथि शोधमूलक अध्ययन गरेका छन्।

घनश्याम नेपालको *विधा विविधा* (सन् २०१४)मा 'विपना कतिपयको बोली विवेचन' लेखमा उनले *विपना कतिपय* सङ्ग्रहभित्रका कथाहरूमा प्रयुक्त बोलीको विश्लेषण क्रममा स्वनिमिक स्तर, स्वर परिवर्तन, व्यञ्जन परिवर्तन, अघोषीभवन, अल्पप्राणीभवन, महाप्राणीभवन, समीभवन आदि जस्ता भाषावैज्ञानिक तत्त्वहरूको आधारमा यी कथाहरूमा प्रयुक्त भाषिका, समाजभाषिकाको उदाहरण दिएर चर्चा गरेका छन्।

चन्द्र शर्माद्वारा सम्पादन गरिएको *वार्ताहरूमा श्री इन्द्रबहादुर राई* (सन् २०१६) पुस्तकमा इन्द्रबहादुर राईको जीवनी, उनका केही वार्ताहरू, राईका बारेमा लेखिएका केही संस्मरणहरू समाविष्ट छन्। यसमा उनका कृतिहरूको छोटकरीमा चर्चा मात्र गरिएको छ।

उदय क्षेत्रीले *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईको आख्यान* (सन् २०१७) पुस्तकमा समाजशास्त्रका विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई आधार गरी इन्द्रबहादुर राईका कथा अनि *आज रमिता* छ उपन्यासको विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्। यो पुस्तक उनको विद्यावारिधि शोधप्रबन्धको प्रकाशित रूप हो। यसमा प्रजातिको प्रभाव, क्षण तथा वातावरण, सामाजिक संरचना, सामाजिक संस्कृति, सामाजिक इतिहास, सामाजिक-आर्थिक अभिव्यक्ति, मनोविज्ञानको अभिव्यक्ति, अनुभूतिको संरचना, विश्वदृष्टि र भाषाप्रयोग जस्ता तत्त्वहरूका आधारमा राईका आख्यानको अध्ययन

प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ राईका आख्यानमा प्रयुक्त भाषाको सैद्धान्तिक अध्ययन नभएर सामान्य रूपमा मात्र चर्चा गरिएको छ।

वासुदेव पुलामी अनि ज्ञानेन्द्र यक्सोको सम्पादनमा प्रकाशित *इन्द्रायण* वार्ता सङ्कलन (सन् २०१८)मा मनप्रसाद सुब्बाद्वारा लेखिएको 'इन्द्रबहादुर राईका केही पात्र-पात्राहरू' नामक लेखमा सुब्बाले *कठपुतलीको मनमा* सङ्कलित 'बाघ', 'मिथक पात्र' अनि 'महारुदन' गरी तिनवटा कथामा 'बाघ'-लाई उत्कृष्ट यौन मनोवैज्ञानिक कथा मानेका छन् भने 'मिथक पात्र'-मा आर्किटाइपल पेन्टिडको जीवन्त शृङ्खला छ भन्ने कुरा पुष्टि गरेका छन्। यसै गरी 'महारुदन'-मा एउटा बेग्लै मिथक सृजित छ भन्ने निचोड निकालेका छन्।

(ख) पत्र-पत्रिकाका आधारमा

रामलाल अधिकारीद्वारा सम्पादित *दियालो* (वर्ष ४६, हाँगो १४०, सितम्बर २००४)मा रामचन्द्र पोखरेलको 'आफ्नै कथाहरूको परिधिमा कथाकार इन्द्रबहादुर राई' अनि घनश्याम नेपालको 'आँगनको घाममा लाटा: (परा) भाषिक उद्योग' लेखहरू पाइन्छन्। पोखरेलले इन्द्रबहादुर राईलाई प्रयोगवादी कथाकारका रूपमा चिनाएका छन् अनि घनश्याम नेपालले 'आँगनको घाममा लाटा' कथामा लाटाको हावभाव वा इशारालाई पराभाषिक कूट मानेर विश्लेषण गरेका छन्।

महानन्द पौड्यालद्वारा सम्पादित *सन्धान* (वर्ष २, अङ्क २, डिसेम्बर २००६)मा जस योज्जन 'प्यासी'-को 'इन्द्रबहादुर राईको भक्तलाल र म' समालोचनात्मक लेख प्रकाशित छ। यसमा उनले 'भक्तलाल र म' कथाले सामाजिक यथार्थवादी आख्यानका प्रायः सबै विशेषतालाई समाहित गरेकाले यो चोखो सामाजिक यथार्थवादी कथा हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्।

मोहन पी दाहालद्वारा सम्पादित *नेपाली अकादमी जर्नल* (वर्ष ५, अङ्क ५, मार्च २००९)मा वासुदेव थापाको 'समकालीन भारतीय नेपाली कथामा उत्तर औपनिवेशिक चेतना: सन्दर्भ विश्व तिम्रा चरणमा' शीर्षक लेखमा यस कथालाई उत्तर औपनिवेशिक प्रयोगको दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ।

घनश्याम नेपालद्वारा सम्पादित *अभिज्ञान* जर्नल (वर्ष १, अङ्क १, जनवरी-जुन २०१०)मा वासुदेव थापाको 'इन्द्रबहादुर राईको त्यसरी बाँचेको छ: त्यसरी नै कथाको सङ्केतपरक पठन' लेखमा सङ्केतक, सङ्केतित र सङ्केत जस्ता सङ्केतवैज्ञानिक घटकहरूका आधारमा उक्त कथाको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

सहदेव एस गिरीद्वारा सम्पादित *चरित्र* समालोचना विशेषाङ्क (वर्ष २८, अङ्क १३, जनवरी २०१४)अन्तर्गत घनबहादुर मगरको 'रातभरि हुरी चल्यो कथाको भाषिक अध्ययन'-मा खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि, वार्णिक वितरण, आक्षरिक संरचना, रूपिमिक संरचना आदि भाषावैज्ञानिक तत्त्वहरूका आधारमा उक्त कथाको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ।

कृष्णमाया मगर अनि अन्यद्वारा सम्पादित *प्रेक्षण* (वर्ष १, अङ्क १, जनवरी २०१५)मा सपन प्रधानको 'जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी कथामा अभिघात' लेखमा उनले अभिघातको अवधारणाबारे जानकारी दिँदै उक्त कथामा निहित अभिघातको विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन्।

मोहन पी दाहालद्वारा सम्पादित *नेपाली अकादमी जर्नल* (वर्ष ११, अङ्क ११, मार्च २०१५)मा वासुदेव थापाको 'जार: भएकै एउटा कथाको मिथकीय वाचन' शीर्षक लेखमा उनले 'जार: भएकै एउटा कथा'-मा नेपाली समाजमा प्रचलित 'मितेरी साइनो'

र 'जार'-को मिथकलाई अभिव्यक्त गरिएको जनाएका छन्। उक्त पत्रिकामा विक्रम विश्वकर्माको 'चरित्र-विश्लेषण पद्धतिका आधारमा इन्द्रबहादुर राईको ठूलीकान्छी कथाका बालचरित्र' लेखमा व्यवहार, प्रकृति, समायोजन, अभिवृत्ति र व्यक्तित्व जस्ता चरित्र विश्लेषणको मनोविश्लेषणात्मक ढाँचाका आधारमा 'ठूलीकान्छी' कथाको अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ।

(ग) शोधप्रबन्धका आधारमा

शङ्कर सुब्बाले साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको सर्वेक्षण (वि सं २०३७) शीर्षकमा स्नातकोत्तर तहको लघु शोधप्रबन्ध लेखेका छन्। यो शोधकार्य कठपुतलीको मन कथा सङ्ग्रहको प्रकाशनपूर्व सम्पन्न भएकाले उनले राईका कथाहरूलाई दुई चरणमा बाँडेर हेरेका छन्। उनले विपना कतिपय कथा सङ्ग्रहलाई परम्परावादी धारा अनि कथास्था कथा सङ्ग्रहलाई नवीन चिन्तन प्रेरित धारा भनेका छन्।

विष्णुप्रसाद अधिकारीले कथास्थाका कथामा आयामेली चिन्तन (वि सं २०५४) विषयमा स्नातकोत्तर तहको लघु शोधप्रबन्ध लेखेका छन्। यसमा उनले कथास्थाका कथाहरूको क्रमिक विश्लेषण आयामेली चिन्तनको आधारमा गरेका छन्।

विक्रम राईले सिलगढी क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको समाजभाषिक अध्ययन (सन् २००७) विषयमा स्नातकोत्तर तहको लघु शोधप्रबन्ध लेखेका छन् जसमा सिलगढीमा क्षेत्रकार्य गरेर त्यहाँ बोलिने नेपाली भाषामा उच्चारणगत परिवर्तन, अर्थमा परिवर्तन, शिक्षा, उमेर, वर्ग वा गोष्ठी, पेसा, व्याकरणिकता, धर्म र संस्कृति आदिका आधारमा भाषिक भेदको निक्यौल गरिएको पाइन्छ।

मुकुन्द राईले *आज रमिता छ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* (सन् २०१६) विषयमा स्नातकोत्तर स्तरको लघु शोधप्रबन्ध लेखेका छन्। यसमा उनले भाषिक समुदाय निर्धारण, सम्पर्क भाषा र अन्य भाषिक समाजको सन्दर्भ, पात्रगत उपस्थिति र समाज, पात्रको भाषिक स्थिति, उमेर र लिङ्ग, जाति तथा जनजातीय आगन्तुक र तत्सम शब्दहरूको प्रयोग, सामाजिक स्तर र भूमिका, पात्रहरूका शैक्षिक आधारमा भाषाको प्रयोग, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण, स्वनिमिक स्तर, रूपिमिक स्तर, वचनमा विचलन, लिङ्गमा विचलन, कोश स्तरीय मानक रूप र समाजभाषिक रूपमा भिन्नता आदि भाषिक सन्दर्भ अनि सामाजिक उद्देश्य जस्ता समाजभाषिक अध्ययनका सिद्धान्तहरूको आधारमा इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित *आज रमिता छ* उपन्यासको अध्ययन अनि विश्लेषण गरेका छन्। *आज रमिता छ*लाई उनले दार्जिलिङको भाषालाई प्रयोगमा ल्याइएको उत्कृष्ट बहुलपात्रीय सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास मानेका छन्।

कृष्णकुमार सापकोटाले *इन्द्रबहादुर राई र प्रवीण राई 'जुमेली'-का कथाहरूको विनिर्माणवादी पठन* (सन् २०१८) विषयमा एमफिल तहको लघु शोधप्रबन्ध लेखेका छन्। यसमा उनले इन्द्रबहादुर राईको *कठपुतलीको मन* सङ्ग्रहका 'बाघ', 'घाँसीसँग', 'आँगनको घाममा लाटा' अनि 'कठपुतलीको मन' गरी चारवटा कथाको विनिर्माणवादी दृष्टिकोणले विस्तृत अध्ययन एवम् विश्लेषण गरेका छन्।

यसबाहेक कतिपय शोधप्रबन्ध उपलब्ध नरहे तापनि शोधकार्य भने भइसकेको जानकारी पाइन्छ। ती शोधकार्यहरूको समीक्षात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्न नसकिए तापनि गरिएका शोधकार्यको सूची यसप्रकार छ-

निमा लेप्चा, *इन्द्रबहादुर राईका कथा-प्रवृत्तिको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन* (सन् १९९०), स्नातकोत्तर लघु शोधप्रबन्ध, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत अनि स्वीकृत।

रामप्रसाद राई, *इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको सामाजिक पक्ष-एक अध्ययन* (सन् १९९१), स्नातकोत्तर लघु शोधप्रबन्ध, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत अनि स्वीकृत।

गंगाप्रसाद शर्मा, *इन्द्रबहादुर राईका आयामेली कथाहरूको विवेचनात्मक अध्ययन* (सन् १९९२), स्नातकोत्तर लघु शोधप्रबन्ध, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत अनि स्वीकृत।

राजकुमार छेत्री, *इन्द्रबहादुर राईका कथागत सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिको विश्लेषण र मूल्याङ्कन* (सन् १९९९), एमफिल लघु शोधप्रबन्ध, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत अनि स्वीकृत।^२

१.६ शोधविधि

१.६.१ अध्ययनविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधकार्य निगमनात्मक शोधपद्धतिको आधारमा गरिएको छ जसअन्तर्गत विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धति ग्रहण गरिएको छ। शोधप्रबन्धमा प्रयुक्त भाषा एवम् व्याकरण *नेपाली लेखन शैली* (सन् २०१०)मा आधारित छ भने पादटिप्पणी तथा सन्दर्भ लेखनमा उक्त पुस्तक अतिरिक्त चूडामणि बन्धुको *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन* (सन् २०१३)लाई पनि आधार मानिएको छ। शोधलेखनमा सिक्किम

^२ चन्द्र शर्मा (सम्पा.), सन् २०१६, *वार्ताहरूमा श्री इन्द्रबहादुर राई*, खरसाङ: नई (इण्डिया) पब्लिकेशन, पृ. ३०९, ३१०

विश्वविद्यालयद्वारा जारी नियमावलीलाई पनि विशेष ध्यानमा राखेर यो शोधकार्य पुरा गरिएको छ।

१.६.२ तथ्य सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा तथ्याङ्क र अन्य आवश्यक सामग्रीहरू द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। द्वितीय स्रोतअन्तर्गत पुस्तकालय अध्ययनबाट सामग्री सङ्कलन गरिने क्रममा सिक्किम विश्वविद्यालय अनि उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय अतिरिक्त सिक्किम राज्यको केन्द्रीय पुस्तकालयलाई पनि प्रयोग गरिएको छ। त्यसरी नै विभिन्न विज्ञ व्यक्तिहरूबाट पनि उचित सुझाउ, परामर्श एवम् किताब, पत्र-पत्रिका आदि सङ्कलन गरिएका छन्। यसै स्रोतअन्तर्गत विद्युतीय माध्यम, इन्टरनेट वा वेबसाइटको सहयोगबाट पनि आवश्यक सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ।

१.७ शोधको औचित्य

इन्द्रबहादुर राईका कृतिहरू सम्बन्धी पूर्वकार्यको समीक्षा गरेपश्चात् उनको तिनवटा कथासङ्ग्रहलाई लिएर समाजभाषिक अध्ययन भएको थाहा लाग्दैन। तसर्थ 'इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन' गर्नु औचित्यपूर्ण देखिन्छ।

१.८ शोधको सीमाङ्कन

यस शोध प्रबन्धको सीमाङ्कन इन्द्रबहादुर राईका आजसम्म प्रकाशित तिनवटा कथा सङ्ग्रह मात्र हुन्। प्रस्तुत शोधमा *विपना कतिपय* (सन् १९६०), *कथास्था* (सन् १९७२), *कठपुतलीको मन* (सन् १९८९) भित्रका कथाहरूको छनौट गरी समाजभाषिक दृष्टिले अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ।

दोस्रो अध्याय

समाजभाषाविज्ञानको परिचय

२. परिचय

यस अध्यायमा समाजभाषाविज्ञानको परिचय दिँदै समाजभाषिक अध्ययनभित्र पर्ने विभिन्न सिद्धान्तहरू चिनाउने काम गरिएको छ। त्यससँगै सङ्कथन विश्लेषण र आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक चर्चा पनि यहाँ गरिएको छ।

२.१ पृष्ठभूमि र परिभाषा

सन् १९५२मा ह्याभर सी क्युरीले 'सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स' शब्दको प्रथम प्रयोग गरेका थिए। क्युरी यस शब्दका प्रथम प्रयोक्ता भए तापनि विलियम लेबभले मार्थास् भिनेयार्ड (सन् १९६२) र न्यू योर्कको तल्लो पूर्वी भेक (सन् १९६६) क्षेत्रमा गरेका कामहरू प्रकाशमा ल्याएपछि मात्र समाजभाषाविज्ञानले अध्ययनको विषयका रूपमा आफ्नो आकार प्राप्त गर्न थाल्यो।^३ जे आर फर्थको स्थितिको प्रसङ्गलाई समाजभाषाविज्ञानको विकासका निम्ति महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ। फर्थको निम्ति भाषाको सामाजिक पक्ष अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहन्छ। भाषिक अर्थ प्रसङ्गद्वारा मात्र देखाउन सकिन्छ भन्ने उनको धारणा रहेको पाइन्छ। सस्युरको लाङ (भाषाको समूह ज्ञान) र प्यारोल (भाषाको व्यक्तिगत प्रयोग), ब्लुमफिल्डको कन्ट्रासटिभ डिस्ट्रिब्युसन, पाइकको इटिक र इमिक, सपिरको ल्याङ्वेज एन्ड इनभाइरोमेन्ट अनि चम्स्कीको इन्टर्नल र एक्सटर्नल स्ट्रक्चर आदि जस्ता कार्यहरूबाट समाजभाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक आधार निर्माण भएको छ।^४

^३ किर्सटिन मालम्कजयर (सम्पा.), सन् २०१०, *द रुटलेज लिङ्ग्विस्टिक्स इनपाइक्लोपीडिया*, तेस्रो संस्करण, न्यू योर्क: रुटलेज पब्लिकेसन, पृ. ४९५

^४ रोनाल्ड वार्डग, सन् २००६, *एन इन्ट्रोडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, पाँचौं संस्करण, यु के: ब्याकवेल पब्लिसिड, पृ. ८,९

सामाजिक शैलीबाट भाषा मुक्त हुन नसक्ने कुरामा विलियम लेबभ, जोसुवा फिसम्यान, जोन जम्पर्ज, डेल हाइम्स, चार्ल्स फर्गुसन आदि जस्ता समाजभाषावैज्ञानिकहरू विश्वास राख्दछन्। उनीहरू मूलतः समाज अनि परिस्थितिअनुसार भाषा प्रभावित हुन्छ भन्ने ठान्दछन्।

समाजभाषाविज्ञानलाई बुझ्नका निम्ति समाजभाषाविज्ञानसम्बन्धी निम्नलिखित परिभाषाहरूलाई हेर्न सकिन्छ-

रोनाल्ड वार्डग- समाजभाषाविज्ञान भाषा र समाजको सम्बन्ध खोजी गर्ने कामसँग चासो राख्दछ।^५

बर्नार्ड स्पोलस्की- समाजभाषाविज्ञान यस्तो क्षेत्र हो जसले भाषा र समाजबिचको सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ। कुनै भाषाका वक्ताहरू कस्तो सामाजिक संरचनामा बस्छन् र कस्तो प्रकारको भाषा प्रयोग गर्छन् भन्ने कुरा समाजभाषाविज्ञानअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ। समाजभाषाविज्ञानले मानव समाज सम्बन्धित ढाँचा र व्यवहारहरूले बनेको हुन्छ, तीमध्ये केही भाषावैज्ञानिक हुन्छन् भन्ने मान्दछ।^६

लोड्म्यान डिकसनरी अक् ल्याड्वेज टिचिड एन्ड एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स- सामाजिक घटकहरूका सम्बन्धमा भाषाको अध्ययन नै समाजभाषाविज्ञान हो। ती घटकअन्तर्गत

^५ रोनार्ड वार्डग, सन् २०१०, *एन इन्ट्रोडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, छैटौँ संस्करण, यु के: ए जोन विले एन्ड सन्स लिमिटेड प्रकाशन, पृ. १२

^६ बर्नार्ड स्पोलस्की, सन् २००३, *सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, चौथो संस्करण, अक्सफर्ड: अक्सफर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, पृ. ३

सामाजिक वर्ग, शिक्षाको स्तर, शिक्षाको प्रकार, उमेर, लिङ्ग, जातिगत उत्पत्ति आदि पर्दछन्।^७

न्याडफोर्ड अनि अन्य- समाजभाषाविज्ञान भाषाप्रयोग र समाजको संरचनाबिचको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन हो। यस अध्ययनले वक्ता र श्रोता दुवैका सामाजिक पृष्ठभूमि जस्तै उनीहरूको उमेर, लिङ्ग, वर्ग, जातीय पृष्ठभूमि, छिमेकीसँग उनीहरूको सम्बन्ध इत्यादिलाई विषयवस्तुका रूपमा लिन्छ। सँगसँगै वक्ता र श्रोताबिचको सम्बन्ध (जस्तै-मिल्ने साथी, मालिक-नोकर, शिक्षक-विद्यार्थी, हजुरआमा-नाति आदि)-लाई यसले विशेष ध्यान दिन्छ। यसै गरी सन्दर्भ र अन्तर्क्रियाको प्रकृति (ओछ्यानमा, विशालबजारमा, टेलिभिजन स्टुडियोभिन्न, चर्चमा, जोडले, विस्तारै, कानेखुसी, फोनमा आदि) कस्तो किसिमको हुन्छ त्यसलाई पनि विचार गर्दछ।^८

समाजभाषाविज्ञानले भाषालाई सामाजिक व्यवहार मान्छ। यसकारण यसले भाषाको प्रयोग पक्ष र प्रयोक्ता पक्षका विविध आयामहरू पहिल्याउने काम गर्छ। यस क्रममा समाजमा भाषिक समुदायहरूको पहिचान, भाषाबाट समाजको अपेक्षा (भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण/स्तरीकरण) एक-अर्काका भाषामा देखापर्ने प्रभाव, भाषिक भेद (स्थानीय, क्षेत्रीय, वर्गीय, जातीय, पेशागत आदि) समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूका बिचको सम्बन्ध (सम्पर्क भाषा, मातृभाषा, प्रभावशाली भाषा, अल्पसङ्ख्यकको भाषा, उच्च र निम्न भाषा, भाषाको अपसरण, भाषा अपक्षय) आदिको अध्ययन हुन्छ। साथै भाषाहरूको प्रयोगको समाजभाषिक स्थिति (एकभाषिकता, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता,

^७ ज्याक सी रिचर्डस अनि रिचर्ड स्किमडट (सम्पा.), सन् २०१०, *लोडम्यान डिक्सनरी अफ ल्याङ्वेज टिचिङ एन्ड एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, चौथो संस्करण, हारलो: प्रियसर्न एडुकेसन लिमिटेड पब्लिकेसन, पृ. ५३०

^८ एनड्रिउ न्याडफोर्ड अनि अन्य (सम्पा.), सन् २००९, *लिङ्ग्विस्टिक्स एन इन्ट्रोडक्सन*, न्यु योर्क: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ. १४

भाषाद्वैत) भाषिक अभिवृत्ति, भाषाको विकासका लागि भाषानीति तथा भाषायोजनाका विषयमा सामाजिक भाषाविज्ञानमा चर्चा हुन्छ।^९

यसप्रकार समाजभाषाविज्ञानले अध्ययनको बृहत् क्षेत्र समेट्ने भएकाले जोसुवा फिसम्यान यसलाई 'भाषाको समाजशास्त्र' (सोसियोलजी अन्ड ल्याङ्वेज) भन्न रुचाउँछन्।^{१०} भाषाको समाजशास्त्र र समाजभाषाविज्ञानबिच केही भिन्नता रहेको हुन्छ अनि त्यस भिन्नताबारे हड्सनले यसरी स्पष्ट पारेका छन्- 'भाषाको सम्बन्धमा समाजको अध्ययन भाषाको समाजशास्त्र हो भने समाजको सम्बन्धमा भाषाको अध्ययनचाहिँ समाजभाषाविज्ञान हो।' ^{११}

समाजभाषाविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्ने क्रममा समाजभाषाविद्हरूले यसका दुईवटा प्रकार देखाएका छन्-

(१) सूक्ष्म समाजभाषाविज्ञान (माइक्रो सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स) र

(२) बृहत् समाजभाषाविज्ञान (म्याक्रो सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स)

सूक्ष्म समाजभाषाविज्ञान मूलतः भाषाको सामाजिक आयाम वा समाजभाषाविज्ञान हो अनि बृहत् समाजभाषाविज्ञानचाहिँ समाजको भाषिक आयाम वा भाषाको समाजशास्त्र हो।

कुलमसले यी दुईवटा अवधारणाबिचको विभेदलाई यसरी प्रस्ट पारेको पाइन्छ- 'सूक्ष्म समाजभाषाविज्ञानले कसरी सामाजिक संरचनाले मानिसहरूको बोल्ने तरिकामा

^९ हेमाङ्गराज अधिकारी, वि सं २०५६, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. ३

^{१०} <https://ofeliagarcia.org.files.wordpress.com/201102/fishmanian-sociolinguistics/> retrieved on- 2/04/17, 9: 15 a.m.

^{११} आर ए हड्सन, सन् २०१५, सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, दोस्रो संस्करण, यु के: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ. ४

प्रभाव पार्छ भनेर अध्ययन गर्छ। साथै कसरी भाषिक भेदहरू र प्रयोगको ढाँचा- वर्ग, लिङ्ग, उमेर जस्ता सामाजिक विशेषताहरूसँग जोडिन्छन् भन्ने कुरामा पनि यसले विशेष ध्यान पुऱ्याउँछ। यसै गरी बृहत् समाजभाषाविज्ञानले भने आफ्ना भाषाहरूसँग समाजहरूले के गर्छन्? भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास गर्छ वा भनौं त्यस्ता अभिवृत्ति अनि आत्मीयताको खोजी गर्छ जसले समाजमा बोलीका रूपहरूको लेखाजोखा गर्छ। बृहत् समाजभाषाविज्ञानको क्षेत्रहरूमा भाषा अपसरण, अनुरक्षण, प्रतिस्थापन, भाषिक समुदायको सीमाङ्कन अनि अन्तर्क्रिया पर्दछ।^{१२}

बर्नार्ड स्पोलस्कीले पनि यस विषयमाथि आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन्- 'सूक्ष्म समाजभाषाविज्ञानले वक्ताहरूको शब्द छनौट र व्याकरण प्रयोगका दृष्टिले ती वक्ताहरूको आर्थिक र शैक्षिक स्तर छुट्टयाउँछ। बृहत् समाजभाषाविज्ञानले भाषा सँगसँगै मानिसका अरू सांस्कृतिक घटनाहरू पनि अध्ययन गरेर हेर्छ।'^{१३}

यी विभिन्न अवधारणाहरूका आधारमा समाजका विविध आयामबाट भाषाको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखाका रूपमा समाजभाषाविज्ञानलाई चिनाउन सकिन्छ। अर्को शब्दमा, समाजका आधारमा भाषाको अध्ययन गर्नु नै समाजभाषाविज्ञान हो।

२.२ भाषा, भाषिका र नेपालीका भाषिका

२.२.१ भाषा र भाषिका

भाषा विचार विनिमयको साधन मात्र नभएर मानव सम्बन्ध स्थापना गर्ने एवम् कायम गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण साधन हो। भाषिका भाषाको क्षेत्रीय भेद हो, जसलाई शब्दावली,

^{१२} रोनाल्ड वार्डग अनि ज्यानेट एम फुल्लर, सन् २०१५, एन इन्ट्रोडक्सन टु सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स, सातौं संस्करण, यु के: जोन विले एन्ड सन्स पब्लिकेसन, पृ. १५

^{१३} स्पोलस्की, 'सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स', पृ. ६

व्याकरण अनि उच्चारणका आधारमा अरू क्षेत्रीय भेदहरूबाट फरक मानिन्छ। यी फरक-फरक क्षेत्रीय भेद मिलेर एउटा भाषाको निर्माण भएको हुन्छ भनेर शब्दकोशमा अर्थ्याइएको पाइन्छ।^{१४} साधारण अर्थमा 'भाषा' भन्नाले वरिष्ठ एवम् मानक भेद बुझिन्छ भने 'भाषिका' भन्नाले भाषाभन्दा निम्न स्तरको एवम् भाषाको अधिनस्थ रहेको भेद बुझिन्छ।

समाजभाषावैज्ञानिकहरू यस विषयलाई अलिक भिन्न प्रकारले हेर्ने गर्छन्। उनीहरूको विचारमा मानकदेखि लिएर सबै किसिमका भेदहरू भाषिका हुन्।^{१५} जे के च्यामबर्स र पिटर ट्रडगिलले भाषा र भाषिकामाझ स्पष्ट भिन्नता नहुने कुरा मान्दै आपसी बोधगम्य भाषिकाहरूको सङ्ग्रह भाषा हो भनेर परिभाषित गरेको पाइन्छ।^{१६} भाषा र भाषिकामाझ स्पष्ट सीमारेखा कोर्न नसकिने भएकाले उनीहरूले यी दुईवटा शब्दको साटो तटस्थ शब्द 'भेराइटी' भन्न रुचाएका छन्। आपसी बोधगम्यता (म्युचल इन्टेलेजिबिलिटि)-का आधारमा भाषा र भाषिका विच भेद गर्नु पनि पूर्णतः ठिक हो भन्ने होइन भनेर उनीहरू आफैले पनि स्वीकार गरेको पाइन्छ। चिनमा मन्दारिन र क्यानटोनिज भाषिका बोल्नेहरू एका-अर्काले बोलेको बुझ्दैनन् तापनि यी दुईवटालाई चिनी भाषाका भाषिका मानिन्छन्। यसै गरी फिनिस र लापप् बाहेक स्कानडिनाभियन देशहरूमा बोलिने सबै भाषिकाहरू एका-अर्काले बुझ्दछन् तर ती भाषिकाहरूलाई अलग अलग भाषाको भाषिका मानिन्छ। यसरी आपसी बोधगम्य भाषिकाहरू एउटै भाषाका भेद नहुन पनि सक्छन् भनेर कतिपय अध्ययनहरूबाट प्रमाणित भइसकेको छ।

^{१४} <https://www.merriam-webster.com>dictionary>dialect>, retrieved on-29/04/17, 1:20 p.m.

^{१५} वार्डग अनि फुल्लर, 'एन एन्ट्रोडक्सन', पृ. २९

^{१६} जे के च्यामबर्स अनि पिटर ट्रडगिल, सन् २००४, *डाइलेक्टोलोजी*, दोस्रो संस्करण, यु के: क्यामब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ. २

आइनार हौगन परिवेश भाषावैज्ञानिक हुन्। परिवेश भाषाविज्ञानमा सबै भाषालाई केवल कोड मात्र मानिन्छ। उनको धारणाअनुसार भाषा र भाषिका अस्पष्ट शब्दहरू हुन्। साधारण मानिसहरूले भाषिकालाई भाषाको अप्रतिष्ठित वा शक्तिहीन भेद भनेर सजिलैसँग भन्छन् तर शोधार्थीहरूलाई भने यी दुईवटा बिचको भेद खुट्टयाउन वा कुन शब्दको प्रयोगचाहिँ सही हो, सो बताउन निककै कठिन पर्छ। उनको भनाइअनुसार समाजभाषावैज्ञानिकहरू भाषा भनेर एउटा भाषिक मानदण्ड वा सम्बन्धित मानदण्डहरूको समूहलाई मान्छन्। यसका साथै उनीहरू एउटा मात्र भाषिक मानदण्ड भएकालाई भाषिका मान्छन्, जसलाई भाषा भनेर सामान्य नामभित्र समावेश गरिएको हुन्छ, अनि जो ऐतिहासिक रूपमा विचलन वा संसरणको परिणाम हुन्छ।^{१७} उनीअनुसार भाषा र भाषिका शब्दले कुनै अवस्थामा सरल विरोधाभासलाई प्रतिनिधित्व गर्छ, जुन अवस्था अपरिमेय जटिल हुन्छ।^{१८}

यस सन्दर्भमा उनी अझ भन्छन्- भाषा र भाषिका दुईवटा अवधारणालाई इतिहासको परिप्रेक्ष्यमा हेरेर सबैभन्दा राम्रो ढङ्गले बुझ्न सकिन्छ। अङ्ग्रेजीमा भाषा र भाषिका दुईवटै शब्द 'फ्रेञ्च' भाषाबाट निर्यात गरिएको हो। भाषा (ल्याङ्वेज) पुरानो शब्द हो, जसले मध्य अङ्ग्रेजीको बोली (स्पिच) र जिब्रो (टङ्ग)-जस्ता प्रचलित शब्दलाई आंशिक रूपमा विस्थापन गरेको थियो। फ्रान्सेली भाषामा बाह्रौँ शताब्दीदेखि 'ल्याङ्वेज' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। यसका तुलनामा 'डाइलेक्ट' शब्दचाहिँ पहिलोपटक रेनेसाँको समयमा 'ग्रीक' भाषाबाट लिएर प्रयोग गर्न थालियो। त्यस समय शास्त्रीय ग्रीकमा एकीकृत मानदण्ड थिएन, केवल सम्बन्धित मानदण्डहरूको समूह मात्र थियो। यसकारण शास्त्रीय ग्रीकमा यस्ता पदहरूको आवश्यकता थियो। इतिहासका निम्ति

^{१७} आइनार हौगन, 'डाइलेक्ट, ल्याङ्वेज, नेसन', पृ. ९२३, <https://Ja.scribd.com>mobile>document>, retrieved on 27/04/17, 5:15p.m.

^{१८} हौगन, 'डाइलेक्ट', पृ. ९२२

‘आइओनिक’, समूहगीतका निम्ति ‘डोरिक’ अनि वियोगान्तका निम्ति ‘एट्रिक’ भन्ने चलन त्यसवेला ग्रीसमा थियो। त्यही सम्बन्धित मानदण्डहरूलाई पछि ‘डाइलेक्ट’ भन्न थालियो, जसले लेख्य परम्पराको बोध गराउँदछ। यसप्रकार ग्रीक भाषाको स्थितिले पछि गएर भाषा र भाषिका शब्दको प्रयोगका निम्ति नमुना प्रस्तुत गर्‍यो।^{१९}

हड्सनले भाषा र भाषिकामाझ मूलतः आकारको भिन्नता हुन्छ भनेका छन्। भाषाले धेरै विविधता आफूमा समावेश गरेको हुन्छ भने भाषिकाले भाषाभन्दा कम विविधता समावेश गरेको हुन्छ। यस दृष्टिले हेर्दा हामी अङ्ग्रेजीलाई भाषा भन्छौं जसले आफ्ना भाषिकाहरूको मुख्य विशेषताहरू आफूमा समावेश गरेको छ, जस्तै- योकसिर अङ्ग्रेजी र भारतीय अङ्ग्रेजी आदि मिलेर मानक अङ्ग्रेजी बनेको छ।^{२०}

बालकृष्ण पोखरेल भाषिकालाई कुनै भाषाको समय र दूरीद्वारा उत्पन्न उपभेद मान्दछन्।^{२१} यसै प्रसङ्गमा भाषा एउटा भाषिका हो जसको स्थलसेना र नौसेना दुवै हुन्छ भन्ने वार्डगको विचार पनि उल्लेखनीय पाइन्छ।^{२२}

भाषा र भाषिकाविचको विभेद रोजर टी बेलले पनि छुट्टयाएका छन्, जसलाई शैलजा पोखरेल आफ्नो शोधप्रबन्धमा यसरी प्रस्तुत गर्छिन्-

बेलले तिनवटा आधारमा भाषा र भाषिकालाई छुट्टयाएका छन्-

क. मानकीकरण: भाषा मानकीकरण गरिएको हुन्छ, भाषिका मानकीकरण गरिएको हुँदैन। भाषालाई सरकारले जानेर वा अन्जानमै संरक्षण दिने वा सुधार गर्ने काम गरेको हुन्छ। मानक भाषा बनाउने क्रममा कुनै एउटा भाषिकालाई अरूको

^{१९} हौगन, ‘डाइलेक्ट’, पृ. ९२२

^{२०} हड्सन, ‘सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स’, पृ. ३२

^{२१} बालकृष्ण पोखरेल, वि सं २०५५, *राष्ट्रभाषा*, दसौं संस्करण, ललितपुर: साझा प्रकाशन, पृ. ४२

^{२२} वार्डग अनि फुल्लर, ‘एन इन्ट्रोडक्सन’, पृ. ३२

तुलनामा विकास गरिन्छ। त्यसरी विकास गरिएको भेद नै भाषा हो र विकास नगरिएको भेद चाहिँ भाषिका हो।

ख. ऐतिहासिकता: भाषामा राज्यको ऐतिहासिकता रहेको हुन्छ तर भाषिकामा हुँदैन। यस्तो ऐतिहासिक महत्त्व राख्ने भेदलाई भाषा र अरूलाई भाषिका भनिन्छ।

ग. जीवन्तता: भाषा बोल्ने वक्ता धेरै र बढ्दो रूपमा हुन्छन् र नयाँ पुस्ताले भाषालाई प्रयोग गर्छन्। बाहिरका वक्ताले भाषिका सिक्न रुचाउँदैनन् र नयाँ पुस्ता भाषिका भन्दा भाषा बोल्न मन पराउँछन्। अतः भाषामा जीवन्तता हुन्छ र भाषिकामा जीवन्तता भाषामा जस्तो हुँदैन।^{२३}

हडुमोड बुसमनको भाषावैज्ञानिक शब्दकोशले 'भाषिका' भनेको एउटा विशिष्ट भाषा हो जसलाई भाषिक पक्षहरू बाहेक स्थान (पर्वत, खोला) वा व्यापार मार्गहरू, राजनीतिक अनि धार्मिक केन्द्रहरूले छुट्टयाएको हुन्छ भनेर परिभाषित गरेको पाइन्छ।^{२४}

भाषिकालाई व्यक्तिबोलीभन्दा ठुलो र भाषाभन्दा सानो रूप मानिन्छ। व्यक्तिबोलीको समष्टि रूप भाषिका हुन्छ भने भाषिकाको समष्टि रूप भाषा हुन्छ। कुनै पनि भाषिका बढी स्तरीय र लोकप्रिय हुँदा त्यो भाषा बन्छ।^{२५} भाषिकाले एउटा विशेष क्षेत्रको परिचय बोकेको हुन्छ भने भाषाले एउटा समुदायको परिचय बोकेको हुन्छ। भाषा र भाषिकाबिचको विभेद छुट्टयाउने एउटा प्रमुख सीमारेखा मानकीकरण हो। भाषाको मानकीकरण गरिएको हुन्छ भने भाषिकाको गरिएको हुँदैन। छनौट, संहिताकरण,

^{२३} शैलजा पोखरेल, वि सं २०६९, नेपाली भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन, शोधप्रबन्ध, काठमाडौं: त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृ. २२०

^{२४} हडुमोड बुसमन, सन् १९९६, रटलेज डिक्सनरी अफ ल्याङ्ग्वेज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक्स, ग्रेगोरी पी त्राउथ अनि केर्सटन कज्जाजी (सम्पा. अनि अनु.), न्यु योर्क: रटलेज पब्लिकेसन, पृ. ३०७

^{२५} मोहनराज शर्मा अनि खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, वि सं २०६४, आधुनिक भाषाविज्ञान, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार प्रकाशन, पृ. २१

प्रयोगको विस्तार एवम् स्वीकृति जस्ता मानकीकरणका प्रक्रियाबाट मात्र भाषा अघि बढ्ने गर्छ।

सङ्क्षेपमा, कुनै पनि भाषाको क्षेत्रीय र सामाजिक भेदलाई भाषिका भनिन्छ। भाषिकाका अनेक भेदहरूमध्ये भौगोलिक वा क्षेत्रीय भेदहरू बढी महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। भाषिक भेदहरूमध्ये 'भाषिका' भन्नाले क्षेत्रीय भेद नै विशेष रूपमा बुझिन्छ। एउटै भाषालाई भिन्नाभिन्नै ठाउँमा बोलिँदा देखापर्ने भिन्नताका आधारमा निर्मित भेदलाई भाषाको 'भौगोलिक भेद' भनिन्छ। वर्तमान समयमा डोटीमा बोलिने, काठमाडौँमा बोलिने, मेचीमा बोलिने वा दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषामा भिन्नता पाइने हुँदा यी एउटै नेपाली भाषाका विभिन्न भेद वा भाषिका हुन्। कुनै पनि भाषामा यस्ता भेदहरूको सिर्जना भौगोलिक विस्तार, वक्ताहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि, आपसी सम्पर्कको कमी, सम्प्रेषण वा बोधगम्यताको न्यूनता आदि कारणबाट हुन्छ।^{२६} उच्चारण प्रक्रिया, उच्चरित ध्वनि, प्रयुक्त शब्द र त्यसको अर्थ तथा व्याकरणका विभिन्न पक्ष र तहमा उल्लिखित भिन्नता पाउन सकिन्छ। इलामबासी र बैतडीबासी दुई व्यक्तिका बिचमा कुराकानी हुँदा यस किसिमको भिन्नता सजिलै थाहा पाउन सकिन्छ। वास्तवमा ती दुई व्यक्तिहरू आफ्नो स्थानीय भाषिकामा कुरा गरिरहेका हुनाले यस किसिमको फरक हुन गएको हो। दुवैले बोल्ने भाषा नेपाली नै हो तर बोल्दा प्रत्येकले भिन्नाभिन्नै भाषिकाको प्रयोग गरिरहेका हुन्छन्। यसरी, भाषिका भनेको भाषाको क्षेत्रगत भेद हो भने भाषा भनेको त्यस्तै भाषिकाहरूको समुच्चय हो।^{२७}

^{२६} शर्मा अनि लुईटेल, 'आधुनिक', पृ. २०

^{२७} देवीप्रसाद गौतम, वि सं २०४९, *नेपाली भाषा परिचय*, ललितपुर: साझा प्रकाशन, पृ. १११

२.२.२ नेपालीका भाषिका

नेपाली भाषाको भाषिकाबारे अध्येताहरूमाझ मतभिन्नता रहेको पाइन्छ। उनीहरूले नेपालीका भाषिकाहरूलाई दुईवटादेखि चौधवटासम्म वर्गीकरण गरेको पाउन सकिन्छ। देवीप्रसाद गौतमले आफ्नो पुस्तक *नेपाली भाषा परिचय*-मा पाँचजना अध्येताहरूले गरेको नेपाली भाषिका विभाजनको सूची प्रस्तुत गरेका छन्, सो सूची निम्नप्रकार छ-

(क) जर्ज अब्राहम प्रियर्सन- पाल्पा र दरै।

(ख) राहुल सांकृत्यायन- पूर्वी, केन्द्रीय, मादी र पश्चिमी।

(ग) बालकृष्ण पोखरेल- पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा र परपच्छिमा।

(घ) चूडामणि बन्धु- पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी।

(ङ) टी डब्लु क्लार्क- पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी।

नेपाली भाषाका भाषिकाहरूबारे विभिन्न विद्वान्-हरूले आ-आफना मत प्रस्तुत गरे तापनि उनीहरूले क्षेत्रगत अध्ययनका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण गरेका छैनन्। प्रायः सबै विद्वान्-हरूले भाषिकाको सङ्ख्या र मोटामोटी स्थान निर्धारण गरे तापनि क्षेत्रगत विशेषताको निकर्यौल गरेका छैनन्। तुलनात्मक रूपमा नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको क्षेत्रनिर्धारण, क्षेत्रगत भाषिक विशेषताको चर्चा र हरेक भाषिकाका उपभाषिकाहरूको उल्लेख बालकृष्ण पोखरेलले गरेका हुनाले सबैभन्दा भरपर्दो भाषिका-निर्धारण यसैलाई मान्न सकिन्छ भन्ने कुरा गौतमले उल्लेख गरेको पाइन्छ।^{२८}

जीवेन्द्रदेव गिरीको 'नेपाली भाषाका भाषिका' सम्बन्धी लेखमा गौतमले उल्लेख गरेका भाषिकाहरू बाहेक अन्य विद्वान्-हरूले गरेका भाषिका विभाजनको पनि चर्चा

^{२८} गौतम, 'नेपाली भाषा', पृ. ११६

गरिएको पाइन्छ। विभिन्न अध्येताहरूले गरेका नेपाली भाषाको भाषिका विभाजनलाई उनको लेखमा यसरी सूचीकरण गरिएको छ-

(क) कमला सांस्कृत्यायन- पूर्वी, केन्द्रीय, मादी र पश्चिमी।

(ख) यज्ञेश्वर निरौला- दार्चुलाली, बैतडेली, डडेलधुरी, बझाडी, डोट्याली, बाजुराली, अछामी, जुम्ली सिँजाली, दैलेख-कालिकोटे, भेरीक्षेत्रीय, गण्डकेली र पूर्वेली।

(ग) यमनाथ तिमिल्सना- पूर्वेली, जुम्ली, हुम्ली, जाजरकोटे, अछाम-बझाडी, दार्चुला-बैतडेली, डोटी-डडेलधुराली।

(घ) पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री'- (१) सिँजालीवर्ग, जुम्लीवर्ग, छान्नालीवर्ग, माझाली वा माझखण्डेलीवर्ग तथा (२) परपश्चिमावर्ग, वरपच्छिमावर्ग, पाल्पालीवर्ग, पर्वतीयवर्ग, गोर्खालीवर्ग, उपत्यकाञ्चलवर्ग, वरपूर्वेलीवर्ग, दक्षिणपूर्वेलीवर्ग, मध्यपूर्वेलीवर्ग र सुदूरपूर्वेली वर्ग।

यी वर्गीकरणहरूमध्ये यज्ञेश्वर निरौलाले क्रियाको रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण गरेका छन् भने यमनाथ तिमिल्सनाले सङ्ख्या र सार्वनामिक शब्दलाई आधार मानेका छन्। यी पछिल्ला तिनवटा वर्गीकरणहरूमध्ये कुनैले ज्यादै सीमित आधारलाई अँगालेको छ त कुनैले अध्ययनको आधारलाई स्पष्ट नपारेकालेले यी वर्गीकरणहरूलाई सहजै स्विकार्नु गाह्रो देखिन्छ।^{२९}

गिरीले पनि बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनलाई मानेका छन् तर भेरीक्षेत्रमा बोलिने उपभाषिकालाई उनले पूर्वेली नेपालीको खसानी उपभेद मान्न अस्वीकार

^{२९} जीवेन्द्रदेव गिरी, वि सं २०६३, भाषाविज्ञान भाषा र भाषिका, काठमाडौं: एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा लि, पृ. २१९

गरेका छन्। उनको भनाइअनुसार उक्त भाषिका पूर्वेली भाषिकाको उपभाषिका नभई नेपालीको अलगगै भाषिका हो।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले सुदूरपश्चिमेली भाषिका समूह, मध्यपश्चिमेली भाषिका समूह, पश्चिमेली भाषिका समूह, केन्द्रीय भाषिका समूह, र पूर्वेली भाषिका समूह भनेर पाँच प्रकारले नेपालीका भाषिकाको विभाजन गरेको पाइन्छ।^{३०}

नेपाली भाषाको भाषिकासम्बन्धी अध्ययन गर्ने प्रायः अध्येताहरूले बालकृष्ण पोखरेलको विभाजनलाई स्वीकार गरेकाले उनको भाषिका विभाजनलाई यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। उनले नेपालीका भाषिकाहरूलाई मुख्यतः पाँच वर्गमा छुट्टयाएका छन्- पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा एवम् परपच्छिमा, जसको सामान्य परिचय निम्न रूपमा रहेको छ-

पूर्वेली- यो वर्ग दैलेख, जाजरकोट र सल्यानदेखि लिएर पूर्वमा भूटान, असम-पूर्वाञ्चल, दार्जिलिङ-सिक्किम, देहरादुन, म्यानमार आदि ठाउँसम्म फैलिएको छ। यो वर्ग नै विकसित भएर नेपाली भाषाको आधुनिक रूप बन्न पुगेको छ। पूर्वेली भाषिकाको तिनवटा उपभाषिका रहेको पाइन्छ, ती हुन- खसानी, पर्वती र गोर्खाली।

खसानी उपभाषिका दाङ्, देउखुरीदेखि उत्तर, चाखुन्या र ठाँग्या हिमालदेखि पूर्व, महिकोट र भल्कोटदेखि पश्चिम र जुम्लेली भाषिका क्षेत्रदेखि दक्षिण यति क्षेत्रभित्रका राप्ती अञ्चलका जाजरकोट, दैलेख, सुर्खेत आदि ठाउँमा बोलिन्छ। खसानी उपभाषिकाका पनि विभिन्न भेदहरू भएको उल्लेख पाइन्छ।^{३१}

^{३०} शर्मा अनि लुइटेले, 'आधुनिक', पृ. २१

^{३१} गौतम, 'नेपाली भाषा', पृ. ११८

पर्वती उपभाषिका भल्कोट र महीकोट लेकदेखि पूर्वतिर धौलागिरी, लुम्बिनी तथा गण्डकी अञ्चलमा बोलिन्छ। यस उपभाषिकाका तनहुँ, पाल्पा, कास्की आदि ठाउँमा भिन्न-भिन्न भाषिक रूप पनि पाइन्छन्। तैपनि समष्टिमा ती विभिन्न भिन्नताहरू हुँदाहुँदै पनि मिल्दाजुल्दा साझा लक्षणहरू भएको सबैलाई पर्वती उपभाषिका अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ।^{३२}

गोर्खाली उपभाषिका गोर्खादेखि पूर्वका क्षेत्रमा बोलिने नेपालीलाई भनिन्छ। यस उपभाषिकामा भोटबर्मेली भाषाको प्रभाव निकै परेको छ र कथ्य स्तरको यही प्रभावले व्याकरणिक सङ्गति-व्यवस्था खुकुलिँदै जान थालेको पाइन्छ।^{३३}

यस भाषिकाका यी मुख्य उपभेदहरू बाहेक साना-ठूला क्षेत्रसँग सम्बन्धित अनेकौं भेदहरू पाइन्छन्, जस्तै- सिमताली, जाजरकोटी, पिउठानी, दैलेखी, गढेली, माईभेकी, टिस्टेली आदि।

माझाली- माझालीवर्ग केन्द्रीय भाषिकाहरूको समूह हो। यस वर्गका भाषिकाहरू कर्णाली अञ्चलमा बोलिन्छन्। प्राचीनकालदेखि खस-कुराको क्रीडाभूमि भइआएको यस अञ्चलमा माझालीवर्गका अनेकौं भाषिकाहरू छन्, जसमध्ये प्रमुख छन्- असीदराली, तिव्रिकोटी, हुम्ली, रास्कोटी, गुम्की आदि। माझालीलाई जुम्ली पनि भन्न सकिन्छ। पश्चिममा कर्णाली नदीसम्म यी भाषिकाहरूको विस्तार पाइन्छ। उत्तरमा हुम्लासँगसँगै तन्किएर यो झन्डै-झन्डै महाकाली अञ्चलको सिरानसम्म पुगेको छ।^{३४}

^{३२} गौतम, 'नेपाली भाषा', पृ. ११८

^{३३} गौतम, 'नेपाली भाषा', पृ. १२०

^{३४} पोखरेल, 'राष्ट्रभाषा', पृ. ६२

ओरपच्छिमा- बझाङ, बाजुरा अछामका भाषिकाहरू ओरपच्छिमा वर्गमा आउँछन्। यहाँ अछामीलाई भाषिका भनिएको छ तर हर्कबहादुर शाहीले यस कुराको खण्डन गर्दै अछामी एउटा छुट्टै भाषा हो भनेर आफ्नो विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा भनेका छन्।

मझपच्छिमा- यस वर्गका भाषिकाहरू डोटी र डँडेलधुरातिर बोलिन्छ। जसरी ओरपच्छिमा भाषिकाहरू धेरै माझाली वर्गसँग र थोर परपच्छिमा वर्गसँग मेल राख्दछन्, त्यसरी नै मझपच्छिमा भाषिकाहरू पनि धेरै परपच्छिमा र थोर माझालीसँग मेल राख्दछन्।^{३५}

परपच्छिमा- महाकाली अञ्चलका मल्लो सोराङ, बैतडी, बुँहु, मार्मा, लेकम, चुहाँगढ, पुचौडी इत्यादि ठाउँमा बोलिने भाषिकाहरू परपच्छिमा वर्गभित्र पर्दछन्। यो वर्ग कुमाउनीबाट केही मात्रामा प्रभावित छ तापनि यसमा आफ्ना विशेषताहरूको कमी छैन।^{३६}

२.२.२.१ भारतीय नेपालीका भाषिका

भारतीय नेपालीका भाषिकाबारे अध्ययन कम्ती मात्रामा भएको पाइन्छ। बालकृष्ण पोखरेलले दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषालाई 'टिस्टेली' भाषिका भनेका छन्।^{३७} तर सूर्यविक्रम ज्ञवालीले दार्जिलिङ र सिक्किममा बोलिने नेपालीलाई 'दार्जिलिङगे नेपाली' भनी छुट्टै भाषिकाको रूप मानेका छन्।^{३८} कविता लामाले भारतीय नेपाली भाषालाई भौगोलिक, सामाजिक र प्रयुक्तिपरक गरी तिनवटा भेदहरूमा विभाजन गरेकी छन्। उनले भारतीय नेपाली भाषाको क्षेत्रलाई पश्चिम बङ्गाल/सिक्किम, पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चल गरी छुट्टयाएर आफ्नो अध्ययन प्रस्तुत गरेकी छन्। उनले उक्त विभाजनमा

^{३५} पोखरेल, 'राष्ट्रभाषा', पृ. ७०

^{३६} पोखरेल, 'राष्ट्रभाषा', पृ. ७२

^{३७} पोखरेल, 'राष्ट्रभाषा', पृ. ५८

^{३८} सूर्यविक्रम ज्ञवाली, सन् १९६२, *नेपाली भाषाको इतिहास*, दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य सम्मेलन प्रकाशन।

पश्चिम बङ्गाल/सिक्किम क्षेत्रअन्तर्गत दार्जिलिङ, डुवर्स-तराई अनि सिक्किमलाई राखेकी छन्। पूर्वाञ्चल क्षेत्रअन्तर्गत असम, मेघालय, मणिपुर, नागाल्यान्ड, मिजोराम, त्रिपुरा र अरूणाचल प्रदेशलाई राखेकी छन्। यसै गरी पश्चिमाञ्चलअन्तर्गत उत्तर प्रदेश, उत्तराञ्चल अनि हिमाचल प्रदेशलाई राखेकी छन्।^{३९}

नवीन पौड्यालले भारतमा बोलिने नेपाली भाषालाई तिनवटा भाषिकामा विभाजन गरेका छन्-

- (१) पश्चिमाञ्चल भाषिका समूह
- (२) मध्याञ्चल भाषिका समूह
- (३) पूर्वाञ्चल भाषिका समूह

उनको विभाजनअनुसार पश्चिमाञ्चल भाषिका देहरादुन, भाक्सु, धर्मशाला, नैनीताल, दिल्ली, राँची आदितिर बोलिन्छ। जो हिन्दी भाषाबाट धेरै प्रभावित रहेको पाइन्छ। पूर्वाञ्चल भाषिका समूहभित्र असम, मेघालय, मणिपुर, मिजोराम, नागाल्यान्ड, अरूणाचल प्रदेश आदिमा बोलिने नेपाली भाषा पर्दछ। यस भाषिका समूहमा विशेष गरी असमिया भाषाको अधिक प्रभाव रहेको छ। मध्याञ्चल भाषिका समूहको नेपाली भाषा दार्जिलिङ-सिक्किमतिर बोलिन्छ। यस क्षेत्रमा नेपाली भाषाले प्रायः जनसम्पर्कको भाषाको मर्यादा पाएको छ तथा यो सबैभन्दा सुविधासम्पन्न र सम्मानित स्थानमा रहेको छ।^{४०}

मोहन पी दाहालले दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषालाई 'दार्जिलिङ-सुखिमेली नेपाली भाषिका' भनेर नामकरण गरेका छन्। उनको भनाइअनुसार बहुभाषिक

^{३९} कविता लामा, सन् २००५, *दिवृक्षा*, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन, पृ. ३१, ५३

^{४०} नवीन पौड्याल, सन् २००९, 'दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषिकामा बङ्गला भाषाको प्रभाव', जाँज ताडादिल अनि अन्य (सम्पा.), *दार्जिलिङको नेपालीभाषी समुदाय सांस्कृतिक र भाषिक संक्रमण*, नयाँ दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पृ. ८९

दार्जिलिङ-सुखिमेली क्षेत्रको नेपाली भाषासम्बन्धी मूल समस्या उच्चारणगत र व्याकरणिक रहेको छ। यस क्षेत्रको कथ्य नेपाली भाषामा देखापरेका विभेद र तथाकथित विसङ्गति, विवाद वा विचलनको विषय नभएर विवर्तनको परिणाम हो। यहाँ लेख्य नेपाली भाषाको मानक रूप अक्षुण्ण छ। कथ्यको अकृत्रिम कसरतले झन् कसिलो भएको छ। नेपाली भाषिक समुदायभित्रै पनि ध्वनि उच्चारण, शब्दभण्डार अथवा रूपतत्त्व आदिका दृष्टिले यस अञ्चलको नेपाली कथ्य भाषा केही भिन्न किसिमको छ। यसैले यो नेपाली भाषाको एउटा भिन्न भाषिका 'दार्जिलिङ-सुखिमेली भाषिका' हो।^{४१}

निर्मल निरौलाले दार्जिलिङ-सिक्किममा बोलिने नेपाली भाषालाई 'क' वर्ग र 'ख' वर्गमा विभाजन गरेका छन्।^{४२} यस क्षेत्रमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरार्थी जस्ता व्याकरणिक कोटिहरूको मानक प्रयोग गर्ने तथा विविधताका साथ प्रयोग गर्ने दुवै किसिमका वक्ता पाइने हुनाले उनले मानक प्रयोग गर्नेलाई 'क' वर्ग र विविधता युक्त प्रयोग गर्नेलाई 'ख' वर्गमा राखेका छन्।

यस प्रकारले अध्येताहरूले भारतीय नेपाली भाषिकाको विभाजन गरेको पाइन्छ।

२.३ भाषिक भेद

भाषाको विशेषताअनुसार भाषा एउटा सामाजिक वस्तु हो। समाजलाई विभिन्न घटकहरू (स्थान, समय, वर्ग, व्यवसाय, जाति आदि)-ले चलायमान बनाउने काम निरन्तर रूपमा गरिरहेको हुन्छ। यसकारण, यी घटकहरूले गर्दा समाजमा बोलिने भाषामा पनि प्रभाव पर्दै जान्छ, जसबाट भाषिक भेदको जन्म हुने गर्छ। भाषामा देखिने भिन्नताको फलस्वरूप एउटै भाषाका विभिन्न रूप वा भेदहरू देखा पर्छन् भन्ने मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद

^{४१} मोहन पी दाहाल (सम्पा.), सन् २०१४, नेपाली अकादमी जर्नल (सम्पादकीय), वर्ष १० अङ्क १०, सिलगढी: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय।

^{४२} निर्मल निरौला, सन् २०१५, दार्जिलिङ-सिक्किममा प्रचलित नेपाली भाषाको रूपतात्त्विक अध्ययन, एमफिल लघुशोधप्रबन्ध, गान्तोक: सिक्किम विश्वविद्यालय, पृ. २५

लुइटेल्को भनाइ रहेको पाइन्छ।^{४३} भाषिक भेदबारे अझ स्पष्ट रूपले बुझ्न केही परिभाषालाई निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ-

(१) हड्सन-हामी भाषिक भेद भनेर उस्तै सामाजिक वितरण भएका भाषिक वस्तुहरूको सङ्कलनलाई भन्न सक्छौं। समाजभाषाविज्ञानमा भाषिक भेद भन्नाले भाषा वा भाषिक अभिव्यक्तिको कुनै पनि छुट्टयाउने रूप बुझिन्छ। भाषावैज्ञानिकहरूले सामान्यतः भाषिक भेद भनेर भाषा, भाषिका, प्रयुक्ति, सामाजिक भाषिका आदिजस्ता उपश्रेणी (सबकेटगोरिज)-हरूको आवरण पदलाई भन्ने गर्छन्।^{४४}

(२) मानिसका बोल्ने धेरैवटा शैली वा तरिका हुन्छन् अनि प्रत्येक बोल्ने शैली नै भाषिक भेद हो।^{४५}

भाषिक भेद मूल रूपमा दुई प्रकारका हुन्छन्-

(१) कालक्रमिक भेद

(२) समकालिक भेद

२.३.१ कालक्रमिक भेद

दुईवटा कालखण्डमा प्रयोग हुने एउटै भाषाको फरक रूपलाई भाषाको कालक्रमिक भेद भनिन्छ। यस प्रकारको भाषिक भेदलाई ऐतिहासिक भेद पनि भनिन्छ। नेपाली भाषाको प्राचीन, मध्यकालीन र आधुनिक गरी तिनवटा कालक्रमिक भेद पाइन्छ। प्राचीन नेपाली भाषाको समय प्रारम्भदेखि इस्वीको पन्ध्रौं शताब्दीसम्म रहेको छ। मध्यकालीन नेपाली

^{४३} शर्मा अनि लुइटेल्, 'आधुनिक', पृ. १९

^{४४} हड्सन, 'सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स', पृ. २२

^{४५} www.thoughtco.com/language-variety-sociolinguistics-1691100, retrieved on 12/05/2017, 1:13 p. m.

भाषाको समय पन्ध्रौँदेखि उन्नाइसौँ शताब्दीसम्म रहेको छ अनि आधुनिक नेपाली भाषाको समय बीसौँ शताब्दी यता रहेको छ।

प्राचीन नेपाली भाषालाई अभिलेखी भाषा पनि भनिएको पाइन्छ। पश्चिम नेपालको 'दुल्लु'-नामक ठाउँमा सन् ९८१मा त्यहाँका राजा दामुपालले अङ्कित गराएको शिलालेख आजसम्म भेटिएको सबैभन्दा पुरानो अभिलेख मानिन्छ।^{४६} यसपछि अशोक चल्लको अभिलेख (सन् १२५५), आदित्यमल्लको ताम्रपत्र (सन् १३४६), पुण्यमल्लको ताम्रपत्र (सन् १३५८) मेदिनी वर्मा राउलाको ताम्रपत्र (सन् १३६३) आदि लेखिएको पाइन्छ। यी ताम्रपत्रहरूमा प्रयोग भएको नेपाली भाषाको एउटा उदाहरण यसप्रकार छ-
“तिम्ना आलि अटली अटल करी अक्रयाँ छु....।”^{४७}

मध्यकालीन नेपाली भाषालाई पूर्वमध्य काल र उत्तरमध्य कालमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। नेपाल एकीकरणभन्दा अघाडिको समयलाई पूर्वमध्य काल मानिन्छ भने त्यसपछिको समय उत्तरमध्य काल भनिन्छ। यस कालमा आइपुगेपछि नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको निर्माण हुन थालेको पाइन्छ। खण्डखाद्य (सन् १६०१), बाज परीक्षा (सन् १६४३), ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा (सन् १७१६), प्रायश्चित प्रदीप (सन् १७२३), अजीर्णमञ्जरी (सन् १७५३) आदि यस अवधिको नेपाली भाषाको स्वरूप र विशेषताका परिचायक ग्रन्थहरू हुन्।^{४८} यस कालको भाषिक दृष्टान्तका निमित्त घनश्याम नेपालले प्रेमनिधि पन्तको प्रायश्चित प्रदीपबाट उद्धृत गरेको अंशलाई हेर्न सकिन्छ-
“धर्मउवाचः। तव धर्मले लक्ष्मीछेउ आग्या गन्या- हे लक्ष्मि! पाप पण्यको कथाहा म कहँछु सुनुहवस्। येक नंग्रमा अस्त्रि जनले आफना पुरुषकन रिसले हेन्याका पापले नकटि

^{४६} घनश्याम नेपाल, सन् २००९, *नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास*, संशोधित र परिवर्द्धित संस्करण, संस्करण, सिलगढी: एकता बुक हाउस, पृ. ९९

^{४७} नेपाल, 'नेपाली साहित्यको', पृ. १०१

^{४८} नेपाल, 'नेपाली साहित्यको', पृ. १०२

भै पुरुषकन पांगो मुषले हेन्याका पापले डेरो आपो भयो। पुरुषले भन्याको नमानिकन काम गन्याका पापले लाटि जंम भयो। स्वामि परिवारकन नदेखाई लुकाई आफै मात्रै एकलै षायाका पापले अभछे षानु पर्ला लुकाई षायाको पाप लाग्छ, पुनस् जंममा रउ झन्याकि कुकर्निको जंम होला।”^{४९}

२०औं शताब्दी यता नेपाली भाषामा पत्रिका प्रकाशन, व्याकरण, शब्दकोश आदिको निर्माण तथा नेपाली भाषामा पठनपाठनको व्यवस्था आदिले गर्दा आधुनिक नेपाली भाषा विकसित भएर आज प्रयोग हुने रूपसम्म आइपुगेको छ। अहिले मानक लेखाइमा प्रयोग हुने भाषा आधुनिक नेपाली भाषा हो। नेपाली भाषीहरू संसारभरि फैलिएका हुनाले यसमा क्षेत्रगत तथा सामाजिक भेद अवश्य पाइन्छन्। तथापि लेखाइमा भने सबैतिर मानक नेपाली भाषाको नै प्रयोग गरिन्छ।

२.३.२ समकालिक भेद

भाषामा विभिन्न समय क्रममा मात्र होइन, एकै समयमा पनि विविध भाषिक भेद पाउन सकिन्छ। डोटीमा बोलिने भाषा काठमाडौंमा बोलिनेभन्दा भिन्न छ भने दार्जिलिङमा बोलिने भाषा यी दुवै भेदभन्दा भिन्न छ। यसै गरी नेपाली समाजका विभिन्न आर्थिक, सामाजिक र जातीय वर्गहरूले प्रयोग गर्ने नेपालीमा भेद पाइन्छ। कुनै भाषामा एकै समयमा देखिने यस्ता भेदलाई समकालिक भेद भनिन्छ।^{५०}

भाषामा (क) भाषिका र (ख) प्रयुक्त गरी दुईवटा समकालिक भेद हुन्छन्।

(क) **भाषिका-** भाषाभन्दा निम्न स्तरको एवम् भाषाको अधिनस्थ रहेको भाषिक भेद भाषिका हो।

^{४९} नेपाल, 'नेपाली साहित्यको', पृ. ११८

^{५०} योगेन्द्रप्रसाद यादव अनि भीमनारायण रेग्मी, वि सं २०५९, *भाषाविज्ञान*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेस प्रकाशन, पृ. २१

भाषिकालाई पनि (i) भौगोलिक भाषिका र (ii) सामाजिक भाषिका गरी दुईवटा वर्गमा विभाजन गरिएको पाइन्छ।

- (i) **भौगोलिक भाषिका-** कुनै पनि भाषाको भाषिका भन्नाले त्यसको भौगोलिक भाषिका बुझिन्छ। यस प्रकारको भाषिक भेदलाई क्षेत्रीय भेद पनि भनिन्छ। खास स्थानमा बसोबास गर्ने अनि एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषिक भेद नै क्षेत्रीय भाषिका हो। भाषिकाको सीमाभित्र एउटा गाउँ मात्र पनि पर्न सक्छ भने कतै जिल्ला, अञ्चल वा ठुलो क्षेत्र पनि एउटा भाषिकाले ओगटेको हुन सक्छ।^{५१} संसारमा बोलिने सबै भाषाहरूमा नै स्थानीय भेदहरू रहेका हुन्छन्।
- (ii) **सामाजिक भाषिका-** कुनै पनि भाषाको सामाजिक भेदलाई सामाजिक भाषिका (सोसियल डाइलेक्ट वा सोसियोलेक्ट) भनिन्छ। समाजभाषाविज्ञानअन्तर्गत सामाजिक भाषिकामाथि नै बढी अध्ययन एवम् अनुसन्धान भएको पाइन्छ। यसअन्तर्गत समाजका उच्च, मध्यम, निम्न आदि वर्ग, साक्षर, निरक्षर आदि शैक्षिक स्तर, सहरिया, गाउँले, विभिन्न जातजाति, धर्म, संस्कृति आदिका भिन्नताले भाषामा यस्तो भेद उत्पन्न हुन्छ।^{५२} भाषावैज्ञानिकहरू सामाजिक भाषिका भनेर क्षेत्रीय भेद अतिरिक्त भेदतिर इङ्गित गर्दछन्। यहाँ क्षेत्रीय अतिरिक्त भाषिक भेद गराउने अन्य कारक तत्त्वहरूमा सामाजिक वर्ग, लिङ्ग, उमेर तथा बसोबासको स्थिति आदि पर्दछन्।

हेमाङ्गराज अधिकारीअनुसार सामाजिक भाषिका समाजका विभिन्न वर्ग, जात, जाति, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, बसोबासको स्थिति, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा) आदिका आधारमा विभेदित हुन्छ। अतः सामाजिक भेदलाई एकल आयामबाट नभई बहुविध

^{५१} अधिकारी, 'सामाजिक र', पृ. १९

^{५२} शर्मा अनि लुइटेल्, 'आधुनिक', पृ. ३६

आयामबाट हेर्न तथा पर्गेल्न सकिन्छ। जुन समाज सामाजिक दृष्टिले जटिल एवम् बहुविध प्रकृतिको छ त्यसले प्रयोग गर्ने गरेको भाषाका भाषिक भेद पनि प्रशस्त मात्राले विविधतामय हुने सम्भावना रहन्छ। विभिन्न वर्ग, जात-जाति, व्यवसाय आदिका दृष्टिले कमै विविधता भएको समाजले प्रयोग गर्ने भाषामा समाजभाषिक भेदहरू पनि कम हुन सक्छन्।^{५३}

रोनाल्ड वार्डगअनुसार सामाजिक भाषिकाहरू सामाजिक समूहबाट उत्पन्न हुन्छन्। धर्म, जात, सामाजिक वर्ग, जातिगत उत्पत्ति, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि आदि घटकका आधारमा सामाजिक भाषिका निर्धारित रहन्छ।^{५४}

भारतका कतिपय ठाउँमा जातका आधारमा भाषिक प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ भने न्यु योर्कमा सामाजिक वर्गका आधारमा भाषिक भेद रहेको विभिन्न अध्ययनहरूले पुष्टि गरेको छ। जोन गम्पर्जले 'डाइलेक्ट डिफरेन्सेस् एन्ड सोसियल स्ट्राटिफिकेसन इन ए नर्थ इन्डियन भिलेज' नामक लेखमा उत्तरप्रदेशको साहारनपुर जिल्लाअन्तर्गत पर्ने खालापुर् नामक गाउँमा ब्राह्मण, राजपुत, चमार, सफाई कर्मचारी, हिन्दू, मुसलमान आदि विभिन्न जात, धर्म र व्यवसायका वक्ताहरूमा आ-आफ्ना वर्ग, जात र धर्मअनुसार उच्चारण अनि शब्दप्रयोगमा भेद रहेको पुष्टि गरेको पाइन्छ। विलियम लाबभले 'हाइपरकरेक्सन बाइ दि लोअर मिड्डल क्लास एज ए फ्याक्टर इन लिङ्ग्विस्टिक चेन्ज' अनि 'दि सोसियल स्ट्राटिफिकेसन अन्ड (आर) इन न्यु योर्क सिटी डिपार्टमेन्ट स्टोर्स' नामक दुईवटा लेखमा सामाजिक वर्गले ध्वनिको उच्चारणमा भेद उत्पन्न भएको औं त्यसले भाषिक भेद सृजना भएको पुष्टि गरेका छन्। यसै गरी पिटर ट्रुडगिलले पनि नर्विच

^{५३} अधिकारी, 'सामाजिक र', पृ. २०, २१

^{५४} वार्डग, सन् २०१०, 'एन इन्ट्रोडक्सन', पृ. ४६

(इङ्गल्यान्ड)-मा अध्ययन गरी निम्न वर्गका वक्ताले भन्दा त्यहाँ उच्च वर्गका वक्ताले मानक भाषा बोल्छन् भन्ने कुरा पुष्टि गरेका छन्।

नेपाली भाषामा पनि केही सामाजिक भेदहरू रहेको पाइन्छ। यी सामाजिक भेदहरू वर्ग, जाति, लिङ्ग, उमेर, धर्म, शिक्षा आदि जस्ता घटकका आधारमा उत्पन्न भएको पाइन्छ। यस प्रसङ्गको पुष्टिका निम्ति निम्नलिखित उदाहरणलाई हेर्न सकिन्छ-

प्रणामी सम्प्रदायका नेपाली भाषी वक्ताहरू 'सब्जी काट्नु'-लाई 'सब्जी सुधानु' भन्ने गर्छन्। उनीहरूको धार्मिक मान्यताले काट्नु भने सोझै हत्या गर्नु हो अनि सो शब्द प्रयोग गर्नु भनेको पाप गर्नु हो भन्ने बुझाउँछ। यसै गरी कवीर सम्प्रदायका नेपाली भाषी वक्ताहरू 'मन्दिर'-लाई 'मठ' भन्ने गर्छन्।

यस्ता अनेकौं धर्मगत वा उल्लिखित अन्य तत्त्वगत सामाजिक भेदहरू नेपाली भाषामा रहेको पाइन्छ।

(ख) प्रयुक्ति- 'प्रयुक्ति' शब्दले विशेष क्षेत्रसँग सम्बन्धित बोली भन्ने साधारण अर्थ बुझाउँछ। अङ्ग्रेजी 'रेजिस्टर' शब्दको नेपाली रूपान्तरका रूपमा प्रयुक्ति शब्द प्रचलित रहेको छ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने भाषिक प्रयोगसँग सम्बन्धित भाषाको समकालिक भेद प्रयुक्ति हो। यसलाई शैली भेद वा प्रयोजनपरक भेद पनि भनिन्छ। 'प्रयुक्ति' भाषा प्रयोग गरिने विषय, माध्यम तथा प्रयोगको रीतिमा आधारित हुन्छ। यसैले प्रयुक्ति वाक् परिस्थिति (स्पिच सिचुएसन्) वा प्रसङ्ग (कन्टेक्स्ट)-बाट नियन्त्रित हुन्छ।^{५५}

एम ए के ह्यालिडेले भाषिक भेदबारे अध्ययन गर्दा प्रयुक्तिको अध्ययन गर्नु अत्यन्त आवश्यक मानेका छन्। उनले प्रयुक्तिलाई तिन भागमा विभाजन गरी देखाएका छन्-

^{५५} यादव अनि रेग्मी, 'भाषाविज्ञान', पृ. २५

(अ) विषय प्रयुक्ति (फिल्ड)

(आ) सम्बन्ध प्रयुक्ति (टिनोर)

(इ) माध्यम प्रयुक्ति (मोड)

(अ) विषय प्रयुक्ति-कुनै अवस्थामा के भइरहेको हुन्छ त्यसविषयको अध्ययन विषय प्रयुक्तिले गर्छ। यस अध्ययनमा दुईवटा पक्षलाई हेरिन्छ-

(i) सामाजिक र साङ्केतिक गतिविधि अनि

(ii) अनुभवको प्रभावक्षेत्र

उक्त गतिविधिले विषयक्षेत्र वा शीर्षकसँग सम्बन्ध गाँस्छ जसको अध्ययन 'विषय प्रयुक्ति' अन्तर्गत गरिन्छ।^{५६} कुनै खास विषयसँग सम्बन्धित प्रयुक्तिको भेदलाई विषय प्रयुक्ति भनिन्छ। सङ्कथनको शीर्षकका आधारमा यस प्रकारको भाषिक भेद निर्धारण गर्न सकिन्छ। यसरी विषयका आधारमा विज्ञानको प्रयुक्ति, पत्रकारिताको प्रयुक्ति, साहित्यको प्रयुक्ति, कानूनको प्रयुक्ति, प्रशासनको प्रयुक्ति, धर्मको प्रयुक्ति, प्राविधिक प्रयुक्ति आदि हुन्छन्। पदावलीको संरचना र शब्दभण्डारका आधारमा यी प्रयुक्तिहरू अरु प्रयुक्तिभन्दा भिन्न देखिन्छन्।

(आ) सम्बन्ध प्रयुक्ति- यसअन्तर्गत कुनै अवस्थामा कसले अंशग्रहण गर्दैछ भन्ने कुरा मुख्य रूपमा हेरिन्छ। समाज-सांस्कृतिक गतिविधिमा अंशग्रहण गर्नेको भूमिका 'सम्बन्ध प्रयुक्ति'-ले अध्ययन गर्दछ। ती भूमिकाहरू निम्न प्रकारका रहेका छन्-

(i) संस्थागत भूमिका

(ii) प्रतिष्ठागत भूमिका

^{५६} क्रिस्चियन एम आइ एम म्याथिसेयन, सन् २०१४, *ह्यालिडेस् इन्ट्रोडक्सन टु फड्सनल ग्रामर*, चौथो संस्करण, अक्सन: रुटलेज पब्लिकेसन, पृ. ३३

(iii) सम्पर्कगत भूमिका अनि

(iv) समाजमितिक भूमिका

यहाँ प्रतिष्ठागत भूमिकाअन्तर्गत सामाजिक शक्ति समान वा असमान कस्तो किसिमको रहेको छ भनेर हेरिन्छ। सम्पर्कगत भूमिकाअन्तर्गत संवादमा वक्ता र श्रोताका बिचको सम्बन्ध परिचित, अपरिचित, नजिकको वा टाढाको कस्तो किसिमको रहेको छ भनेर हेरिन्छ। यसै गरी वक्ता र श्रोताबिचमा सकारात्मक वा नकारात्मक कस्तो प्रकारको समाजमितिक भूमिका विद्यमान छ भनेर हेरिन्छ।^{५७}

कुनै अन्तरक्रियाका सहभागी माझको सामाजिक सम्बन्धले पनि भाषिक भेद उत्पन्न हुन्छ। सामाजिक सम्बन्धका कारणले हुने भाषिक भेद सम्बन्ध प्रयुक्तअन्तर्गत अध्ययन गर्ने गरिन्छ। अन्तरक्रियाका सहभागीमाझको सम्बन्ध तिनको सामाजिक स्तर (स्ट्याटस्)-मा आधारित हुन्छ। जस्तै: साइनोसूचक- बाबु, छोरा, मामा, भान्जा, सासू, बुहारी आदि, पेशागत सम्बन्धसूचक- शिक्षक, विद्यार्थी, वकिल, डाक्टर, बिरामी आदि; परिचय- परिचित, अपरिचित, पाहुना आदि। यी नै तत्त्वका आधारमा वक्ता वा प्रेषकको भूमिका (रोल) प्रस्ट हुन्छ। वक्ताको भूमिकाले उसले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता उत्पन्न गर्छ। यस किसिमको भेद नै सम्बन्धगत प्रयुक्त हो। सम्बन्ध प्रयुक्तलाई सङ्कथनको शैली (स्टाइल अर्वा डिस्कोर्स) पनि भनिन्छ। सम्बन्ध प्रयुक्त औपचारिकतासँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। सामान्यतः सम्बन्ध प्रयुक्तलाई औपचारिक (फर्मल) अनि अनौपचारिक (इनफर्मल) सम्बन्ध प्रयुक्त गरी दुईवटा प्रकारमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ।^{५८}

हेमाङ्गराज अधिकारीले यस प्रकारको भाषिक भेदलाई प्रसङ्गगत भेद भनेका छन्। उनको धारणाअनुसार व्यक्तिले विभिन्न सामाजिक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुँदा

^{५७} म्याथिसेयन, 'ह्यालिडेस् इन्ट्रोडक्सन', पृ. ३३

^{५८} यादव अनि रेग्मी, 'भाषाविज्ञान', पृ. २८

आवश्यकताअनुसार भाषिक भेदमा विविधीकरण भइरहने हुन्छ। एउटै व्यक्तिले बाबु, छोरा, दाजु, भाइ, साथीका साथै विभिन्न पेशाका आधारमा शिक्षक, कर्मचारी, व्यापारी, वकिल, डाक्टर वा अन्य विविध सामाजिक भूमिकाहरू पुरा गर्नु सामाजिक अन्तरक्रियाको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। देश (स्थान), काल (समय), र परिस्थितिले भाषाका प्रयोक्ताहरूलाई कतै व्यक्तिगत, पारिवारिक, सार्वजनिक, औपचारिक वा अनौपचारिक परिवेशअनुसारको भूमिकामा उभ्याइदिन्छ। यसका अतिरिक्त प्रयोक्ताले आफ्नो उद्देश्य वा प्रयोजनलाई सम्पन्न गर्न सोहीअनुसारका भाषिक प्रकार्यहरू छनौट समेत गर्नुपर्छ। जस्तै, अनुरोध, धन्यवाद, स्वागत, वर्णन-विवरण, भाषण, संवाद, छलफल आदि भाषिक प्रकार्य तथा कथनघटनालाई ख्याल राखेर भाषाको प्रयोग गर्नुपर्दा यसमा प्रशस्त भेदहरू प्रकटित हुने सम्भावना रहन्छ।^{५९}

(इ) माध्यम प्रयुक्ति- भाषा अनि अन्य साङ्केतिक प्रणालीहरूको कुनै अवस्थामा कस्तो भूमिका रहेको हुन्छ-

- (i) सामाजिक र साङ्केतिक गतिविधिहरूका बिचको श्रम विभाजन
- (ii) भाषिक र साङ्केतिक गतिविधिहरूका बिचको श्रम विभाजन
- (iii) आलङ्कारिक माध्यम (सूचनात्मक, शिक्षापद, व्याख्यात्मक, कलात्मक/साहित्यिक) वा सम्बन्ध (जस्तै, प्रेरक, सल्लाहपूर्ण, विरोधाभासपूर्ण आदि)
- (iv) पालो: संवाद वा एकालाप
- (v) माध्यम: (लेख्य वा कथ्य) भन्ने कुराको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ।^{६०}

अर्को शब्दमा, कुनै अन्तरक्रियामा भाषालाई कुन तरिकाले प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरा यसले जनाउँछ। यसअन्तर्गत कथ्य तथा लेख्य माध्यमलाई मुख्य रूपमा हेरिन्छ। यसका

^{५९} अधिकारी, 'सामाजिक र' पृ. २३

^{६०} म्याथिसेयन, 'ह्यालिडेस् इन्ट्रोडक्सन', पृ. ३३

साथै आलङ्कारिक शैली (व्याख्यात्मक, उपदेशात्मक/ शिक्षाप्रद, प्रेरक आदि)-पनि यहाँ विचार गर्ने गरिन्छ।

२.४ व्यक्तिबोली

कुनै भाषाको सम्पूर्ण व्यवस्थाअन्तर्गत एकजना व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषिक प्रणाली वा शैली व्यक्तिबोली हो। यसलाई नेपालीमा 'व्यक्तिभाषा' पनि भनिन्छ। वस्तुतः थुप्रै बोलीहरू मिलेर भाषा बनिने हुनाले भाषाको व्यक्तिगत प्रयोगलाई व्यक्तिबोली नै भन्नु युक्तिसङ्गत देखिन्छ। प्रत्येक व्यक्तिले सञ्चार गर्ने क्रममा आफ्नै प्रकारका शब्दहरूको छनौट गर्छन् वा विशेष प्रकारको ध्वनि उच्चारण गर्ने गर्छन्, जो अरू वक्तासँग मिल्दैन। यसकारणले गर्दा एउटै भाषा बोलिए तापनि एकजनाले बोलेको भाषा अर्काको भन्दा फरक हुने गर्छ।

कथ्य वा लेख्य भाषामा एकजनाले बोलेको वा लेखेको भन्दा अर्काले लेखेको वा बोलेकोमाझ भिन्नता बोध गराउने तत्त्व 'व्यक्तिबोली' हो। जस्तै, शब्द चयन, ध्वनि उच्चारणको तरिका, आवाजको गुण, नाद-स्थान आदि। समाजभाषावैज्ञानिकहरूले कुनै पनि भाषामा व्यक्तिबोलीको अध्ययन गर्ने क्रममा उक्त फरकपनको अध्ययन गरेर सामान्यीकृत निष्कर्ष निकाल्ने तथा भाषिका वा भाषाको व्यवस्था बताउने काम गर्छन्।

२.५ द्विभाषिकता र बहुभाषिकता

२.५.१ द्विभाषिकता

कुनै वक्ता वा वक्ताहरूको समूहले दुईवटा भाषाको प्रयोग गरेर बोल्न सक्ने स्थितिलाई 'द्विभाषिकता' भनिन्छ। 'द्विभाषिकता' शब्दमा निहित 'द्वि' उपसर्गले दुईवटा भन्ने अर्थ दिन्छ र द्विभाषिकता शब्दले स्वतः दुईवटा भाषाको ज्ञान भन्ने अर्थबोध हुन्छ।

द्विभाषिकताको प्रकारबारे अध्येताहरूमाझ मत भिन्नता पाइए तापनि यसका केही प्रमुख भेदहरू निम्न रूपमा छन्-

(क) व्यक्तिगत द्विभाषिकता- एकजना व्यक्तिले कम्तीमा पनि दुईवटा भाषाको प्रयोग गरेर बोल्न सक्ने स्थितिलाई 'व्यक्तिगत द्विभाषिकता' भनिन्छ।

(ख) सामाजिक द्विभाषिकता- एउटा समुदायले दुईवटा भाषाको प्रयोग गरेर बोल्न सक्ने स्थितिलाई 'सामाजिक द्विभाषिकता' भनिन्छ।

(ग) संयुक्त द्विभाषिकता- वक्ताले दुईवटा भाषा एउटै परिवेशमा सिकेर कुनै वस्तुबारे आर्थी रूपमा एउटै धारणा राख्ने तर त्यसलाई प्रकट गर्न परेमा दुईवटा भिन्न भाषाको माध्यमबाट गर्ने स्थितिलाई 'संयुक्त द्विभाषिकता' भनिन्छ। वक्ताले एउटा निश्चित परिवेशमा सिकेका भाषाहरूमा संयुक्त द्विभाषिकता पाइन्छ। यहाँ वक्ताको मस्तिष्कमा दुईवटा भाषा समान स्तरमा रहेका हुन्छन्। यस किसिमको द्विभाषिकतालाई 'मिश्रित द्विभाषिकता' पनि भनिन्छ। उदाहरणार्थ, एकजना फ्रान्सेली र अङ्ग्रेजी जान्ने वक्ताले फ्रान्सेली शब्द 'पेन'(पाउरोटी) र अङ्ग्रेजी शब्द 'ब्रेड' भन्दा धारणात्मक तहमा एउटै अर्थ बुझ्ने गर्छ तर त्यसलाई अभिव्यक्त गर्दा उसले आफूलाई मन पर्ने भाषामा गर्ने गर्छ।^{६१}

(घ) संयोजित द्विभाषिकता- यस किसिमको द्विभाषिकतामा वक्ताले दुईवटा भाषा भिन्न परिवेश (स्कूल/घर)-मा सिकेको हुन्छ। यस्तो स्थितिमा दुईवटा भाषाका शब्दहरू भिन्न वा स्वतन्त्र व्यवस्थासँग सम्बन्धित हुन्छन्। संयोजित द्विभाषिकतामा वक्ता दुईवटा भाषाका शब्दहरू छुट्टाछुट्टै रूपले प्रयोग गर्न सक्षम हुन्छ। यहाँ वक्ताले दुवैवटा भाषाका संरचना वा व्यवस्था राम्ररी बुझेको हुनुपर्छ

^{६१} रिचर्डस अनि स्किमडट, 'लोड्म्यान डिक्सनरी', पृ. १०७

अनि सन्दर्भअनुरूप दुवै भाषाका शब्दहरू प्रयोग गर्ने दक्षता पनि राखेको हुनुपर्छ। उदाहरणार्थ, फ्रान्सेली/अङ्ग्रेजी द्विभाषिक वक्ताका निम्ति 'पेन' र 'ब्रेड'-शब्दको ठ्याकै त्यही अर्थ नहुन सक्छ।^{६२}

(ङ) उप-संयोजित द्विभाषिकता- यस किसिमको द्विभाषिकतामा एउटा भाषाले अर्को भाषामाथि प्रभुत्व जमाउँछ। यस्तो स्थितिमा वक्ताले कमजोर भाषाका शब्दहरू बलियो भाषाको माध्यमबाट व्यक्त गर्छ। अङ्ग्रेजी भाषा कमजोर भएको नेपाली भाषी वक्ताले नेपाली भाषाको शब्द चलाएर अभिव्यक्ति दिनु 'उप-संयोजित द्विभाषिकता' हो।

(च) प्रारम्भिक द्विभाषिकता- कुनै वक्ताले अर्को भाषा भर्खर सिक्दै गरेको अवस्थालाई 'प्रारम्भिक द्विभाषिकता' भनिन्छ। प्रारम्भिक द्विभाषिकता दुई प्रकारको हुन्छ- (अ) एककालीन प्रारम्भिक द्विभाषिकता अनि (आ) आनुक्रमिक प्रारम्भिक द्विभाषिकता।

(अ) एककालीन प्रारम्भिक द्विभाषिकता- कुनै बालकले जन्मदेखि नै दुईवटा भाषा सिकेको अवस्थालाई 'एककालीन प्रारम्भिक द्विभाषिकता' भनिन्छ। यस्तो द्विभाषिकता सशक्त हुन्छ।

(आ) आनुक्रमिक प्रारम्भिक द्विभाषिकता- वक्ताले बालक अवस्थामा एउटा भाषा सिकेपछि अर्को भाषा लगतै सिकेको स्थितिलाई 'आनुक्रमिक प्रारम्भिक द्विभाषिकता' भनिन्छ। यस प्रकारको द्विभाषिकता सन्तुलित हुन्छ। अध्येताहरूले आनुक्रमिक प्रारम्भिक द्विभाषिकतालाई 'योज्य द्विभाषिकता' पनि भनेको पाइन्छ।

(छ) विलम्बित द्विभाषिकता- सात वर्षको उमेरपश्चात् वक्ताले दोस्रो भाषा सिकेको स्थितिलाई 'विलम्बित द्विभाषिकता' भनिन्छ।

^{६२} रिचर्डस अनि स्किमडट, 'लोङ्गम्यान डिक्सनरी', पृ. १०७

- (ज) अवनत द्विभाषिकता- पहिलो भाषालाई हानि पुन्याएर दोस्रो भाषा सिकिएको स्थितिलाई 'अवनत द्विभाषिकता' भनिन्छ।
- (झ) निष्क्रिय द्विभाषिकता- वक्ताले दोस्रो भाषा बुझे तापनि बोल्न नसक्ने अवस्थालाई 'निष्क्रिय द्विभाषिकता' भनिन्छ।
- (ञ) शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता- वक्ताले दुवै भाषाको औपचारिक प्रयोग गर्न सक्ने स्थितिलाई 'शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता' भनिन्छ।
- (ट) शिक्षा निरपेक्ष द्विभाषिकता- अशिक्षित वक्ताले सामान्य अभिव्यक्तिका निम्ति अनौपचारिक रूपमा आफ्नो मातृभाषा बाहेक अर्को भाषा प्रयोग गर्न सक्ने स्थितिलाई 'शिक्षा निरपेक्ष द्विभाषिकता' भनिन्छ।
- (ठ) अन्तरजातीय द्विभाषिकता- आफ्नो वरिपरिका परिवेशमा प्रयोग हुने भाषाहरूबाट वक्ताले सिकेको अर्को भाषा 'अन्तरजातीय द्विभाषिकता' हो।
- (ड) बहिर्जातीय द्विभाषिकता- वक्ताले अन्य देश वा भिन्न वातावरणमा प्रयोग हुने भाषा सिकेको स्थितिलाई 'बहिर्जातीय द्विभाषिकता' भनिन्छ।

२.५.२ बहुभाषिकता

कुनै निश्चित वक्ता वा वक्ताहरूको समूहले दुईवटाभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गरेर बोल्न सक्ने स्थितिलाई 'बहुभाषिकता' भनिन्छ। विश्वमा बहुभाषिकताको सबैभन्दा अद्भुत उदाहरण कोलम्बिया अनि ब्राजिलको सिमानामा बसोबास गर्ने टुकानो जातिलाई लिन सकिन्छ। यस जातिका वक्ताहरूले आफ्नो भाषिक समुदायभन्दा भिन्न समुदायको व्यक्तिसँग विवाह गर्नुपर्ने सामाजिक मान्यता रहेको छ। यस जातिमा आमा र बाबुको

अलग-अलग भाषा भएकाले नानी बोल्ने भएपछि नै ऊ बहुभाषिक हुने गर्छ वा भनौं यस जातिका सबै व्यक्ति बहुभाषिक हुन्छन्।^{६३}

भारतका अधिकांश नेपालीहरू पनि भारतको राजभाषा वा प्रचार-प्रसारको भाषा हिन्दी, शिक्षाको भाषा मुख्य रूपमा अङ्ग्रेजी, मातृभाषा नेपाली अनि आफ्ना वरिपरि बोलिने अन्य जातगोष्ठीका विभिन्न भाषाको प्रभावले बहुभाषिक प्रकृतिका देखिन्छन्।

२.५.३ कोड, कोड परिवर्तन अनि कोड मिश्रण

२.५.३.१ कोड

‘कोड’ भन्नाले कुनै भाषा वा भाषिका भन्ने साधारण अर्थ बुझिन्छ। वार्डगको भनाइअनुसार ‘कोड’ शब्द उपयोगी रहेको छ। भाषिका, भाषा, मानक भाषा, पिजिन, क्रिओल, भर्नाकुलर जस्ता शब्दावलीले भावना जगाउने गर्छ। यसका विपरीत कोड तटस्थ शब्द हो, जसलाई सूचना सिद्धान्तबाट लिइएको छ। दुईजना वा यसभन्दा बढी मानिसले सम्प्रेषणका निमित्त प्रयोग गरिने कुनै प्रकारको व्यवस्था वा प्रणालीलाई ‘कोड’ भनिन्छ।^{६४}

२.५.३.२ कोड मिश्रण

कुनै अवस्थामा वाक्य परिवर्तन नभईकन दुईवटा कोडहरू मिसाएर बोल्नुलाई ‘कोड मिश्रण’ भनिन्छ। वक्ताले विभिन्न भाषा वा एउटै भाषाका विभिन्न भेदहरू वाक्यमा मिसाएर प्रयोग गर्ने प्रक्रिया ‘कोड मिश्रण’ हो। यस्तो मिश्रणको कुनै निश्चित आधार रहेको पाइँदैन।

^{६३} वार्डग, सन् २०१०, ‘एन इन्ट्रोडक्सन’, पृ. ९४

^{६४} वार्डग, सन् २०१०, ‘एन इन्ट्रोडक्सन’, पृ. ८४

२.५.३.३ कोड परिवर्तन

सङ्कथनमा परिवर्तन नभइकन प्रसङ्गअनुसार एउटाभन्दा धेरै कोडको वैकल्पिक प्रयोग गर्नालाई 'कोड परिवर्तन' भनिन्छ। कोड परिवर्तन एउटै भाषाका भाषिक भेदहरूमाझ पनि हुन सक्ने भएकाले यस्तो प्रक्रियालाई 'भाषा परिवर्तन' (ल्याङ्ग्वेज सिफ्ट) नभनेर कोड परिवर्तन भनिएको देखिन्छ। कतिपय अध्येताहरूले कोड परिवर्तनलाई नै कोड मिश्रण मानेका छन्। यहाँ 'स्विचिङ' वा 'परिवर्तन' शब्दले फेरिनु/बद्लिनु भन्ने अर्थबोध गराउने भएकाले उल्लिखित भाषिक स्थितिलाई 'कोड परिवर्तन' नै भन्नु युक्तिसङ्गत रहेको छ। उदाहरणार्थ,

आज आराम गरौँ थाकियो पनि। फ्रम टुमरो अनवर्डस् हवी विल वर्क फुल फ्लेजेडली ओके। एकहफतामा त सकि हाल्छौँ नि हामी।

हेमाङ्गराज अधिकारीको भनाइअनुसार कोड परिवर्तनको परिणामस्वरूप कोड मिश्रणको स्थिति उत्पन्न हुन्छ। एउटै सन्दर्भमा एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिक भेदहरूको प्रयोग हुन थालेपछि अभिव्यक्तिमा कोडहरूको मिश्रण स्वतः देखा पर्छ। अझ एउटै वाक्यमा दुई किसिमका भाषा वा भाषिक भेदका कोडहरू देखिन थाल्छन्। अभिव्यक्तिमा विभिन्न भाषिक तत्त्वहरूको खिचडी भएको देखिन्छ। कुनै व्यक्तिले नेपाली बोल्दा प्रत्येक वाक्यमा केही न केही अङ्ग्रेजी शब्द मिसाएर बोल्छ भने त्यस्तोलाई 'कोड मिश्रण' भन्न सकिन्छ।^{६५} जस्तै,

उसको बाबा हस्पिटलमा एडमिट हुनुहुन्छ। उसको आमा पनि हार्टको पेसेन्ट हो। उसलाई त्यही भएर धेरै टेन्सन भाको छ।

^{६५} अधिकारी, 'सामाजिक र', पृ. ४४

जोन गम्पर्ज अनि जोन पिटर ब्लमले कोड परिवर्तनका दुईवटा भेद देखाएका छन्- (क) परिस्थितिगत कोड परिवर्तन अनि (ख) आलङ्कारिक कोड परिवर्तन

(क) परिस्थितिगत कोड परिवर्तन- वक्ताले परिस्थितिअनुसार भाषा प्रयोग बद्लिनुलाई 'परिस्थितिगत कोड परिवर्तन' भनिन्छ। यस किसिमको कोड परिवर्तनमा विषय परिवर्तन नभए तापनि परिस्थिति बद्लिँदा कोड परिवर्तन गरिन्छ। जस्तै, सिक्किमका स्कूलहरूमा पढ्ने प्रायः विद्यार्थीहरू नेपाली भाषी हुन्छन्। उनीहरूले साथीहरूसँग नेपालीमा बोल्दै गर्दा अचानक शिक्षक देखेर अङ्ग्रेजीमा बोल्नु सुरु गर्छन् भने त्यस स्थितिमा भएको कोड परिवर्तन परिस्थितिगत कोड परिवर्तन हो।

(ख) आलङ्कारिक कोड परिवर्तन- कुनै अवस्थामा वक्ताको भाषाले परिस्थिति निर्धारण गर्नालाई 'आलङ्कारिक कोड परिवर्तन' भनिन्छ। अर्को शब्दमा, वक्ताले अरूका सामु आफूलाई प्रभावशाली प्रदर्शन गर्न कोडहरूको वैकल्पिक प्रयोग गर्नालाई 'आलङ्कारिक कोड परिवर्तन' मानिन्छ।

यसका साथै अध्येताहरूले कोड परिवर्तनको अन्य तिनवटा भेद देखाएका छन्-

(क) अन्तर वाक्यगत कोड परिवर्तन- वाक्यात्मक सीमामा हुने कोड परिवर्तनलाई 'अन्तर वाक्यगत कोड परिवर्तन' भनिन्छ। कुनै अवस्थामा वक्ताले एउटा भाषा बोल्दा-बोल्दै अर्को भाषा प्रयोग गर्नालाई कोड परिवर्तन भनिन्छ। जस्तै, मेरो यो महिनाभिन्न काम सक्ने विचार छ र आइ ह्याभ टु वर्क हार्ड नाउ।

(ख) आन्तरिक वाक्यगत कोड परिवर्तन- वाक्यको विचमा एक-दुईवटा अरू भाषाको शब्द प्रयोग गर्नालाई 'आन्तरिक वाक्यगत कोड परिवर्तन' भनिन्छ। यस प्रकारको कोड परिवर्तन वक्ताले थाहा नपाइकनै प्रयोगमा ल्याइरहेको हुन्छ। कतिपय अध्येताहरूले यस प्रकारको कोड परिवर्तनलाई नै कोड मिश्रण मानेका

छन्। द्विभाषिक वक्ताले दैनिक गतिविधिमा आन्तरिक वाक्यगत कोड परिवर्तनको अत्यधिक प्रयोग गर्छ। जस्तै, शारदा, आज करेला फ्राई गरौं ल।

(ग) वाक्य इतर कोड परिवर्तन- एउटा भाषाको शब्दावली (ट्याग) अर्को भाषामा ल्याएर प्रयोग गर्नुलाई 'वाक्य इतर कोड परिवर्तन' भनिन्छ। जस्तै, हवी आर मिसिड यु नि, कम सुन न हौ।

कोड परिवर्तन आधात्री (म्याट्रिक्स) भाषाबाट अन्तःस्थापित (एमबेडेड) भाषामा गरिन्छ। आधात्री भाषा भनेको मूल भाषा हो, जसबाट वक्ताले बोल्न सुरु गर्छ अनि उसले परिवर्तन गरेर बोलेको अर्को भाषा चाहिँ अन्तःस्थापित भाषा हो।

२.५.४ आगमन

'आगमन' भनेको दुईवटा भाषाको 'व्यवस्था मिश्रण' हुनु हो। कुनै एउटा भाषाको वस्तु ल्याएर अर्को भाषा प्रयोग गर्नुलाई 'आगमन' भनिन्छ। आगमन दुई प्रकारका हुन्छन्। अर्को भाषाबाट ल्याइएका शब्दलाई जस्ताको त्यस्तै प्रयोग गर्नु 'यथावत आगमन' हो भने अर्को भाषाबाट ल्याइएका शब्दलाई आफ्नो भाषाको शब्द जस्तै बनाएर प्रयोग गर्नु 'मौलिकीकरण' हो। नेपाली भाषामा निम्नलिखित शब्दहरू आगमन गरिएर प्रयोगमा आएको पाइन्छ। जस्तै,

जापानेली- करौंते, बोन्साई, हाइकु, सुनामी आदि।

अङ्ग्रेजी- लालटिन, सिग्रेट, स्कुल, गिलास, अफिस आदि।

हिन्दी- अच्छा, कहानी, फाल्तु आदि।

अरबेली- किताप, अखबार, गरिब, हाजिर, आदि।

तुर्केली- बहादुर, लास, सौगात, कुर्ता, तलाश आदि।

फारसेली- याद, जागिर, सरकार, चलाख, हप्ता, चश्मा आदि ।

ल्याटिन- क्याम्पस, प्रोफेसर, कोटा, कोरम, एजेन्डा आदि ।

पुर्तगाली- चाबी, गमला, साबुन, कफी, बिस्कुट, तमाखू आदि ।

फ्रान्सेली- पुलीस, रेस्टुराँ, उमेर, प्याज, ज्यादा, कार्टुन आदि ।

ग्रीसेली- थेसिस, थर्मस, फिलोसफी, ओलम्पिक आदि ।

चिनियाँ- चाउमिन, चाउचाउ, लिची, चिया, चिनी आदि ।

इटालेली- पिज्जा, सोडा, भायलिन, स्टूडियो आदि ।

मगर- पटुका, चोलो, भिनाजु, दौरा, गुनिउँ आदि ।

नेवारी- झ्याल, जात्रा, क्वाँटी, बेली विवाह आदि ।

लिम्बू- याक्सा, मुन्धुम, किपट, गुन्द्रुक, चिहान, लाप्पा आदि ।

तामाङ- जाँड-रक्सी, डम्फु, लामा, जोजो, आस्याङ, थेबा आदि ।^{६६}

माथि दिइएका उदाहरणमध्ये 'लालटिन' र 'गिलास' शब्द अङ्ग्रेजी भाषामा 'ल्यानटर्न' र 'ग्लास' उच्चारण हुन्छन्। त्यसैले यी शब्दहरू मौलिकीकरणका दृष्टान्त हुन्।

२.६ भाषाद्वैत

सन् १९५९मा चार्ल्स फर्ग्युसनले कुनै भाषाको कार्यात्मक भेदलाई 'भाषाद्वैत' भनेर समाजभाषाविज्ञानको क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपेका छन्। *लोइम्यान डिक्सनरी अफ् अप्लाइड*

^{६६} राजेन्द्र भण्डारी अनि पारसमणि शम, सन् २००८, *भाषा-साहित्य*, तादोङ: साहित्य सिर्जना सहकारी समिति लिमिटेड प्रकाशन, पृ. ५९, ६१

लिङ्गिग्वस्टिक्सअनुसार यदि कुनै समुदायमा भाषाका दुईवटा भेद एकै साथ अस्तित्ववान् रहन्छन् अनि ती भेदहरू भिन्न-भिन्न उद्देश्यका लागि प्रयोग गरिन्छन् भने त्यस्तो स्थितिलाई 'भाषाद्वैत' भनिन्छ।^{६७} फर्ग्युसनले अरबेली, स्विस्-जर्मनेली, ग्रीसेली अनि हाइटियन रिपब्लिकमा बोलिने फ्रान्सेली र हाइटियन क्रिओलमा भाषाद्वैतको स्थिति स्पष्ट रूपमा देखिन्छ भनेर प्रमाणित गरेका छन्। भाषाद्वैतमा भाषाको दुईवटा भेद रहेको हुन्छ-

(क) उच्च भेद (हाइ भेराइटी वा एच) अनि

(ख) निम्न भेद (लो भेराइटी वा एल)

उच्च भेद- भाषाको मानक वा स्तरीय रूप उच्च भेद हो। यस प्रकारको भेद पठन-पाठन, लेखन, सरकारी कामकाज, सञ्चार माध्यम, धार्मिक कार्य आदि क्षेत्रहरूमा प्रयोग गरिन्छ।

निम्न भेद- अनौपचारिक परिवेश अथवा घरेलु कुराकानी तथा बजारतिर प्रयोग हुने भाषा निम्न भेद हो।

यसरी हेर्दा, औपचारिक एवम् अनौपचारिक परिवेशमा प्रयोग गरिने नेपाली भाषाका दुईवटा भिन्नाभिन्नै रूपलाई 'भाषाद्वैत' मान्न सकिन्छ। लेख्य नेपाली र कथ्य नेपालीमा स्पष्ट भेद देखा पर्ने भएकाले नेपाली भाषामा पनि भाषाद्वैतको स्थिति रहेको देखिन्छ।

२.७ मानक भाषा, कथ्य भाषा र सम्पर्क भाषा

२.७.१ मानक भाषा

भाषाका विभिन्न भेदहरूमध्ये एउटा चयन गरी मानकीकरण गरिएको भेदलाई 'मानक भाषा' भनिन्छ। यहाँ 'मानकीकरण' भन्नाले मानक निर्धारण गर्ने काम, स्तरीय पार्ने

^{६७} रिचर्डस अनि स्किमडट, 'लोङ्ग्यान डिक्सनरी', पृ. १७१

प्रक्रिया, गुणस्तरीय बनाउने गतिविधि भन्ने कोशीय अर्थ बुझिन्छ।^{६८} मानक भाषाको निर्धारण गर्दा भाषाको सामाजिक भेदलाई स्वीकार गरिँदैन, केवल क्षेत्रीय भेदहरूबाट मानक भाषा चयन गरिन्छ। यो कुनै पनि भाषाको लेख्य रूपसँग सम्बन्धित विषय हो। 'मानक भाषा' कुनै जाति वा देशका निमित्त अमूल्य सम्पदा हो, जसको संरक्षण वा सम्बर्द्धन गरिन आवश्यक हुन्छ। मानकीकरणका चारवटा प्रक्रियाहरू हुन्छन् भन्ने आइनार हौगनको अवधारणालाई आर ए हडसन यसरी प्रस्तुत गर्छन्-

(क) चयन (सेलेक्सन)

(ख) संहिताकरण (कोडिफिकेसन)

(ग) प्रयोगको विस्तार (इलाबोनेसन अन्ड फड्गसन)

(घ) स्विकृति (एक्सेपटेन्स)^{६९}

(क) **चयन-** भाषाका धेरैवटा क्षेत्रीय भेदमध्ये मानक बनाउनलाई त्यसका एउटा भेद छान्नु वा चयन गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ। मानक भाषा बनाउनका निमित्त महत्त्वपूर्ण राजनीतिक एवम् व्यवसायिक केन्द्रतिर प्रयोग हुने भाषिक भेदलाई नै धेरजसो चयन गरिन्छ। नेपाली भाषालाई मानकीकरण गर्दा यसका पाँचवटा मुख्य भाषिकाहरूमध्ये पूर्वेली भाषिकाको चयन गरिएको हो।

(ख) **संहिताकरण-** चयन गरिएको भाषिक भेदमा शब्दकोश र व्याकरण लेख्ने काम गर्नुपर्छ। हिज्जे सुधार, शब्दभण्डारको विस्तार, वर्णमाला निर्धारण जस्ता महत्त्वपूर्ण काम यस प्रक्रियाअन्तर्गत नै पर्छ। यसैले कुनै पनि भाषाको विकासमा संहिताकरणको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ।

^{६८} हेमाङ्गराज अधिकारी (प्र-सम्पा), वि सं २०६८, *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, चौथो संस्करण, काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन, पृ. ७९८

^{६९} हडसन, 'सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स', पृ. ३३

(ग) प्रयोगको विस्तार- यस प्रक्रियाअन्तर्गत चयन गरिएको भाषिक भेदलाई योग्य बनाउनका निम्ति विभिन्न प्राविधिक शब्दहरू थप्ने काम गरिन्छ र यसको प्रयोगलाई अन्य क्षेत्रहरूमा पनि विस्तार गरिन्छ।

(घ) स्वीकृति- मानकीकरणको प्रक्रियामा चयन गरिएको भेदलाई त्यस समुदाय वा देशका समग्र मानिसहरूले मानक भाषा भनेर स्वीकार गर्नु पनि महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। देश वा जातिका सम्पूर्ण मानिसहरूलाई भाषाले एकताको सूत्रमा बाँध्ने भएकाले स्वीकृतिको औचित्य यहाँ आएर थाहा पाउन सकिन्छ।

मानकीकरणबाट भाषा प्रयोगमा एक किसिमको स्थिरता आउँछ। वर्णविन्यास, व्याकरण, शब्दप्रयोग, शैली आदिमा एक किसिमको मानकस्वरूप निर्धारित हुँदै जान्छ जसले भाषा प्रयोगलाई स्थायित्व दिँदै जान्छ। वस्तुतः भाषाको प्रयोगलाई नियमित र व्यवस्थित बनाउने प्रक्रिया अनि अनियमिततालाई कम पार्ने प्रयासले भाषाको प्रयोगमा एकरूपता एवम् स्थिरता आउँछ। यद्यपि गतिशील भाषामा नयाँ शब्दभण्डार तथा शैली भित्रिँदै जाँदा यसको स्वरूपमा केही न केही विचलन आइरहन्छ र फलस्वरूप भाषाको मानक सधैं यथास्थितिमा रहँदैन। एकपल्ट मानक स्थापित भइसकेपछि उक्त मानकको सेरोफेरोमा रही आवश्यक परिवर्तन तथा थप मानकको निर्धारण गर्न सजिलो हुन्छ।^{७०} तसर्थ नेपाली मानक भाषा भए तापनि यसमा परिवर्तन तथा अद्यावधिकरण हुँदै जान्छ।

२.७.१.१ मानक भाषाका विशेषताहरू

मानक भाषा औपचारिक सङ्कथनमा प्रयोग गरिन्छ। यसमा निम्नलिखित विशेषताहरू रहनु आवश्यक हुन्छ-

(क) स्विकृत शब्दकोश (मानक हिज्जे अनि शब्दावली)

^{७०} अधिकारी, 'सामाजिक र', पृ. ५९, ६०

- (ख) स्विकृत व्याकरण
- (ग) मानक उच्चारण (शिक्षित बोली)
- (घ) भाषिक संस्थान, जसले प्रयोगका नियमहरू बताउने काम गर्छ (जस्तै, रोयल स्पानिस एकाडेमी)
- (ङ) संवैधानिक (कानुनी) स्तर र सरकारी भाषाका रूपमा प्रयोग
- (च) जनताद्वारा प्रभावकारी प्रयोग (कोर्ट, स्कुल र विधानसभामा)
- (छ) साहित्यिक मान्यता
- (ज) बोल्नलाई सजिलो
- (झ) लोकप्रियता अनि त्यस भाषिक समुदायद्वारा स्विकृति
- (ञ) जनसङ्ख्या।^{७१}

२.७.१.२ मानक नेपाली भाषा

नेपाली भाषाका भाषिकाहरूमध्ये पूर्वेली भाषिकालाई मानक भाषाका रूपमा विस्तार गरिएको छ। यस भाषाको मौलिक वाक्यविन्यास कर्ता-कर्म-क्रियापदको क्रममा हुन्छ। जस्तै- हरि (कर्ता) घर (कर्म) गयो (क्रियापद)। मानक नेपाली भाषामा वाक्यगत पदहरू बिचमा लिङ्ग, वचन, र आदरार्थीमा सङ्गति हुनु पर्दछ। तसर्थ लिङ्ग, वचन र आदरार्थीको प्रयोग गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरू यस प्रकार छन्-

क. लिङ्ग- मानक नेपाली भाषामा दुई किसिमको लिङ्ग रहेको पाइन्छ- स्त्रीलिङ्ग र स्त्री-इतर लिङ्ग। नेपालीमा मानवीय सन्दर्भमा मात्र लिङ्गभेद देखिन्छ।

स्त्रीलिङ्ग

रोशनी आई।

स्त्री-इतर लिङ्ग

रमन आयो।

^{७१} रेडेरिक ट्रिन्डर (सम्पा.), सन् २०१५, *एन्थ्रोपोलोजी अन्ड सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स*, लन्डन: कोरोस प्रेस लिमिटेड, पृ. ८५

मानवेतर पशु-प्राणी र निर्जीव पदार्थका निमित्त क्रियापदमा लिङ्गभेद गरिँदैन। जस्तै-घोडा आयो, कुखुरा आयो, बस आयो आदि। नेपाली भाषामा उच्च आदरार्थी प्रयोगमा र बहुवचनमा पनि लिङ्ग भेद पाइँदैन। उदाहरणार्थ,

स्त्रीलिङ्ग

उच्च आदर- गुरुआमा आउनुभयो।

बहुवचन- बहिनीहरू आए।

स्त्री-इतर लिङ्ग

सर आउनुभयो।

भाइहरू आए।

ख. आदरार्थी- मानक नेपाली भाषामा तिन प्रकारका आदरार्थी पाइन्छन्- सामान्य, मध्यम र उच्च।

सामान्य आदरार्थी - तँ बस्, रीता आई, राम आयो आदि।

मध्यम आदरार्थी - तिनी आइन्, उनले भने, बाबा आए।

उच्च आदरार्थी - मामा आउनुभयो, गुरुबा आउनुभयो, दाजू आउनुभयो आदि।

ग. वचन- मानक नेपाली भाषामा वचन दुई प्रकारका छन्- एकवचन र बहुवचन। बहुवचनमा कहिल्यै पनि सामान्य आदरको क्रियापद प्रयोग गरिँदैन। केटाहरू आयो, केटीहरू आयो भनेर लेख्नु प्रचलित मानक व्याकरणअनुसार अशुद्ध मानिन्छ। एकवचनमा भने सामान्य आदरको प्रयोग हुन्छ। जस्तै, केटो आयो, केटी आई।^{७२}

घ. मात्रा- नेपाली भाषामा तत्समबाहेक अन्य शब्दहरू लेख्दा पदको सुरु र मध्यमा ह्रस्व अनि अन्त्यमा दीर्घ मात्रा प्रयोग गरिन्छन्। जस्तै, ठिक, ठुली (पदादि), कठिन, हरियो (पदमध्य), दिदी, बस्ती (पदान्त)।

^{७२} कुमार प्रधान अनि बी मल्लिकार्जुन (सम्पा.), सन् २०११, नेपाली लेखन शैली, मैसुर: भारतीय भाषा संस्थान, पृ. १०९

ड. पदयोग- नेपाली भाषामा समस्त पद, नामयोगी, द्वित्व शब्द, निषेधसूचक 'न', उपसर्ग, संयुक्त क्रिया तथा विभक्ति जोडेर लेखिन्छ। जस्तै,

समस्त पद- दालभात, दिदीबहिनी आदि।

नामयोगी - मसँग, भनेअनुसार आदि।

द्वित्व शब्द - घरघर, आफ्नोआफ्नो आदि।

निषेधसूचक 'न'- नखाऊ, नराम्रो आदि।

संयुक्त क्रिया - हुनुहुन्छ, पढिबस्छ आदि।

विभक्ति - रामले, सीतालाई आदि।

मानक नेपाली भाषाका अरू थुप्रै नियमावलीहरू भए तापनि यहाँ केही प्रमुख नियमावलीलाई मात्र सोदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

२.७.२ कथ्य भाषा

लिखित वा मानक रूपभन्दा भिन्न अनौपचारिक शैलीमा बोलिने भाषालाई कथ्य भाषा भनिन्छ। यस किसिमको भाषा शिक्षित वा अशिक्षित दुवैका निम्ति सम्प्रेष्य हुन्छ। कथ्य भाषामा प्रायः अपूर्ण वाक्यको प्रयोग गरिन्छ भने एकजना व्यक्तिदेखि अर्को व्यक्तिको कथ्य भाषामा भिन्नता रहेको हुन्छ।

२.७.२.१ कथ्य नेपाली भाषा

नेपाल र भारतको असम पूर्वाञ्चल, सिक्किम, दार्जिलिङ, बनारस, देहरादुन, भागसु आदि क्षेत्रहरूमा नेपाली भाषा बोलिन्छ। पश्चिम बङ्गाल र सिक्किममा नेपालीलाई राजभाषाको मान्यता प्रदान गरिएको छ अनि यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सबै मानिसहरूले बोल्दा नेपाली भाषा नै प्रयोग गर्छन्। तर कथ्य नेपालीमा विभिन्न ठाउँको स्थानीय छाप रहेको

देखिन्छ। दार्जिलिङ-सिक्किम क्षेत्रमा प्रचलित कथ्य नेपाली भाषाका केही शब्दहरूलाई
दृष्टान्तस्वरूप हेर्न सकिन्छ-

मानक भाषा	दार्जिलिङ-सिक्किमको कथ्य भाषा
चुँडाउनु	चुटाउनु
चाहिँ	चैँ
सबै	सप्पै
पोखाउनु	घोप्टाउनु
आज	आजु
तँ	तौँ
अहिले	ऐले
ओठ	ओँठ
यिनीहरू	यिनारू
तपाईँ	तपै
खाएकै छैन	नखाइछ
गरेकै छैन	नगरिछ आदि।

यसका साथै दार्जिलिङ-सिक्किमको 'ख' वर्गीय कथ्य नेपाली भाषामा लिङ्ग, वचन र
आदरार्थी जस्ता व्याकरणिक कोटिहरूमा सङ्गति रहेको पाइँदैन। जस्तै,

(१) बहिनी आयो

भाइ आयो।

(२) एकहरू बज्यो

भाइहरू गयो।

(३) सर आयो

साथीहरू आयो आदि।

यसै सन्दर्भमा माथि उल्लिखित क्षेत्रकै वक्ताहरूले नेपाली भाषाका वाक्यहरू यसरी प्रयोग गरेको देखिन्छ-

(१) कता गोको ?

(२) अहिले आमा अफिस नगोइछ कि, भरै गोएपछि मो आउँछु नि ल तिम्रोमा।

आदि।

यस प्रकारको कथ्य नेपाली भाषाको प्रयोगबारे भाषाविद् गोकुल सिन्हा भन्छन्-
दार्जिलिङ्गो नेपाली भाषामा लिङ्ग र वचनको विचलन छ। यिनको प्रयोगमा हुने
अराजकता नै भाषिक अन्तरको एउटा प्रमुख लक्षण हो। जस्तै- आमा आयो, बाबु आयो,
भाइ आयो अथवा चरा उड्यो।^{७३}

असममा असमिया राजभाषा भएकाले त्यहाँका नेपाली भाषी वक्ताहरूमा क्षेत्रीय
प्रयोगको प्रभावस्वरूप नेपाली भाषामा असमिया शब्दहरू मिसिएको पाइन्छ। यसरी
पूर्वाञ्चलका विभिन्न क्षेत्रका भाषिक प्रयोगका प्रभावस्वरूप नेपालीमा मेघालयमा खसिया
र गारो शब्दहरू, मणिपुरमा मणिपुरी शब्दहरू, असमकै विभिन्न अञ्चलमा कार्वि,
डिमासा, बोडो, मिसिड, कामरूपी असमिया, नलबारीय असमिया शब्दहरू तानिसकेको
पाइन्छ। तुलनात्मक रूपमा असम राज्यमा नेपालीहरू सर्वाधिक छन्।^{७४}

^{७३} गोकुल सिन्हा, 'दार्जिलिङ्गो नेपालीभाषी समुदाय: बोलीमा विचलन', ताडादिल अनि अन्य (सम्पा.),
दार्जिलिङ्गो नेपालीभाषी समुदाय सांस्कृतिक र भाषिक संक्रमण, नयाँ दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पृ. ६२

^{७४} डम्बर दाहाल, सन् २०१४, 'नेपाली भाषा र असममा बोलिने नेपाली भाषाको वर्तमान स्वरूप', मोहन
पी दाहाल (सम्पा.) नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष १० अङ्क १०, सिलगढी: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय,
पृ. ३६

बनारस र उत्तराञ्चलका भागसु तथा देहरादुनका कथ्य नेपाली भाषामा क्षेत्रीय हिन्दी भाषाको प्रभाव बढी रहेको पाइन्छ।

२.७.३ सम्पर्क भाषा

विभिन्न मातृभाषा भएका वक्ताहरूले बोलचालका लागि सिकेको भाषा वा वक्ताले कुनै ठाउँमा आएर सिकेको प्रचलित भाषा नै 'सम्पर्क भाषा' हो। 'लिङ्गुवा फ्राङ्का' र 'पिजिन'-लाई सम्पर्क भाषाका उदाहरण मान्न सकिन्छ। दुई भिन्न भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूमाझ बारम्बार भएको सम्पर्कबाट वा सम्प्रेषणको प्रयासबाट विस्तार भएको तेस्रो भाषा 'पिजिन' हो। पिजिन भाषामा शब्दभण्डार अनि व्याकरणिक व्यवस्था अन्य भाषाका तुलनामा कम रहेको हुन्छ। समयक्रममा पिजिन भाषा विकसित हुँदै गएको खण्डमा त्यसमा उल्लिखित पक्षहरू थपिन पनि सक्छन्। पपुवा न्यु गिनीयामा बोलिने 'टक पिजिन' यस्तै भाषाको एउटा उदाहरण हो। अहिले 'टक पिजिन' त्यहाँका ९०% जनताको मातृभाषा रहेको पाइन्छ। यसैले 'टक पिजिन' पिजिनबाट विकसित भएर क्रिओल (पिजिन विकसित भएर मातृभाषाको रूप लिएको अवस्था) भइसकेको देखिन्छ। सम्पर्क भाषालाई 'लिङ्गुवा फ्राङ्का' पनि भनिन्छ, तर पिजिन नै लिङ्गुवा फ्राङ्का हुन्छ भन्ने चाहिँ होइन। अन्तराष्ट्रिय स्तरमा बोलिने भाषा (अङ्ग्रेजी) वा कुनै ठाउँमा बोलिने स्थानीय भाषा पनि लिङ्गुवा फ्राङ्का हुन सक्छ। जस्तै, सिक्किम र दार्जिलिङमा नेपाली भाषा लिङ्गुवा फ्राङ्का हो। इटालेली भाषासँग फ्रान्सेली, ग्रीसेली, अरबेली र स्पेनी मिसिएर बनेको भूमध्यरेखाको पूर्वी प्रान्त लिमान्ट र त्यसका वरिपरि प्रयोग हुने सम्पर्क भाषाबाट लिङ्गुवा फ्राङ्काको अवधारणा विकास भएको पाइन्छ।

दार्जिलिङ-सिक्किममा नेपालबाट आउने तथा भू-भागसँगै आएका नेपालीहरूले आफ्नो जातगत चिन्हारी छोडेर आफूलाई नेपाली जाति भन्न रुचाए। नेपालबाट भारत काम गर्न आएका विभिन्न जात-गोष्ठीका वक्ता राई, गुरुङ, तामाङ, लिम्बू, नेवारी,

सुनुवार, भुजेल आदिले आ-आफना मातृभाषा बोले तापनि दार्जिलिङ आएपछि उनीहरू सबैले नेपाली भाषालाई नै सम्पर्क भाषा बनाए। यस्तै प्रकारले अन्य जनजाति भोटे, लाप्चे, सेर्पा तथा भारतका अन्य प्रान्तबाट आएका अन्य भाषी वक्ताहरूले पनि दार्जिलिङ-सिक्किमभित्र नेपाली भाषालाई नै सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसरी दार्जिलिङ-सिक्किम क्षेत्रमा नेपाली भाषा नै सबै सम्प्रदायका निम्ति सम्पर्क भाषा बनेको पाइन्छ।

२.८ भाषिक समुदाय

साधारण रूपमा एउटा साझा भाषा बोल्नेहरूको समूहलाई 'भाषिक समुदाय' भनिन्छ। लोड्म्यान डिकसनरी अन्ड एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स अनुसार भाषिक समुदाय त्यस्ता व्यक्तिहरूको समूह हो, जसले एउटा समुदायको निर्माण गर्छ। जस्तै, एउटा गाउँ, क्षेत्र, देश आदि अनि त्यो समुदायले कम्तीमा एउटा साझा भाषिक भेद प्रयोग गर्छ।^{७५} लियोनार्ड ब्लुमफिल्डले उनको ल्याङ्क्वेज (सन् १९३३) नामक पुस्तकमा भाषिक समुदायबारे एउटा अध्याय राखेपछि यसले अध्येताहरूको ध्यान आकर्षण गरेको छ। उनको भनाइअनुसार एउटै बोलीका माध्यमबाट एकाअर्कासँग सम्पर्क गर्ने व्यक्तिहरूको समूह नै भाषिक समुदाय हो।^{७६}

भाषिक समुदायबारे जोन लियन्सले सबैभन्दा सजिलो र चार्ल्स हकेटले सबैभन्दा गाह्रो परिभाषा दिएको कुरा हड्सन (सन् २०१५)ले उल्लेख गरेका छन्। जोन लियन्सअनुसार- 'भाषिक समुदाय कुनै पनि भाषा (वा भाषिका) प्रयोग गर्ने सम्पूर्ण मानिसहरूको समूह हो। भाषिक समुदायहरू एकअर्कामा खापिन सक्छन् जसद्वारा द्विभाषिक/बहुभाषिक व्यक्तिहरूमाझ सामाजिक-सांस्कृतिक एकता रहँदैन।' उक्त

^{७५} रिचर्डस अनि स्किमडट, 'लोड्म्यान डिकसनरी', पृ. ५४३

^{७६} लियोनार्ड ब्लुमफिल्ड, सन् १९३३, ल्याङ्क्वेज, लन्डन: जर्ज अलेन अनि अनविन प्रकाशन, पृ. ४२

परिभाषालाई हड्सन अपर्याप्त रहेको बताउँछन्।^{७७} हकेट भन्छन्- 'एउटै भाषाका माध्यमबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा अन्तर्क्रिया गर्ने मानिसहरूको समूह भाषिक समुदाय हो।'^{७८} हकेटको परिभाषाबाट एउटा भाषिक समुदायका मानिसहरूले एउटै भाषा बोल्छन् तर उनीहरू एकाअर्काका सम्पर्कमा छैनन् भने अर्कै भाषा समुदायमा पर्छन् भनेको जस्तो बुझिने भएकाले उनको परिभाषा स्पष्ट नभएको तथ्य हड्सनले बताएका छन्।^{७९} यी बाहेक जोन गम्पर्ज, विलियम लेबभ, डेल हाइम्स, बर्नार्ड स्पेल्स्की आदि जस्ता अध्येताहरूले पनि भाषिक समुदायलाई परिभाषित गरेका छन्। माथि दिइएका परिभाषाहरूको अध्ययन गरेपछि यहाँ भोजराज ढुङ्गेल र दुर्गाप्रसाद दाहालको बनाइलाई निष्कर्षस्वरूप उद्धृत गर्न सकिन्छ- भाषिक समुदाय समान भाषिक ज्ञान (व्याकरणसम्मत भाषिक प्रयोगको ज्ञान)-का साथै जन्मसिद्ध अधिकार प्राप्त भाषा बोल्ने जनसमूह हो। कुनै पनि व्यक्ति धेरैवटा भाषिक समुदायको सहभागी हुन सक्छ तर धेरै भाषिक समुदायको सदस्य हुन सक्तैन। कुनै पनि बहुभाषिक वक्ता पहिलो भाषिक समुदायको सदस्य हुन्छ भने अरू भाषिक समुदायका सहभागी मात्र मानिन सक्छ। जस्तै, दनुवारी समाजमा जन्मेको व्यक्तिले नेपाली, अङ्ग्रेजी भाषा सिकेर व्याकरणसम्मत भाषिक प्रयोग क्षमता आर्जन गरेपछि पनि दनुवारी वक्ता दनुवारी भाषिक समुदायको सदस्य तर नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषिक समुदायको सहभागी मात्र मानिन्छ।^{८०}

परस्पर बोधगम्यतालाई भाषिक समुदाय छुट्टयाउने एउटा मुख्य आधार मानिन्छ। कतिपय अध्येताहरूको विचारमा राजनीतिक एवम् समाज-सांस्कृतिक

^{७७} हड्सन, 'सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स', पृ. २४

^{७८} चार्ल्स हकेट, सन् १९५८, *अ कोर्स इन मोर्डन लिङ्ग्विस्टिक्स*, नयाँ दिल्ली: मोहन प्रिमलानी प्रकाशन, पृ. ८

^{७९} हड्सन, 'सोसियोलिङ्ग्विस्टिक्स', पृ. २४

^{८०} भोजराज ढुङ्गेल अनि दुर्गाप्रसाद दाहाल, वि सं २०६२, *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं: एम के पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रकाशन, पृ. २१

तत्त्वहरूको आधारमा पनि भाषिक समुदाय छुट्टिन्छन्। यद्यपि, भाषिक समुदायका लागि राजनीतिक र भौगोलिक सीमा एक कृत्रिम घेरा मात्र हुन्। एउटै भाषिक समुदायका सदस्यहरू विभिन्न भौगोलिक बनोट (पहाड, उपत्यका, मैदान, विभिन्न द्वीप)-मा बसोबास गरेका हुन सक्छन् वा विभिन्न देशमा छरिएर रहेका हुन सक्छन्। समुदायको भावनात्मक एकता वा पृथकता नै यसलाई एक वा भिन्न गराउने निर्णायक आधारहरू हुन सक्छन्।^{५१}

२.८.१ भारतीय नेपाली भाषिक समुदाय

नेपाली भाषिक समुदायभित्र राई, लिम्बू, मगर, तामाङ, गुरुङ, भुजेल, थामी, सन्यासी, भोटे, लाप्चे आदि जस्ता समुदायहरू पर्दछन्, जसका आ-आफना मातृभाषा छन्। यद्यपि उनीहरूले साझा भाषाको रूपमा नेपाली भाषालाई नै अपनाएको पाइन्छ। सिक्किम-दार्जिलिङको सन्दर्भमा हेर्नु हो भने यी जात गोष्ठीका वक्ताहरूले आफ्नो भाषाको प्रयोग भन्दा धेरै नेपाली भाषा नै प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसरी जन सम्पर्कको भाषाको रूपमा प्रचलित नेपाली भाषा दार्जिलिङ-सिक्किमको साझा भाषा हो। दार्जिलिङ-सिक्किम बाहिरबाट आएका बिहारी, बङ्गाली, मारवाडी आदिले पनि नेपाली समुदायबिच रहेर पनि नेपाली भाषालाई नै सम्पर्क भाषा बनाएको देखिन्छ। उनीहरूले बोल्ने नेपाली भाषामा आफ्नो मातृभाषाका शब्दहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ।^{५२} यस प्रकारले उनीहरू पनि नेपाली भाषिक समुदायका सहभागी हुन पुगेका छन्। अहिले दार्जिलिङ-सिक्किम क्षेत्रका युवाहरू नेपाली भाषाका सहभागी नभएर अङ्ग्रेजी भाषातिर आकर्षित बन्दै त्यसै भाषिक समुदायका सहभागी हुन थालेका देखिन्छन्।

^{५१} अधिकारी, 'सामाजिक र', पृ. ६

^{५२} निरौला, 'दार्जिलिङ-सिक्किममा', पृ. ३३

२.९ सङ्कथन विश्लेषण

सङ्कथन विश्लेषण अङ्ग्रेजी डिस्कोर्स एनालिसिस पदावलीको नेपाली रूपान्तर हो। डिस्कोर्स भन्नाले १(क) वार्तालाप, कुराकानी, संवाद, बातचित, उक्ति, कथन (ख) शैक्षिक वा प्राज्ञिक विषयको प्रबन्ध, निबन्ध वा वाक्यगठन (ग) भाषण, प्रवचन २. भनाइ, लेखाइको लामो शृङ्खला, पाठ आदि भन्ने कोशीय अर्थ बुझिन्छ।^{८३}

सङ्कथनभित्र शब्द र अर्थ गरी दुईवटा पक्ष रहेका हुन्छन्। सङ्कथनको संरचनासँग शब्दको सम्बन्ध रहेको हुन्छ भने सन्दर्भसँग यसको अर्थको सम्बन्ध रहेको हुन्छ। जेम्स पल गीका अनुसार 'सङ्कथन' भनेको कार्य गर्ने, अन्तर्क्रिया गर्ने, विचार गर्ने, विश्वास गर्ने, एवम् मूल्याङ्कन गर्ने तरिका हो, जसले निर्दिष्ट समाजको परिचय बोकेको हुन्छ। सङ्कथनले उल्लिखित तत्त्वहरू र भाषा मिलाएर एकीकृत गर्ने काम गर्छ।^{८४}

भाषाको सङ्कथनात्मक स्वरूप र कार्यबारे मिसेल फुकोको धारणा उल्लेखनीय छ। उनले *दि आर्किओलजी अफ नलेज* (१९७१) अनि *दि अर्डर अफ डिस्कोर्स* (१९७०)मा सङ्कथनबारे आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। फुकोले साधारण रूपमा कथन वा उक्तिलाई नै 'सङ्कथन' मानेका छन्। उनी भन्छन्- हामी कथनहरूको समूहहरूलाई सङ्कथन भन्न सक्छौं, जबसम्म ती एउटै असम्बद्ध विन्याससँग सम्बन्धित हुन्छन्।^{८५} सङ्कथनले आलङ्कारिक वा औपचारिक एकता निर्माण गर्दैन अनि यो

^{८३} श्रीधर प्रसाद लोहनी अनि रामेश्वर प्रसाद अधिकारी (सम्पा.), सन् २०१२, *एकता कनसाइज अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश*, सिलगढी: एकता बुक हाउस प्रा लि, पृ. ४०६

^{८४} जेम्स पल गी, सन् २००५, *एन इन्ट्रोडक्सन टु डिस्कोर्स एनालिसिस*, दोस्रो संस्करण, अक्सन: रुटलेज पब्लिकेसन, पृ. २१

^{८५} मिसेल फुको, ए एम श्रीडन स्मीथ (अनु.), सन् १९७२, *दि आर्किओलजी अफ नलेज*, न्यु योर्क: पानथियन बुक्स, पृ. ११७

सधैभरि दोहोरिने किसिमको हुन्छ।^{८६} उनले सङ्कथनबारे विस्तारसँग चर्चा गर्दै यसलाई भाषाको सामाजिक पक्ष मानेका छन्। भाषाको अध्ययन गर्दा व्याकरणिक वा संरचनात्मक नियमको मात्र विश्लेषण नगरेर समाज-सांस्कृतिक पक्षको विश्लेषण पनि गर्नुपर्छ भन्ने उनको मुख्य धारणा रहेको पाइन्छ।

विभिन्न क्षेत्र र तत्सम्बन्धी अध्येताहरूका बनाइलाई समेटेर समग्रमा सङ्कथनलाई निम्न बुँदामा चिनाउन सकिन्छ-

(१) सङ्कथन मूलतः भाषिक उक्ति हो र आवश्यकताअनुसार शब्द, वाक्यांश र वाक्यभन्दा पनि परसम्म फैलिएको हुन सक्छ। कहिलेकाहीं कुनै खास सन्दर्भमा प्रयोग हुँदा एउटै शब्द वा पदावली पनि एउटा सङ्कथन बन्न सक्छ, जस्तै: साप, सावधान! धुम्रपान निषेध। यसको विपरीत कुनै सङ्कथनमा सयौं, हजारौं शब्द पनि रहन सक्छन्, जस्तै, कुनै व्याख्यान, भाषण, प्रतिवेदन, कथा, उपन्यास आदि।

(२) सङ्कथन कथ्य, लेख्य, साङ्केतिक सबै किसिमका हुन्छन्। टेलिफोन वार्ता, आपस्तमा हुने कुराकानी, भाषण, प्रवचन, व्याख्यान आदिका रूपमा प्रयोगमा हुने भाषाका कथ्य स्वरूपदेखि गैरसाहित्यिक र साहित्यिक सबै भाषिक गतिविधि सङ्कथनकै विविध स्वरूप हुन्।

(३) खास सन्दर्भमा प्रयोग भएको भाषा सङ्कथन हो। यो त्यस्तो तरिका हो, जसमा सामाजिक रूपले व्यापक अर्थ सम्प्रेषण गर्न भाषा प्रयोग गरिन्छ। अर्थात्, सङ्कथन सामाजिक अवस्थाद्वारा परिभाषित भाषा हो, किनभने यो कसले कुन

^{८६} स्मीथ, 'दि आर्किओलजी', पृ. ११७

अवस्थामा कसलाई प्रयोग गरिरहेको छ भन्ने सामाजिक अवस्थाद्वारा परिभाषित हुन्छ। त्यसैले यो सामाजिक र सांस्कृतिक रूपले सङ्गठित व्यवस्था हो।^{८७}

सङ्कथन विश्लेषण प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा नयाँ शाखा हो। सन् १९५२मा जेलिङ ह्यारिसले सर्वप्रथम 'डिस्कोर्स एनालिसिस' पदावलीको प्रयोग गरेका थिए। उनले हेयर टनिकको विज्ञापनमा प्रयुक्त भाषाको सङ्कथन विश्लेषण गर्दै यसअन्तर्गत उनले दुईवटा रुचिका क्षेत्र बताएका छन्-(अ) वाक्यदेखि माथिल्लो स्तरमा भाषाको परिक्षण गर्नु अनि (आ) भाषिक अनि परा-भाषिक व्यवहारविचका सम्बन्धको अध्ययन गर्नु।^{८८} यस अध्ययनमा उनले कुनै पाठको सङ्कथन विश्लेषण गर्दा के-कस्ता सैद्धान्तिक आधारहरू प्रयोग गर्नु पर्छ त्यसबारे पनि स्पष्ट पारेका छन्। भाषाको व्याकरण वाक्यमा मात्र सीमित नभएर वाक्यभन्दा माथि पनि रहन सक्छ भन्ने उनको अध्ययनको निष्कर्ष रहेको पाइन्छ।^{८९}

सङ्कथन विश्लेषणसम्बन्धी अन्याय परिभाषालाई निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ-

ब्राइन पालट्रिज अनुसार- संचार वा सम्प्रेषणका निमित्त आवश्यक शब्द, पदावली, उपवाक्य र वाक्यभन्दा परको ज्ञानतिर सङ्कथन विश्लेषणले ध्यान पुऱ्याउने गर्छ। यसले विभिन्न पाठहरूको भाषिक ढाँचा अनि सामाजिक र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा भाषाको सम्बन्ध विचार गर्छ। सहभागीहरूका माझको सम्बन्धले कसरी भाषा प्रयोगमा भिन्नता ल्याउँछ भन्ने कुरा पनि सङ्कथन विश्लेषणले हेर्छ।^{९०}

^{८७} वासुदेव घिमिरे, वि सं २०६९, *सङ्कथन विश्लेषण परिचय र पद्धति*, काठमाडौं: इन्टेलेक्चुअल्ज बुक प्यालेस, पृ. २

^{८८} ब्राइन पालट्रिज, सन् २००६, *डिस्कोर्स एनालिसिस*, ग्रेट ब्रिटेन: एम पी जी बुक्स लिमिटेड, पृ. २

^{८९} माधव प्रसाद पौडेल अनि गोकुल पोखेल, वि सं २०७१, *सङ्कथन विश्लेषण: सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा लि, पृ. ५

^{९०} पालट्रिज, 'डिस्कोर्स', पृ. २

गिलियन ब्राउन अनि जर्ज युल भन्छन्- प्रयोगमा ल्याइएको भाषाको विश्लेषण नै सङ्कथन विश्लेषण हो।^{९१}

देवीप्रसाद गौतम- कृतिमा प्रयुक्त भाषिक रूपले जति सन्दर्भलाई तानेर ल्याउन सक्छ, सङ्कथनको अर्थ पनि त्यहाँसम्म जान सक्छ। यसमा भाषिक सन्दर्भभित्र नआएको विषयलाई ल्याएर वा भाषिक सन्दर्भभन्दा बाहिर गएर अर्थलाई हेर्ने गरिँदैन। सङ्कथन प्रयोक्ताको आशयको खोजी भएकाले र आशयको अभिव्यक्ति भाषाका माध्यमबाट हुने हुँदा सङ्कथन विश्लेषणमा भाषालाई जोड दिने गरिन्छ।^{९२} यसबाट सङ्कथन विश्लेषण वा सङ्कथन भाषिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट प्रकट हुने सन्दर्भगत अर्थ हो भनेर भन्न सकिन्छ। भाषामा टेकेर जे-जति अर्थ सन्दर्भहरू तानेर ल्याउन सकिन्छ त्यतिको मात्र विश्लेषण सङ्कथन विश्लेषण अन्तर्गत गरिएको हुन्छ।^{९३} कुनै पाठभित्र सहभागी (वक्ता तथा श्रोता), विषय (व्यक्ति, घटना, सन्दर्भ), सन्दर्भ (स्थान, काल, समाज, परिवेश तथा परिस्थिति), र सूचना स्थिति (प्रयोक्ताको आशय, सन्देश, अभिप्राय, दृष्टिकोण आदि) रहने हुनाले तिनको समेत अध्ययन यसमा गरिन्छ।^{९४}

सङ्कथन विश्लेषणको एउटा मुख्य पक्ष 'पाठ विश्लेषण' हो। यसको प्रथम प्रयोगकर्ता एम के ह्यालिडेलाई मानिन्छ। पाठ विश्लेषणमा पाठको भाषिक पक्ष मात्र नहेरेर समाजमा निहित सामाजिक जीवनका अन्य विविध पक्षलाई पनि हेर्ने गरिन्छ। पाठ विश्लेषणमा गुणात्मक विधिबाट पाठभित्र चुनिएका अंशको अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिन्छ। तसर्थ सङ्कथन विश्लेषण केवल पाठको भाषिक विश्लेषण मात्र होइन,

^{९१} गिलियन ब्राउन अनि जर्ज युल, सन् १९८३, *डिस्कोर्स एनालिसिस*, न्यु योर्क: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस, पृ. १

^{९२} देवीप्रसाद गौतम, वि सं. २०६८, 'सङ्कथन विश्लेषण', *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी अनि लक्ष्मणप्रसाद गौतम), काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार प्रकाशन, पृ. ५७२

^{९३} पौडेल अनि पोखेल, 'सङ्कथन', पृ. २

^{९४} गौतम, 'सङ्कथन', पृ. ५७२

भाषामा आएका सामाजिक संरचना, परिवेश र प्रचलनको पनि विश्लेषण हो।^{९५} यसअन्तर्गत पाठमा प्रयुक्त भएका व्याकरणिक र कोशीय शब्दहरू, वाक्य व्यवस्था, अनुच्छेद संरचना, संशक्ति र सङ्गति, सन्दर्भ आदिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

डे बिउग्रान्डे अनि ड्रेस्लरले पाठलाई केही मानदण्डहरूका आधारमा जोख्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। उनीहरूले प्रस्तावित गरेका सातवटा मानदण्डहरूलाई प्रायः सबै अध्येताहरूले स्विकारेका छन्। कुनै सम्प्रेषणात्मक घटनाले पाठात्मकताको निम्नलिखित मानदण्डहरू पुरा गर्छ भने त्यो 'पाठ' हो भन्ने यी दुईजनाको भनाइ छ।

(क) संसक्ति (कोहेजन),

(ख) सङ्गति (कोहेरेन्स),

(ग) आभिप्रायिकता (इन्टेन्सनलिटि), अनि (घ) स्विकार्यता (एक्सेपटिबिलिटि),

(ङ) सूचनात्मकता (इन्फरमेटिबिलिटि)

(च) सन्दर्भपरकता (कन्टेक्स्टुआलिटी)

(छ) अन्तर्पाठात्मकता (इन्टरटेक्स्टुआलिटी)

(क) संसक्ति- वाक्यमा रहेका घटकहरूलाई वर्णन गर्ने काम संसक्तिले गर्दछ। नेपालीमा यसलाई 'सम्बद्धक' पनि भनिन्छ। अर्को शब्दमा, हामीले बोलेका वा सुनेका शब्दहरू व्याकरणिक एवम् शाब्दिक रूपमा सम्बद्ध रहेका हुन्छन् भन्दै वाक्यमा रहेका घटकहरूको वर्णन गर्ने काम यसले गर्छ।^{९६} यो सङ्कथनको भाषा अनि भाषासँग सम्बन्धित पक्षमा आधारित रहन्छ। यसले वाक्य र पाठका बिचको सम्बन्ध बनाएर राख्ने काम गर्छ। यो पाठमा भाषिक योजकका रूपमा रहेको हुन्छ

^{९५} गौतम, 'सङ्कथन', पृ. ५७२

^{९६} डब्ल्यु ए एम कासटिन्स, सन् १९९७, 'टेक्स्ट लिङ्ग्विस्टिक्स: रेलेभेन्ट लिङ्ग्विस्टिक्स?', पोचेफस्टुम युनिभर्सिटी: स्कुल अफ ल्याङ्ग्वेजेज एन्ड आर्टस, पृ. २

भने यसले शब्द, पदावली, उपवाक्य र वाक्यका विभिन्न घटकहरू वा त्यसभन्दा ठुला एकाइलाई सङ्कथनमा जोड्ने कार्य गर्छ। संयोजन, लोप, पुनरावृत्ति, निपात, पर्यायवाची, अनेकार्थी, विपरीतार्थी आदि संसक्तिका अभिलक्षण हुन्। विशेष गरी व्याकरणिक संसक्ति र कोशीय संसक्तिको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ।

(ख) सङ्गति- यो भाषाबाट प्राप्त हुने सन्दर्भगत अर्थसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। पाठ स्पष्टसँग वा पूर्ण रूपले नबुझिएसम्म, एउटा राम्रो पाठको उत्पादन भएको हुँदैन भन्ने अवधारणालाई मान्दै डे बिउग्रान्डे अनि ड्रेस्लरले पाठको विश्लेषणमा सङ्गति महत्त्वपूर्ण अभिलक्षण हो भनेका छन्।^{९७} संसक्तिले पाठको बाह्य सम्बन्ध बनाएर राख्छ भने सङ्गतिले पाठको आन्तरिक सम्बन्ध बनाएर राख्छ।

(ग) अभिप्रायिकता अनि (घ) स्विकार्यता- यी दुईवटा अभिलक्षणलाई सामान्यतः सिद्धान्तहरूको जोडी मानिन्छ। यी एकाअर्काका लागि अपरिहार्य रहेका हुन्छन्। कुनै पनि पाठमा एकजना निर्माता हुन्छ अनि उसको मनसाय प्राप्तलाई उत्तम सूचना दिनु रहेको हुन्छ। यहाँ प्राप्तलाई दिइएको पाठलाई सम्प्रेषणात्मक पाठ भनेर स्वीकार गर्न इच्छुक हुनुपर्छ।^{९८} अभिप्रायिकता वक्ता वा लेखकको मनोवृत्ति वा लक्ष्यसित सम्बन्ध राख्ने अभिलक्षण हो भने स्विकार्यता पाठ विशेषको उपयोगिता वा सान्दर्भिकता प्राप्त गर्ने काम हो। यो श्रोता वा पाठकसँग सम्बन्धित हुन्छ।^{९९}

(ङ) सूचनात्मकता- सूचनात्मकता त्यस्तो धारणा हो जसको प्रयोगले कुनै प्रस्तुति कति हदसम्म पाठकका लागि नयाँ वा अनपेक्षित छ भन्ने कुराको सीमा निर्धारण गर्दछ।

^{९७} कासटिन्स, 'टेक्स्ट', पृ. ३

^{९८} कासटिन्स, 'टेक्स्ट', पृ. ३

^{९९} घिमिरे, 'सङ्कथन', पृ. ४

यसबाट पाठकको ध्यान केन्द्रित गर्न वक्ता वा लेखकले आफ्नो योजनाअनुसार एक प्रकारको प्रवाह निर्वाह सिर्जना गर्छन्। यो कुनै स्थिर प्रकृतिको अवधारणा होइन त्यसैले यो व्यक्तिपिच्छे, पाठपिच्छे वा सन्दर्भपिच्छे नै फरक हुने गर्छ।^{१००}

(च) सन्दर्भपरकता- यसको सम्बन्ध सम्प्रेषणमा सन्दर्भको भूमिका के-कस्तो रहेको हुन्छ भन्ने कुरासित रहन्छ।

(छ) अन्तर्पाठात्मकता- एउटा पाठको सम्बन्ध त्यससित मिल्दो-जुल्दो अर्को पूर्वपाठसँग रहेको हुन्छ भन्ने अवधारणालाई 'अन्तर्पाठात्मकता' भनिन्छ।

आइ ए गोर्डनअनुसार उपन्यास वा कथामा प्रयोग गरिने गद्य सङ्कथन चार प्रकारका हुन्छन्-

(१) संवादात्मक (डाइलग)

(२) इतिवृत्तात्मक (न्यारेटिभ)

(३) वर्णन-विवरणपरक (डिस्क्रिप्सन)

(४) टिप्पणीपरक (कमेन्ट्री)

संवादात्मक गद्य सङ्कथनमा संवाद वा कथोपकथनको बढी प्रयोग गरिएको हुन्छ। यसअन्तर्गत क्षेत्रीय भाषिका तथा अशिक्षित भाषिक भेदको प्रयोग गरेर पाठकहरूको सहानुभूति बटुल्ने प्रयास गरिन्छ।

इतिवृत्तात्मक गद्य सङ्कथन विशेषतः शिक्षित पाठकहरूलाई केन्द्र गर्दै स्तरीय भाषाको प्रयोग गरेर लेखिएको हुन्छ।

^{१००} ढुङ्गेल अनि दाहाल, 'प्रायोगिक', पृ. १६१

वर्णन-विवरणपरक गद्य सङ्कथनमा पृष्ठभूमिको वर्णन तथा प्राकृतिक दृश्यहरूको वर्णन छोटो तथा घुमौरो वाक्यहरूले गर्ने गरिन्छ।

टिप्पणीपरक गद्य सङ्कथनमा कृतिकारको टिप्पणी बढी रहेको हुन्छ। कथाको वर्णन वा इतिवृत्त (न्यारेसन) तथा टिप्पणी (कमेन्ट्री)-का विचमा वाक्य गठन तथा शब्द अलि भिन्न किसिमले प्रयोग गरिएको हुन्छ। कथाको वर्णनकर्ताका रूपमा लेखक केवल कथा मात्र भनिरहेको हुन्छ, भने टिप्पणीकर्ताका रूपमा उसले पाठकलाई एकजना व्यक्ति मानिन्छ, अनि उसलाई नैतिक शिक्षा वा धर्मोपदेश दिन्छ।

यी चारवटा प्रकारका गद्य सङ्कथनबाहेक आन्तरिक एकालापमूलक गद्य सङ्कथनको प्रयोग पनि कथाहरूमा भएको पाइन्छ।^{१०१}

२.९.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण

आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण 'क्रिटिकल डिस्कोर्स एनालिसिस'-को नेपाली रूपान्तरण हो। सङ्कथनको अध्ययनका निम्ति आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण अन्तर्विषयक प्रवेश मार्ग हो, जसले भाषालाई सामाजिक अभ्यासका रूपमा हेर्छ। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको परम्परामा काम गर्ने शोधार्थीहरू सामाजिक अभ्यास र भाषिक अभ्यास एक-अर्काका पूरक हुन भन्ने तर्क दिन्छन्। सामाजिक शक्ति-सम्बन्ध कसरी स्थापित हुन्छन् र भाषा प्रयोगबाट ती शक्तिहरू कसरी बलियो हुन्छन् भन्ने कुराको खोजी आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले मुख्य रूपमा गर्छ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने यसले मूलतः सामाजिक र राजनीतिक सन्दर्भमा लेख्य पाठ र कथ्य वार्तामा हुने सामाजिक शक्तिको दुरुपयोग र त्यसबाट उत्पन्न प्रभुत्व र असमानता स्थापित हुने, पुनः

^{१०१} आइ ए गोर्डन, सन् १९६७, *दि मुभमेन्ट अन्ड इङ्ग्लिस प्रोज*, ब्लुमिङ्टोन: इन्डियाना युनिभर्सिटी प्रेस, पृ. १६२, १६७

उत्पादन हुने र प्रतिवाद गरिने तरिकाको अध्ययन गर्छ।^{१०२} यसले केवल पाठ वा बोलीका विशेष संरचनाको मात्र विश्लेषण नगरेर त्यसलाई व्यवस्थित समाज-राजनीतिक सन्दर्भसँग जोडेर हेर्ने कार्य गर्छ।

आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले यी सबै कुरा कसरी गर्छ भन्ने प्रश्नको उत्तरका निम्ति अधिबाटै सङ्कथन, शक्ति, प्रभुत्व, सामाजिक असमानता आदिको सम्बन्धबारे अध्ययन हुनु आवश्यक हुन्छ।^{१०३}

शक्तिका सन्दर्भमा मिसेल फुकोको धारणा महत्त्वपूर्ण रहेको छ। उनको भनाइअनुसार शक्ति केवल दमनकारी मात्र हुँदैन, यो उत्पादनशील पनि हुन्छ। यसका साथै शक्ति सर्वव्यापी एवम् सामाजिक सम्बन्धहरूको सूक्ष्म तहमा रहेको हुन्छ।^{१०४} शक्ति कुनै संस्था वा प्रतिष्ठित व्यक्तिद्वारा आफूभन्दा तलका व्यक्तिहरूलाई थोपार्ने गरिन्छ भन्ने परम्परागत धारणाका विपरीत फुको शक्ति कसैको हातमा हुँदैन भन्ने तर्क राख्छन्। यो एउटा सञ्जालका रूपमा संचालित हुन्छ भन्ने उनको मान्यता रहेको पाइन्छ। अर्को शब्दमा, व्यक्ति शक्तिको संवाहक होइन अनि शक्ति प्रयोग हुने बिन्दु पनि होइन।^{१०५}

सामाजिक असमानताबारे अध्ययन गर्ने अरू पनि दिशा वा क्षेत्रहरू छन् तर आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले प्रभुत्वको उत्पादन वा पुनःउत्पादन अनि प्रभुत्वको प्रतिरोध गर्नमा सङ्कथनको भूमिकामाथि विशेष ध्यान पुऱ्याउँछ। यहाँ प्रभुत्व भन्नाले सामाजिक शक्तिहरू कसरी संस्था, समूह, व्यक्ति आदिले प्रयोग गर्छन् जसको परिणाम

^{१०२} घिमिरे, 'सङ्कथन', पृ. ११३

^{१०३} टिउन ए भेन डीक, सन् २०१२, *प्रिन्सिपल्स अफ क्रिटिकल डिस्कोर्स एनालिसिस*, नयाँ दिल्ली: क्रिटिकल केस्ट, पृ. १

^{१०४} www.Michel-Foucault.com, retrieved on 23/06/17, 7:10 p.m.

^{१०५} मिसेल फुको, कोलिन गोरडोन(सम्पा.), सन् १९७२, *पावर/नैलेज*, न्यु योर्क: पानथियन बुक्स, पृ. ९८

स्वरूप सामाजिक असमानता उत्पन्न हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। राजनीतिक, सांस्कृतिक, वर्गीय, जातीय अनि लैङ्गिक असमानतालाई आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले सामाजिक असमानताका रूपमा हेर्छ।^{१०६}

आलोचनात्मक सङ्कथनले सामाजिक एवम् राजनीतिक समस्यालाई विशेष ध्यान दिँदछ, जसले यसलाई अन्य सङ्कथनभन्दा भिन्न बनाउँछ। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले सङ्कथन र सामाजिक संज्ञान (सोसियल कग्निसन), संस्कृति र राजनीतिका बिचको सम्बन्धमा जोड दिन्छ। यसैले अध्ययनलाई समाज-राजनीतिक सङ्कथन विश्लेषण भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। यसै गरी यसले मानसिक नियन्त्रण र सामाजिक प्रभावका विमर्शात्मक साधनलाई केलाउँदै शक्तिशाली र सम्भ्रान्त विशेष, जसले शक्तिको दुरुपयोग गरेका हुन्छन्-का विरुद्ध आलोचनात्मक र प्रतिपक्षी धारणा राख्छ।^{१०७}

वस्तुतः आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको ध्यान विशेष गरी कुनै पाठ (कथ्य वा लेख्य)-बाट व्यक्त हुने सामाजिक असमानता र प्रभुत्वमा केन्द्रित रहन्छ। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषकले स्पष्ट रूपमा आफ्नो दृष्टिकोण, सिद्धान्त र उद्देश्य आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको अनुशासन अनि बृहत् रूपमा समाजबाट लिएको हुन्छ। सिद्धान्त निर्माण र विश्लेषणको हरेक चरणमा आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषकहरूको काम निस्सन्देह वा अन्ततः राजनीतिक भने हुँदैन। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले विशेष गरी लेख्य पाठ, बोली, सामाजिक संज्ञान, शक्ति, समाज र संस्कृतिका बिचको जटिल सम्बन्ध निकर्यौल गर्ने काम गर्छ। यसलाई अर्को शब्दमा भन्ने हो भने प्रभुत्व र सङ्कथनका बिचको जटिल सम्बन्धहरूको विश्लेषण गर्नु नै आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको सिद्धान्तगत केन्द्रीय पक्ष हो।

^{१०६} डीक, 'प्रिन्सिपल्स', पृ. १

^{१०७} घिमिरे, 'सङ्कथन', पृ. ११२

आज प्रचलित आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण क्रिटिकल लिङ्ग्विस्टिक्स वा आलोचनात्मक भाषाविज्ञानको प्रारम्भसँगै भएको देखिन्छ। यसको सैद्धान्तिक आधार एम ए के ह्यालिडेको व्यवस्थापरक व्याकरण (*सिस्टमिक फङ्सनल ग्रामर*) रहेको पाइन्छ। यसका आधारमा आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको थालनी सन् १९७०का दशकमा भएको हो भनी थाहा लाग्छ। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको पृष्ठभूमि आलोचनात्मक भाषाविज्ञानलाई मानिए तापनि यसलाई सैद्धान्तिक एवम् व्यवस्थित रूपमा स्थापित गराउने श्रेय 'नर्मन फ्येरक्लवलाई' प्राप्त छ। सन् १९८९मा प्रकाशित उनको *ल्याङ्वेज एन्ड पावर* नामक पुस्तकबाट यस किसिमको अध्ययन स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ।

फ्येरक्लवअनुसार आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण त्यस्तो सङ्कथन विश्लेषण हो जसले व्यवस्थित रूपमा कार्यकारण सम्बन्ध अनि अवधारणामाझको अपारदर्शी सम्बन्धहरूको खोजी गर्दछ।^{१०८} यसलाई अझ बिस्तारमा भन्ने हो भने विमर्शात्मक प्रयोगहरू, घटनाहरू एवम् पाठहरू र व्यापक समाज सांस्कृतिक संरचना, सम्बन्ध र प्रक्रियाहरूका बिच कार्यकारण भाव निर्धारणका प्रायः अस्वच्छ सम्बन्धहरूलाई व्यवस्थित रूपले अन्वेषण गर्नु र त्यस्ता प्रयोग, घटना र पाठहरू कसरी उत्पादित हुन्छन् र वैचारिक दृष्टिले शक्तिसम्बन्ध र शक्ति सङ्घर्षद्वारा निश्चित आकार लिन्छन् भन्ने कुराको अध्ययन गर्नु आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको उद्देश्य हो।^{१०९}

भेन डीकका अनुसार आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण त्यस्तो क्षेत्र हो जसले लिखित एवम् मौखिक पाठहरूको अध्ययन र विश्लेषणमा चासो राख्दछ। यसले शक्ति, प्रभुत्व, असमानता अनि पक्षपात आदिको तर्कमूलक स्रोत पत्ता लगाउन पाठको अध्ययन

^{१०८} <http://www.careton.cal~jsheyhol/cda.htm>, retrieved on 18/04/2017, 2:55 p.m.

^{१०९} घिमिरे, 'सङ्कथन', पृ. ११४

गर्दछ। यसका साथै यसले ती तर्कमूलक स्रोतहरू विशेष सामाजिक, राजनीतिक एवम् ऐतिहासिक सन्दर्भहरूमा कसरी पुनः उत्पादित हुन्छन् र कायम रहन्छन् भन्ने कुराको जाँच गर्दछ।^{११०}

यी परिभाषाहरूका आधारमा हेर्दा प्रभुत्व र सङ्कथनका माझको जटिल सम्बन्धहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्नु आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको सैद्धान्तिक एवम् केन्द्रीय पक्ष देखिन्छ।

समग्रमा भन्नुपर्दा समाजका विभिन्न व्यक्तिहरू वा समूह माझ कसरी र कस्ता परिचय, ज्ञान, प्रभुत्व र शक्ति सम्बन्धहरू निर्माण वा स्थापित हुन्छन् र तिनको निर्वाहका लागि कसरी भाषाको प्रयोग हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले गर्दछ।

आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण बुझ्न सामाजिक शक्ति र प्रभुत्वको प्रकृति बुझ्न अति आवश्यक हुन्छ। यी कुराहरूको भित्री ज्ञान भएपछि मात्र सङ्कथनले कसरी सामाजिक शक्ति र प्रभुत्वको उत्पादन गर्छ भन्ने विषयमा विचार गर्न सकिन्छ। सामाजिक शक्ति समाजमा मोल भएका वस्तुहरूको विशेष पहुँचमा आधारित हुन्छ, जस्तै- धन-कमाइ, सामाजिक प्रतिष्ठा, स्थिति, बल, समूह सदस्यता, शिक्षा एवम् ज्ञान आदि।

शक्ति मूलतः नियन्त्रणसँग सम्बन्धित हुन्छ। त्यस्तो नियन्त्रण क्रिया (एक्सन) एवम् संज्ञान (कगिनसन)-सँग सम्बन्धित हुनसक्छ। प्रत्यक्ष रूपले कुनै कामका लागि दबाव दिनु क्रिया हो भने आफ्नो स्वार्थका निमित्त अरूको मस्तिष्क परिवर्तन गर्नु संज्ञानात्मक नियन्त्रण हो। वस्तुतः समाजमा प्रभुत्व केवल क्रियाशील एवम् प्रत्यक्ष

^{११०} <http://www.careton.cal~jsheyhol/cda.htm>, retrieved on 18/04/2017, 2:55 p.m.

नभएर थाहा पाउन नसकिने गरी नियमित रूपमा रहिरहेको नै हुन्छ। त्यसकारण आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणले तर्कमूलक रणनीतितिर ध्यान दिनुपर्छ, जसले क्रियालाई वैध तुल्याउँछ अथवा सामाजिक क्रममा विशेष गरी असमानताको सम्बन्धलाई हानि नपुन्याउने बनाउँछ।

२.१० निष्कर्ष

समाजभाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा शाखाको रूपमा स्थापित छ। समाजका विभिन्न परिप्रेक्ष्यमा भाषाको अध्ययन गर्ने काम समाजभाषाविज्ञानले गर्दछ। भाषिक भेद (समकालिक अनि कालक्रमिक), भाषिक समुदाय, द्विभाषिकता एवम् बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, मानक भाषा तथा सम्पर्क भाषा, पिजिन अनि क्रिओल, भाषाको मानकीकरण एवम् स्तरीकरण, भाषा नीति, भाषा योजना आदि विषयहरूको अध्ययन समाजभाषाविज्ञानअन्तर्गत गरिन्छ। वक्ताको भाषिक प्रयोगले उसको सामाजिक परिवेश वा स्तर झल्काउँछ भन्ने यस सिद्धान्तको मान्यता रहेको छ। यसका साथै कुनै भाषाको विकासका निम्ति के-कस्ता नीति अपनाउनु पर्छ वा कुनै भाषालाई मानक कसरी बनाउनु पर्छ भन्ने विषयहरूको अध्ययन अनि विश्लेषण गर्नु समाजभाषाविज्ञानको अभीष्ट हो।

यहाँ भाषाको समकालीक भेदअन्तर्गत भौगोलिक भेद, सामाजिक भेद, प्रयुक्ति आदिको अध्ययन गर्ने गरिन्छ। यीमध्ये समाजभाषाविज्ञान सामाजिक भेदको अध्ययनमा बढी केन्द्रित रहेको हुन्छ। भाषाका सामाजिक भेदहरू वर्ग, जाति, लिङ्ग, उमेर, धर्म, शिक्षा, शक्ति, बसोबासको स्थिति जस्ता घटकहरूबाट विभेदित हुन्छ। यसै गरी बहुभाषिक वा द्विभाषिक वक्ताको भाषिक प्रयोगमा एकाध भाषाको व्यवस्था मिलेर भाषाको कस्तो स्वरूप निर्माण हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन पनि समाजभाषाविज्ञानमा गरिन्छ। यसअन्तर्गत कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण महत्त्वपूर्ण पक्ष रहन्छन्।

जे आर फर्थको स्थितिको प्रसङ्गलाई समाजभाषाविज्ञानको विकासका निम्ति महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ। सस्युरको लाड र प्यारोल, ब्लुमफिल्डको कन्ट्रासटिभ डिस्ट्रिब्युसन, पाइकको इटिक र इमिक, सपिरको ल्याङ्वेज एन्ड इनभाइरोमेन्ट अनि चम्स्कीको इन्टर्नल र एक्सटर्नल स्ट्रक्चर आदि जस्ता कार्यहरूबाट समाजभाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक आधार निर्माण भएको पाइन्छ। यसपछि, यस अध्ययन परम्परामा विलियम लेबभ, जोसुवा फिसम्यान, जोन गम्पर्ज, डेल हाइम्स, पिटर् ट्रुडगिल, चार्ल्स फर्गुसन, एम के ह्यालिडे आदिजस्ता अध्येताहरूको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ।

अध्येताहरूले समाजभाषाविज्ञानलाई सूक्ष्म समाजभाषाविज्ञान र बृहत् समाजभाषाविज्ञान गरी दुईवटा भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ। सूक्ष्म समाजभाषाविज्ञानले कसरी सामाजिक संरचनाले मानिसहरूको बोलीमा प्रभाव पार्छ भनेर अध्ययन गर्छ भने बृहत् समाजभाषाविज्ञानले भाषा अपसरण, अनुरक्षण, प्रतिस्थापन, भाषिक समुदायको सीमाङ्कन आदि क्षेत्रहरूको अध्ययन गर्दछ। सूक्ष्म समाजभाषाविज्ञान भाषाको सामाजिक आयाम हो अनि बृहत् समाजभाषाविज्ञान समाजको भाषिक आयाम हो।

समाजभाषाविज्ञानको विकास सँगसँगै विभिन्न अन्तर्विषयक अध्ययनहरू हुने क्रममा आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणलाई एउटा प्रमुख अध्ययन मान्न सकिन्छ। सामाजिक शक्ति-सम्बन्ध कसरी स्थापित हुन्छन् र भाषा प्रयोगबाट ती शक्तिहरू कसरी बलियो हुन्छन् भन्ने कुराको खोजी यस अध्ययनमा गरिन्छ। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणको ध्यान विशेष गरी कुनै पाठबाट व्यक्त हुने सामाजिक असमानता र प्रभुत्वमा केन्द्रित रहन्छ।

तेस्रो अध्याय

कथाकारका रूपमा इन्द्रबहादुर राई

३. परिचय

यस अध्यायको मूल विषय इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्राका विभिन्न चरण तथा प्रवृत्तिहरू अनि उनका कथामा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष रहेको छ।

३.१ इन्द्रबहादुर राईको सङ्क्षिप्त परिचय

पिता रणवीर राई अनि माता हस्तमाया देवान (राई)-का कोखबाट ३ फरवरी १९२७मा दार्जिलिङको बालासन चिया कमानमा जन्मेका इन्द्रबहादुर राई तिन भाइ छोरा अनि एक बहिनी छोरीमध्ये सबैभन्दा जेठो थिए। सानै उमेरदेखि पढाइ-लेखाइमा अत्यन्त रुचि भएका अनि तीक्ष्ण बुद्धिका धनी राईले सन् १९५०मा बी ए परीक्षा विशिष्टता (डिस्टिन्डसन) सहित उत्तीर्ण गरे। त्यतिबेला दार्जिलिङको समाजमा स्नातकपछि वकालती पढने लहर चलेको थियो अनि त्यस लहरले राईलाई पनि छोएको थियो। उनले वकालती पढे तर अभाग्यवश उनको आमा त्यही समय बित्नु भएकाले उनले आफ्नो अध्ययन पुरा भने गर्न सकेनन्। यसपछि सन् १९६८मा फेरि उनले उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको दूरशिक्षा प्रणालीबाट अङ्ग्रेजीमा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गरे। उनी शिक्षण पेशासँग संलग्न रहनाका साथै दार्जिलिङ नगरपालिकामा नगरपार्षदका पदमा पनि चुनिएका थिए, जसबाट उनले आफ्नो जीवनमा समाजसेवा गर्ने मौका पनि पाए। यसबाहेक भारतीय नेपाली भाषा मान्यताको ३६ वर्षे आन्दोलनमा उनी अग्रणी भूमिकामा रहेर महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको थाहा पाइन्छ।

इन्द्रबहादुर राई आफू सातौँ श्रेणीमा पढ्दा नेपाली साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् भनी आफैले यसरी स्विकारेका छन्- 'मैले सर्वप्रथम लेखेको उपन्यास थियो, कारण

म उपन्यास लेखन आएको थिएँ, श्रेणी सातौँ पढ्दै थिए। त्यस उपन्यासले (नाउँ कति कोशिशले पनि सम्झन सकेको छैन) मात्र एउटै पाठक पायो, लगेर एम. एस. एस. फर्काएनन्।’ लगेर भन्छु, पढेको भए फर्काउथे होला।’^{१११}

राईको प्रथम प्रकाशित प्राप्य रचना साउन, २००६ (सन् १९४९)को भारती मासिक पत्रिकाको वर्ष १, सङ्ख्या २मा छापिएको ‘चाख लाग्दो हुनु कसरी’ शीर्षकको निबन्ध नै हो।^{११२} यस भनाइलाई कुमारबहादुर जोशीले पनि पुष्टि गरेका छन्।^{११३} तसर्थ ‘चाख लाग्दो हुनु कसरी’-निबन्धलाई नै उनको पहिलो कृति मान्न सकिन्छ।

जीवनभर साहित्य सेवामा लागेका राईको आजसम्म प्रकाशित पुस्तकहरू यस प्रकार छन्-

कथा सङ्ग्रह

विपना कतिपय (सन् १९६०)

कथास्था (सन् १९७२)

कठपुतलीको मन (सन् १९८९)

उपन्यास

आज रमिता छ (सन् १९६४)

समालोचना

टिपेका टिप्पणीहरू (सन् १९६६)

^{१११} उत्तम कुँवर, सालविहीन, *स्रष्टा र साहित्य*, नेपाल: उत्तम कुँवर स्मारक पुरस्कार गुठी, पृ. २४९

^{११२} प्रतापचन्द्र प्रधान, वि सं २०६९, *आयामिक कथाकार इन्द्रबहादुर राई*, काठमाडौँ: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ. ५४

^{११३} कुमारबहादुर जोशी, सन् १९९७, *समयाङ्कन दैनिकीय*, इन्द्रबहादुर राई, सिलगढी: सरस्वती पुस्तक मन्दिर प्रकाशन, पृ. vii

नेपाली उपन्यासका आधारहरू (सन् १९७४)

सन्दर्भमा ईश्वरवल्लभका कविता (सन् १९७६)

साहित्यको अपहरण: मार्क्सवादी प्रतिबद्धता (सन् १९७९)

अर्थहरूको पछिल्लिर (सन् १९९४)

पृष्ठ पृष्ठ (सन् १९९५)

सम्पूरक (सन् २०१४)

नाटक

पहेलो दिन (सन् २००२)

विविध

दार्जिलिङमा नेपाली नाटकको अर्द्धशताब्दी (इतिहास-सन् १९७४)

पहाड र खोलाहरू (सामाजिक लेख सङ्ग्रह-सन् १९९३)

समयाङ्कन (दैनिकी-सन् १९९७)

लेखहरू र झ्याल (लेख सङ्ग्रह र कथा-सन् २०००)

पछिल्ला चुनिएका लेखहरू (लेख सङ्ग्रह-सन् २०१७)

उनका यी सत्रवटा मौलिक कृतिबाहेक सम्पादित पत्रिका तथा पुस्तकहरू हुन्-

छात्र (हस्तलिखित पत्रिका-सन्त रोबर्टस् स्कुल)

सुधा (हस्तलिखित पत्रिका-तुङसुङ)

दियालो (हाँगो १ देखि २१ सम्म)

भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र (सन् १९६४)

भानुभक्तका कृति अध्ययनहरू (सन् १९६९)

नेपाली वाङ्मय (सन् १९८१)

इन्साइक्लोपेडिया अन्ड इन्डियन लिटरेचर (नेपाली सेक्सन, वोल्यम वान, १९८७)

शिवकुमार राई स्मृति ग्रन्थ (सन् १९९८) आदि।

आज रमिता छ उपन्यासको लेखनकाल (सन् १९५७-५८) देखि उत्तरदायित्वपूर्ण लेखन थालेको अनि त्यसअघि लेखेकाहरू रहरले लेखेको, राम्रो लेखन सक्तछु देखाउन लेखेको मात्र भनेर इन्द्रबहादुर राई आफैले भनेका छन्।^{११४} समालोचना वा अन्य विषयक लेखभन्दा आफूलाई सिर्जनात्मक लेखनमा नै बढी रुचि लाग्ने अनि कथास्था र कठपुतलीको मन कथा सङ्कलन मनपर्ने कुरो पनि उनका अन्तर्वार्ताहरूबाट जानकारी पाइन्छ।^{११५}

आफ्नो विद्यार्थी जीवनदेखि साहित्य सेवामा लागेका इन्द्रबहादुर राई धेरैवटा पुरस्कार अनि उपाधिहरूद्वारा विभूषित भएका छन्-

पुरस्कार

साहित्य अकादमी पुरस्कार (भारत सरकार, सन् १९७७)

जगदम्बाश्री पुरस्कार (नेपाल-मदन पुरस्कार गुठी, सन् १९९५)

अगमसिंह गिरी स्मृति पुरस्कार (सिक्किम, सन् १९९७)

आशारानी निर्माण पुरस्कार (सिक्किम, सन् २०००)

भानु पुरस्कार (पश्चिम बङ्गाल सरकार, सन् २००२)

भूपालसिंह कार्की प्रज्ञा परिषद् पुरस्कार (नेपाल, सन् २००३)

^{११४} जीवन अम्बर, सन् २००४, 'आत्मगत सबै भ्रान्ति हुन्छन्, 'निर्भाव'-का लीलाहरू मात्र, विजयकुमार राई' (सम्पा.) इन्द्र सम्पूर्ण (ग्रन्थ ५), नाम्ची: निर्माण प्रकाशन, पृ. ४०६

^{११५} हेम जोशी, सन् २००४, 'कवि लेखकले आफ्नो बाटो आफै खोज्नपर्छ कसैलाई देखाइमाग्नु सार्थक नहोला', विजयकुमार राई (सम्पा.), इन्द्र सम्पूर्ण (ग्रन्थ ५), नाम्ची: निर्माण प्रकाशन, पृ. ४०७

नेपाली साहित्यका निम्ति साहित्य अकादमी जस्तो गरिमामय पुरस्कार पाउने भारतबाट उनी प्रथम साहित्यकार व्यक्ति हुन्। नेपाली उपन्यासका आधारहरू (सन् १९७५)का निम्ति उनलाई यस पुरस्कारले विभूषित गरिएको हो।

उपाधि

डाक्टर अक् लिटेरेचर, सन् २००४, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय (मानार्थ)

डाक्टर अक् लिटेरेचर, सन् २०१६, त्रिभुवन विश्वविद्यालय (मानार्थ)

दुईपल्ट डाक्टर अक् लिटेरेचरको उपाधिले अलङ्कृत हुने उनी प्रथम भारतीय नेपाली साहित्यकार पनि हुन्।

कहिल्यै घाँटीमा टाई नबाँध्ने, जातीय पोषाक मयलपोस सुरुवालमा पनि नदेखिने, सधैं कोट, पेन्ट र कमिजको पहिरणमा हातमा अखबार वा कुनै पुस्तक लिई बाटामा हिँडिरहेको देखिने होचो कद, चिम्सा आँखा भएका हँसिलो मुहारका मिठो शैली मिलाएर बोल्ने अनुहारमा चाउरी पर्दै गएका इन्द्रबहादुर राई (आई बी दाजु) एक ओजस्वी साहित्यिक तपसी हुन् भनेर प्रतापचन्द्र प्रधान भन्छन्।^{११६} यस्ता तपसीको ६ मार्च २०१८ का दिन ९१ वर्षको उमेरमा निधन भयो।

३.२ इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्राका विभिन्न चरणहरू

इन्द्रबहादुर राई दश कक्षाका विद्यार्थी छँदा कथा लेख्न थालेका हुन् भनी आफै स्वीकार गर्छन्- “दश क्लास पढ्दै गर्दा, ४५ सालमा हुनुपर्छ, रामकृष्ण कथा प्रतियोगिता (त्यसताकको ठूलो आयोजन मानिन्थ्यो त्यो) मैले यत्ति अग्लो कप प्रथम पुरस्कार पाएको थिएँ। कप केरम कम्पेटिशनलाई दिइहाले; केरम भएन, कप फर्केन खोजिनँ पनि, अर्थात् कथा लेख्ने वृत्तिको मलाई महत्त्वै थिएन। कथा लेख्नेहरूसँग घृणा लाग्थ्यो। त्यो घृणा

^{११६} प्रधान, ‘आयामिक कथाकार’, पृ. ६८

१२ वर्ष रह्यो।”^{११७} यसपछि सन् १९५९ सालमा उनको ‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथा ‘साहित्य सङ्गम’ पत्रिकामा प्रकाशित भयो। जसका सम्पादक गुमानसिंह चामलिङ थिए। यसै प्रकाशित कथाबाट नै उनी नेपाली कथा साहित्यमा स्थापित हुन पुग्यन्।

राईको जीवनकालमा तिनवटा कथा सङ्ग्रह प्रकाशित भएको पाइन्छ- *विपना कतिपय* (सन् १९६०), *कथास्था* (सन् १९७२) र *कठपुतलीको मन* (सन् १९८९)। उल्लेख्य कुरा त के छ भने ती तिनवटै कथा सङ्ग्रहमा राईको जीवनदृष्टि (भिजन अल्फ्रेड) भिन्न छन्। साथै कतिपय सन्दर्भमा कथाशिल्प पनि भिन्न छन्। यिनै भिन्नताले गर्दा नै उनी सङ्ग्रहैपिच्छे बेग्ला-बेग्लै लाग्दछन् यसबाट उनी प्रयोगवादी कथाकार रहेको पनि प्रकट हुन्छ।^{११८} यसरी प्रवृत्तिगत आधारमा इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्रालाई तिनवटा चरणमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ-

(क) पहिलो चरण- सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति- *विपना कतिपय* (सन् १९६०)

(ख) दोस्रो चरण- आयामेली प्रवृत्ति- *कथास्था* (सन् १९७२)

(ग) तेस्रो चरण- लीलालेखन प्रवृत्ति- *कठपुतलीको मन* (सन् १९८९)

३.२.१ पहिलो चरण (सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति)

सामान्यतः यथार्थवाद भनेकै ‘सामाजिक यथार्थवाद’ हो। यसले साहित्यका भौतिक जगत् तथा वस्तुसत्यलाई अँगाली सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोणबाट मानवजीवनको वस्तुपरक प्रस्तुति गर्छ। यसले पात्रका रूपमा खास गरी निम्नवर्गीय चरित्रलाई र विषयवस्तुका रूपमा समाजका सामान्य वा विशिष्ट घटना, स्थिति, परिवेश आदिलाई ग्रहण गरी मुख्यतः साधारण जनजीवनको प्रतिनिधित्व हुने खालको अभिव्यक्ति गर्छ। यसले स्थानीयता वा

^{११७} इन्द्रबहादुर राई, सन् २००४, ‘विपना कतिपय लेखदा’, विजयकुमार राई (सम्पा.) *इन्द्र सम्पूर्ण* (ग्रन्थ ४), नाम्ची: निर्माण प्रकाशन, पृ. ८१

^{११८} कुमारप्रसाद कोइराला, सन् २००५, ‘इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिता’, राजनारायण प्रधान (सम्पा.), डा. इन्द्रबहादुर राई *अभिनन्दन स्मारिका*, दर्जिलिङ: श्याम प्रकाशन, पृ. ६

आञ्चलिकता र बोलचालको भाषालाई विशेष महत्त्व दिन्छ। यसले जनजीवनका संस्कार, रहनसहन, आचरण, व्यवहार आदिको इमानदारीसाथ यथातथ्य वर्णन प्रस्तुत गर्छ।^{११९}

इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्राको पहिलो चरण अर्थात् सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई *विपना कतिपय* सङ्ग्रहले प्रतिनिधित्व गरेको छ। सन् १९६०मा प्रकाशित हुँदा *विपना कतिपय*मा केवल दसवटा मात्र कथा प्रकाशित थियो भने यसको दोस्रो संस्करणमा तेह्रवटा कथा थपेर सन् १९७१मा तेइसवटा कथाहरूको सङ्कलन प्रकाशित भयो। उक्त तेइसवटा कथाका शीर्षकहरू यसप्रकार छन्- (१) रातभरि हुरी चल्यो, (२) जारः भएकै एउटा कथा, (३) रोगग्रस्त, (४) छुट्याइयो, (५) मेरी दिदी, (६) चपरासी, (७) जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा, (८) जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी, (९) ज्ञानेन्द्रको कथा, (१०) सपना शक्ति, (११) भागी, (१२) भक्तलाल र म, (१३) अलन्तरमा, (१४) बतासमा उडेको पत्कर जस्ती, (१५) पद्मको कथा, (१६) रहल पहल कथा, (१७) बाध्यता, (१८) ठूलीकान्छी, (१९) घोष बाबू, (२०) उज्यालो, (२१) कप्तान रघुवीर वर्मा, (२२) इच्छा बाँचिरहन्छ अनि (२३) अँध्यारा दृष्टिहरूको कोरस। यी कथाहरूमा राईले बढी सामाजिक विषयवस्तुलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। सामाजिक यथार्थको प्रस्तुतिकरणले *विपना कतिपय*का कथाहरू यथार्थवादी प्रवृत्तिका देखिन्छन्। *विपना कतिपय* कथा सङ्ग्रहको शीर्षकमा उल्लिखित 'विपना' शब्दले यथार्थतिर सङ्केत गरेको छ। कारण विपना यथार्थसँग सम्बन्धित शब्द हो। जसले सत्य वा लौकिक आदि कुरा बोध गराउँछ।^{१२०}

^{११९} मोहनराज शर्मा अनि खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, वि सं २०६७, *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, तेस्रो संस्करण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार प्रकाशन, पृ. ३००

^{१२०} कृष्णकुमार सापकोटा, सन् २०१८, *इन्द्रबहादुर राई र प्रवीण राई 'जुमेली'-का कथाहरूको विनिर्माणवादी पठन*, एमफिल लघु शोधप्रबन्ध, गान्तोक: सिक्किम विश्वविद्यालय, पृ. ८७

‘रातभरि हुरी चल्यो’, ‘जारः भएकै एउटा कथा’, ‘चपरासी’, ‘जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी’, ‘ज्ञानेन्द्रको कथा’ आदिले मानवीय धरातलमा सामाजिक यथार्थलाई आत्मसात गर्दै कथाको प्रवृत्तिलाई यथार्थिक पृष्ठभूमिमा स्थायित्व प्रदान गरेको छ। तथापि ‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथालाई *विपना कतिपयको* पुञ्जीरूप मानिन्छ। सामान्यता तर कष्टसाथ बाँचिरहेको दरिद्र नेपाली लोकजीवनको मार्मिक कथा ‘रातभरि हुरी चल्यो’ एउटा अप्रतिम कथा हो। प्राकृतिक वातावरणको विद्रूपता समाएर समस्त पहाडी भेकमा जीवन धान्ने मानिसहरूको बाध्यतालाई यहाँ सामूहिक रूपमा दर्शाउन खोजिएको दुरुस्त र गतिमय चित्र चित्रित भएको छ। अझ पनि हाम्रा पहाडी भेकमा निम्नवर्गीय मानवीय जीवन यस्तै छ अनि अविस्मरणीय भएर चिरस्थायी रूपमा रहनेछ भन्ने सन्देश पाइने हुनाले ‘रातभरि हुरी चल्यो’ *विपना कतिपयको* मूल पुञ्जी बन्न गएको हो।^{१२१}

आफू बाँचेको समाजको भित्रीतहसम्म पुगेर त्यसका मर्म र ढुकढुकीलाई छ्याम्नु, समाजको मनोविज्ञानलाई ठिमाएर कथा प्रस्तुत गर्नु, दार्जिलिङका रैथाने नेपालीहरूका जैविक समस्या, आवेग र ग्रन्थिका यथार्थलाई रैथाने भाषामै चित्त बुझाएर लेख्नु, विपन्नवर्गका मुग्लाने नेपालीहरूको सामाजिक अवस्थितिको चित्रण कलात्मक ढङ्गले उतार्नु, सहर र गाउँका भिन्नभिन्न जीवन-शैलीमा बाँच्नेहरूको सपनाले खोजेका विपनाहरूलाई व्यावहारिक सत्यमा अनुवाद गर्नु जस्ता विशेषताहरू *विपना कतिपयको* कथागत वैशिष्ट्य हुन्।^{१२२}

आफूले देखेका वा भोगेका आफ्ना वरिपरिका यथार्थमूलक घटनाहरूबाट कथाको वस्तु चयन सामाजिक यथार्थवादी कथाकारहरूले गर्दछन्। यस भनाइलाई कथाकार

^{१२१} टी बी चन्द्र सुब्बा, सन् २००४, श्री इन्द्रबहादुर राई, *व्यक्ति कृति र कार्य*, गान्तोक: किनार प्रकाशन, पृ. ८४

^{१२२} प्रधान, ‘आयामिक कथाकार’, पृ. ७४

इन्द्रबहादुर राईले *विपना कतिपय*को भूमिकामा यसरी पुष्टि गरेका छन्- ‘अझ कमानमा जुनी बिताउने, कलकतातिर रैथाने भएर बसेका, अचेल नेपाल पस्नलागेका नेपालीहरूका कथाहरू लेख्नै भ्याइएन, मुसलमान, मदिसे र चीनियाँ छिमेकीहरूको कथा बनाउनै सकिएन। मनका अनेक अवस्थाहरू खोल्नै पाइएन।’^{१२३}

‘रातभरि हुरी चल्यो’, ‘जारः भएकै एउटा कथा’, ‘जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी’ प्रभृति कथाहरूमा सामाजिक बिम्बहरूको प्रस्तुति, घटनाको भन्दा विषयको सूक्ष्मता, मानसिकताका मार्मिक चित्रण र स्वाभाविक चारित्रिक विश्लेषण, सामाजिक तथा जैविक समस्याको व्यापकता, स्थानीयताको आधिक्य आदि पाइने हुनाले राईका प्रारम्भकालिन कथाहरू सामाजिक यथार्थवादी स्वर र शैलीका छन्।^{१२४} यस चरणका कथाहरू यथार्थवादी धाराका भएकाले कथानकमा आदि, मध्य र अन्त्य आङ्गिक पूर्णता ल्याई विषयवस्तुअनुकूल सहज, प्रभावकारी, कौतुहलपूर्ण र उद्देश्यमूलक बनाइएको छ।^{१२५}

यस चरणमा राईले सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई आत्मसात गरेका हुनाले कथाहरू समाजमा व्याप्त सामाजिक-आर्थिक समस्या, राजनीतिक प्ररिप्रेक्ष्य, बालजीवन तथा नारीहरूका समस्या आदिमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ। यहाँ कथाकार दार्जिलिङका स्थायी बासिन्दा भएकाले कथा परिवेशसित मिल्ने उनको भाषिक प्रयोग पाइन्छ। कथाको परिवेश विधान र भाषिक बुनोटले यस चरणका कथाहरू सामाजिक यथार्थवादी रहेको प्रमाणित गर्दछ।

^{१२३} इन्द्रबहादुर राई, सन् १९६०, *विपना कतिपय* (भूमिका), दार्जिलिङ: श्याम ब्रदर्स प्रकाशन।

^{१२४} प्रधान, ‘आयामिक कथाकार’, पृ. ७३

^{१२५} उदय छेत्री, सन् २०१७, *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईको आख्यान*, गान्तोक: शेरबहादुर सुवेदी मन्त्री सिक्किम सरकार प्रकाशन, पृ. ११२

३.२.२ दोस्रो चरण (आयामेली प्रवृत्ति)

इन्द्रबहादुर राईको *कथास्था* कथा सङ्ग्रहले उनको कथा यात्राको दोस्रो चरणलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ। यस सङ्ग्रहभित्र 'एउटा दिनको सामान्यता', 'खीर', 'एउटा विचारको यात्रापथ', 'ब्ल्याक आउट, काजू बदाम, छोरा', 'त्यसरी बाँचेको छ: त्यसरी नै', 'हामी जस्तै मैनाकी आमा', 'खाइल', 'टाढामा' अनि 'आकारहरू छायाँहरू' गरी नौवटा कथाहरू रहेका छन्। यी सबै कथाहरू आयामेली अवधारणामा आधारित छन्। पहिलो चरण (विपना कतिपय)-बाट दोस्रो चरण (कथास्था)मा फड्को मार्नअघि पूर्ववर्ती कथासङ्ग्रहमा थपिएका कथाहरू-'ठूलीकान्छी', 'उज्यालो', 'अँध्यारा दृष्टिहरूको कोरस'-का माध्यमबाट कथाकार राईले नवीन चिन्तन र शैलीयुक्त आयामिक धाराका कथालेखनका लागि आभ्यासिक कार्य गरेको अनुभव हुन्छ।^{१२६}

*कथास्था*को अघिल्लो भागमा 'कथा' अनि पछिल्लो भागमा आयामिक सिद्धान्त तथा कथालेखनका सैद्धान्तिक आधार (आस्था)-बारे लेखिएको छ। 'कथा' र 'आस्था' शब्दको योगबाट 'कथास्था' शब्द बनिएको छ। यहाँ दोस्रो खण्डअन्तर्गत 'आयामिक पुनराविष्करण' शीर्षकमा सम्पूर्णता, वस्तुता, चित्र, मूल्य जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर आयामेली सिद्धान्त वा आयामिक कथालेखनका आधारहरू दिइएको छ।

कथालेखनबाट इन्द्रबहादुर राई अनि कविता लेखनबाट वैरागी काइँला र ईश्वर वल्लभले आयामेली लेखनलाई पाठकहरू समक्ष पुऱ्याए। सन् १९६१मा ईश्वर वल्लभको सम्पादनमा निस्कने 'फूल-पात-पत्कर' नामक पत्रिकाले आयामेली आन्दोलनको सूत्रपात गर्‍यो। यो पत्रिका दुईवटा अङ्क निस्केपछि बन्द भयो। यसपछि

^{१२६} प्रधान, 'आयामिक कथाकार', पृ. ७६

सन् १९६३मा वैरागी काइँलाको सम्पादनमा 'तेस्रो आयाम' नामक पत्रिका प्रकाशित भयो। उक्त पत्रिका आयामेली आन्दोलनको घोषणापत्र थियो।

आयामेलीहरू परम्परागत साहित्यलाई चेप्टो साहित्य भन्ने गर्छन्। लम्बाई र चौडाईमात्र नभएर अबको साहित्यले गहिराई पनि लेख्नुपर्छ भन्ने उनीहरूको आग्रह रहेको छ। यही गहिराईलाई आयामेलीहरूले 'तेस्रो आयाम' भनेका छन्। इन्द्रबहादुर राईको भनाइलाई राजनारायण प्रधान यसरी उद्धृत गर्छन्- “अबको साहित्य लेखनले मानिसको सम्पूर्णतालाई उचाल्न ताक्नुपर्छ। मानिस आँखा मात्र, कान मात्र, मन मात्र होइन्। उ जम्मै इन्द्रिय, हृदय, मस्तिष्कको पुञ्ज हो र अब लेखिने प्रत्येक वाक्य र पंक्तिले उसको सम्पूर्णतालाई समाउन सकौं, उचाल्न सकौं। यो गर्न हाम्रो प्रत्येक कृतिले तृतीय आयाम आफूमा ल्याउन सक्नुपर्छ। दुःख पाउने मान्छेको कथा वा कविता त्यो एउटा मान्छेको दुःख पाएको कथा वा कवितामा मात्र सीमित नरहोस्। यसले उठ्नु सकेर त्यो टुक्रा कुराको पछि एउटा विशाल विचार बसेको होस्, उँभोतिर एउटा दर्शनको आकाश टाँगियोस्, त्यो एउटा कुराले राजनीति बोकोस्, सामाजिक भाष्य बनोस् त्यो। त्यो 'मात्र' भन्दा धेरै धेरै अरू कुरा होस्। यै धेरैहरू हो तेस्रो आयाम।”^{१२७}

कथास्थामा प्रयोगवादी कथाहरू समाविष्ट भएका छन्। उनका आयामेली कथाको संरचना यथार्थवादी कथा ढाँचाको भन्दा नितान्त भिन्न छ। राईका आयामेली कथाको संरचना अकथाको छ। कथानक संरचनाहीन संरचनामा संरचित छ। कुनै समस्या वा सङ्घर्षलाई अगाडि ल्याई त्यसलाई चरममा पुऱ्याउने र अन्त्य गर्ने परम्पराको कथानक संरचना राईका आयामेली कथामा छैन। राईले कथामा प्रयुक्त विषयलाई कार्यकारणले

^{१२७} राजनारायण प्रधान, सन् १९७२, 'कथा कथ्य', *कथास्था*, दार्जिलिङ: श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ. ३, ४

युक्त घटनाको शृङ्खलामा आवद्ध गरेर कथानकमा प्रस्तुत गर्ने पद्धतिलाई त्यागिदिएका छन्।^{१२८}

‘एउटा दिनको सामान्यता’ कथास्था कथा सङ्ग्रहको जडभूमि मानिन्छ। यस कथाको माध्यमबाट जीवनको सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म पक्षलाई पनि छोड्न सकिँदैन तर जीवनलाई एकापट्टिबाट मात्र होइन बरू सम्पूर्ण दृष्टिकोणले चारैतिरबाट इवाम्मै हेर्न सक्नुपर्छ भन्ने आयामिक विचार पोखिएको पाइन्छ।^{१२९}

राईका कथाहरूमा मानिस बाँच्नका निम्ति आदर्श अनिवार्य छैन। मानिस आदर्शमा होइन, यथार्थमा बाँच्न बाध्य हुने हुनाले त्यो बचाइँ महान् नभएर सामान्य हुन्छ। सामान्य जीवन बचाइँ अनेकौँ अभाव र दुःखद्वारा आक्रान्त भए तापनि जीवनका सम्पूर्ण दुःखकष्टलाई आत्मसात गर्दै बाँच्नुपर्छ भन्ने विचार यस चरणका कथाहरूमा व्यक्त भएको छ।^{१३०}

सरल तथा रेखीय ढाँचामा लेखिएका कथा पढ्ने पाठकहरूलाई आयामिक कथा दुर्बोध्य लागेर सम्प्रेषणको सङ्कट उत्पन्न हुन्छ। यस चरणमा कथाकार मूलतः जीवनोन्मुखी देखिन्छन्। पहिलो चरणको समाजोन्मुखिता यस चरणमा गौण रूपमा देखापर्छ। कथाकार राई आफ्ना आयामिक कथाहरूमा व्याकरणिक भाषा अथवा व्यावहारिकता प्रचलित भाषालाई स्वीकार गर्दैनन्। उनका कथामा व्याकरणात्मक भाषा भाँचिएको, क्रियारहित वाक्य गठन भएको र कहिकहि प्रतीक-बिम्ब र मिथक मात्र पनि उभ्याइएको हुन्छ। यसैकारण, उनका आयामिक कथाहरूमा चित्रकलाको समानवर्ती

^{१२८} कोइराला, ‘इन्द्रबहादुर राईको’, पृ. १४

^{१२९} सुब्बा, ‘श्री इन्द्रबहादुर’, पृ. ८३

^{१३०} छेत्री, ‘समाजशास्त्रीय दृष्टिमा’, पृ. ११६

भाषाको प्रयोग हुने भएकोले कथागत भाषा दुरुह र क्लिष्ट देखा पर्नु स्वाभाविककै हो।^{१३१}

पात्रविधान र चरित्रचित्रणमा पनि राई परम्परादेखि फरक देखिन्छन्। आयामेली कथाका पात्रहरू यथार्थवादी कथाका पात्रभन्दा नितान्त भिन्न छन् किनभने आयामेली कथाकार इन्द्रबहादुर राई अभिव्यञ्जनावादी छन्। यथार्थवादी कथाका पात्रहरूको निर्माण समाजमा देखिएका मानिस जस्ता छन् त्यस्तै देखाउने उद्देश्यले भएको हुन्छ भने आयामेली पात्रहरूको निर्माण कथाकारले मान्छेलाई हेरेर कथाकारका मनमा मान्छे जस्ता देखिन्छन् त्यस रूपमा भएको छ। आयामेली कथाको परिवेश न्यून रूपमा भौतिक र मानसिक भए पनि मूलभूत रूपमा वैचारिक छ।^{१३२} यस चरणमा राईले मूलतः जीवन जसरी अघाडि देखिन्छ त्यसरी नै त्यसको प्रकटीकरण कथाहरूमा गरेका छन्।

३.२.३ तेस्रो चरण (लीलालेखन प्रवृत्ति)

साहित्यलाई बौद्धिक कसरतको माध्यम बनाउन मन पराउने इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्राको तेस्रो चरणको प्रतिनिधित्व *कठपुतलीको मन* कथा सङ्ग्रहले गरेको छ। यस चरणमा राई लीलावादी छन्। यस सङ्ग्रहअन्तर्गत 'बाघ', 'मिथक पात्र', 'महारूदन', 'घाँसीसँग', 'आँगनको घाममा लाटा', 'जन्ती', 'विश्व तिम्रा चरणमा' अनि 'कठपुतलीको मन' गरी आठवटा कथाहरू रहेका छन्। यो सङ्कलन लीलालेखनमा आधारित रहेको कथाकार स्वयम्-ले उल्लेख गरेका छन्- 'संकलन लीलालेखनतिर छ।'^{१३३} राईले लीलालेखनको औपचारिक घोषणा भने सन् १९७७को 'रूपरेखा' (नेपाली वाङ्मय विशेषाङ्क, पूर्णाङ्क २००) पत्रिकामा प्रकाशित 'भ्रान्तिहरू र लीलालेखनमात्र' शीर्षकको

^{१३१} प्रधान, 'आयामिक कथाकार', पृ. ७८

^{१३२} कोइराला, 'इन्द्रबहादुर राईको', पृ. १४, १५

^{१३३} इन्द्रबहादुर राई, सन् १९८९, *कठपुतलीको मन* (लेखकीय), कलकता: इन्द्र प्रधान प्रकाशन।

लेखबाट गरेका हुन्। लीलादृष्टि आयामिक वस्तुताको धारणाबाट बढेको हो अनि वस्तुको (प्रत्येक थोक र घटनाको) आफैमा रहिरहेको अस्तित्व, मानव निरपेक्ष स्थितता, पनि हुन्छ भनेर राईले 'कृतिमा लीलालेखनगत आधार' शीर्षकको लेखमा भनेका छन्।^{१३४} हाम्रा भावना, विचार, क्रिया सबै लीला (भ्रम) हुन् भन्ने लीलालेखनको मुख्य अवधारणा रहेको पाइन्छ।

कृष्ण सभामा उपस्थित विभिन्नले कृष्णलाई विभिन्न रूपमा देख्नु तर कसैले कृष्ण (सङ्गो अथवा निक्खर यथार्थ)-लाई भने देख्न नसक्नु जस्तो धारणाबाट लीलालेखनको सिद्धान्त जन्मेको हो। वास्तविक सत्य अगोचरणीय नै हुन्छ। रूप तथा आकृतिहरू मात्र गोचरणीय हुन्छन्। हामी ती गोचरणीय रूप (जसलाई यथार्थ भनिरहेका छौं)-को पछि लागेका छौं। तर गोचरणीय यथार्थ कसैले देख्न सक्तैन। वास्तवमा यथार्थ (कृति) कसैले पढेको हुँदैन। हामीले धारणा किंवा सिद्धान्त र परिभाषा मात्र जानेका हुन्छौं। हामीले लेखेको-पढेको साहित्य पनि भ्रम रहेछ- लीलालेखन रहेछ।^{१३५} उक्त कुरा नै लीलालेखनको मुख्य अवधारणा रहेको पाइन्छ।

कठपुतलीको मनमा आइपुगेर कथाकार राईले हाम्रो जीवन, हाम्रो हातमा छैन रहेछ, हामी आफूखुशी जीवन धान्न सक्तैनौं रहेछौं, हामी केवल एउटा कठपुतली मात्र रहेछौं, हाम्रो जीवन क्रमको डोरी त अदृश्य दैविक शक्तिको हातमा रहेछ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन्।^{१३६} यस सङ्ग्रहमा परम्परागत कथा तत्त्वको प्रयोग भएको छैन। तसर्थ यी कथाहरूलाई अकथा भन्न सकिन्छ। विधा भञ्जन र विधा मिश्रण जस्ता

^{१३४} इन्द्रबहादुर राई, सन् १९८९, 'कृतिमा लीलालेखनगत आधार', कठपुतलीको मन, पृ. ७८

^{१३५} प्रधान, 'आयामिक कथाकार', पृ. ८०

^{१३६} सुब्बा, 'श्री इन्द्रबहादुर राई', पृ. ८७

उत्तरआधुनिक सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेर लेखिएको यस सङ्ग्रहलाई कथाकार आफैले 'कृति'-लेखन भनेका छन्।

'कठपुतलीको मन' यस सङ्ग्रहको बिज पाठ हो। यसमा गुरुप्रसाद मैनालीको परालको आगो कथामा चारवटा उपकथा थपेर यसलाई एउटा विनिर्मित पाठका रूपमा उभ्याइएको छ। कथा, नाटक, उपन्यास, समालोचना, निबन्ध, कविताजस्ता विधागत विनिर्माण यस कथामा गरिएको छ। साथै कथामा लीलालेखन मान्यता, दर्शन, संरचना, भाषाशैली सबैबाट प्रकट गरिएका छन्। यसकारण कृतिकार आफैले कृति 'नन अर्गानिक' छ धेरै हदतक अनि पात्रहरू पारदर्शक र सपाट छन् भनेर भनेका छन्।^{१३७} पेम्पा तामाङ 'कठपुतलीको मन' र 'घाँसीसँग' कथालाई 'पराख्यान' (मेटाफिक्सन) मान्दछन्।^{१३८} प्रस्तुत सङ्ग्रहभित्रका अरू कथाहरूमा उनले जीवन अनिश्चित अनि भ्रमपूर्ण रहेको निचोड दिएका छन्।

*कठपुतलीको मन*का कथाहरूले कुनै सन्देश, कुनै निष्कर्ष दिँदैन, किनकि वस्तु-अर्थको निष्कर्ष हुँदैन। अर्थ त हामीले वस्तुलाई ओढाइदिएको पगरी मात्र हो, पगरी फुकाइदिँदा पनि वस्तु आफैमा स्वतन्त्र बाँचिरहेकै हुन्छ। यसकारण हामीले दिएका अर्थहरू, संज्ञा र विशेषणहरू हामीलाई खाँचो पर्दासम्मका लागि मात्र हुन्। ती अर्थ, संज्ञा र विशेषणहरू नितान्त आत्मगत अथवा व्यक्तिगत धारणाका उपज हुन्। कठपुतलीको मन सिङ्गो कृतिलाई यस आधारमा मूल्याङ्कन एवम् विश्लेषण गर्न सकिन्छ।^{१३९}

^{१३७} राई, 'कृतिमा लीलालेखनगत', पृ. ७९

^{१३८} पेम्पा तामाङ, सन् २०१२, *आख्यानदेखि पराख्यानसम्म*, दोस्रो संस्करण, गान्तोक: जनपक्ष प्रकाशन, पृ. १३६

^{१३९} प्रधान, 'आयामिक कथाकार', पृ. ८६

यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा भाषिक प्रयोग तथा कथा बुनोट सामान्य पाठकका निम्ति छैन। अधिक मिथक, प्रतीक, विम्बको प्रयोग तथा नव शब्दको निर्माणले यस सङ्ग्रहका कथाहरू क्लिष्ट र दुर्बोध्य बनाइएको पाइन्छ।

समग्रमा हेर्दा, उनका कथाहरूमा मानिस बाँच्नुपर्छ वा जीवनचाहिँ मुख्य हो भन्ने भावना रहेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) 'मलाई बाँचनैपर्छ, बाँच्ने बल गर्नुपर्छ....।' ('इच्छा बाँचिरहन्छ', पृ. २१५)

(२) 'छुरीहरू त्यति तिखो, लामो, चापटिलो एउटा कमुलो मान्छेलाई मार्नलाई चाहियो किन? उसलाई चोटसम्म पारेर, अरूलाई मार्न असमर्थसम्मन् बनाएर, उसलाई बाँच्नदिनै निको होइन र?' ('विश्व तिम्रा चरणमा', पृ. ४२)

(३) 'किनकि हामी बाँच्नु छ। बाँच्नुको अर्थ बढ्नु, आफूमा गाँस र दिन थप्दै बढेर बाँच्नु।' ('मिथक पात्र', पृ. १२)

(४) 'खेलौं बाँच्ने खेल।' ('कठपुतलीको मन', पृ. ७६)

यही कुरा उनी *टिपेका टिप्पणी* अन्तर्गत "आयामिक सम्पूर्णतामा अनुभूति" लेखमा गर्छन्- 'यथार्थभन्दा भित्र सत्यता हुन्छ, समाजभन्दा भित्र जीवन हुन्छ।' ^{१४०} यसका साथै राई भन्छन्- 'साहित्य जीवनको निमित्त हो। जीवन पूजनीय छ।' ^{१४१}

^{१४०} इन्द्रबहादुर राई, सन् २००४, 'आयामिक सम्पूर्णतामा अनुभूति', विजयकुमार राई (सम्पा.) *इन्द्र सम्पूर्ण* (ग्रन्थ ४), पृ. १४६

^{१४१} कुँवर, 'सष्टार', पृ. २५१

३.३ इन्द्रबहादुर राईका कथामा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

कुनै पनि आख्यानमा कथा सुनाउने व्यक्ति जो हुन्छ, त्यसलाई कथक भनिन्छ।

सामान्यतः कथकद्वारा कथा दुई प्रकारले सुनाउन सकिन्छ-

(१) आफूलाई पनि कथाभिन्न संलग्न राखेर,

(२) आफूलाई कृतिको घटना जगत्-देखि बाहिर राखेर

यी दुवै स्थितिमा कथा कि त प्रथम पुरुष दृष्टिकोण अर्थात् आन्तरिक परिप्रेक्ष्यबाट सुनाइएको हुन्छ; अर्थात् 'म' पात्रले सुनाएको हुन्छ। अर्को बाह्य परिप्रेक्ष्यबाट अन्य पुरुष 'ऊ' पात्रले सुनाएको हुन्छ।^{१४२} अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको कथामा 'म' पात्र कथक हुन्छ भने तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा अन्य कोही व्यक्ति कथक हुन्छ, जसको मूर्त अस्तित्व कथामा हुँदैन। कुनै आख्यानमा कथक मैदानको मध्यबिन्दुमा उभिएर आफ्नो वरिपरि खेल्ने, नाच्ने वा जीवन धान्ने 'मान्छे'-हरू र तिनका गतिविधि, क्रियाकलापबारे विवरण दिन्छ तर ऊ फुटबलको 'अम्पायर' होइन। ऊ खेल नियन्त्रण गर्दैन खालि त्यसको विवरण दिँदै जान्छ; त्यसलाई प्रस्तुत गर्दै वा देखाउँदै मात्र जान्छ। कुनै आख्यानको कथक मैदानको बिचमा उभिन वा यताउति दगुर्नाको साटो किनारमा बसेर वा उभिएर विवरण मात्र दिने मान्छे पनि हुन्छ।^{१४३}

कथक र लेखक एउटै व्यक्ति होइनन्। यदि कथक र लेखक एउटै व्यक्ति भएमा लेखक स्वयम् पनि आख्यानको पात्रको स्थानमा बस्न पुग्छ; उसको व्यक्तित्व आख्यानात्मक हुन्छ, आख्यानकृति जीवनचरित्रात्मक बन्न पुग्छ। डेविड कप्परफिल्डमा

^{१४२} घनश्याम नेपाल, सन् २००५, *आख्यानका कुरा*, दोस्रो संस्करण, सिलगढी: एकता बुक हाउस प्रा लि, पृ. ९९

^{१४३} नेपाल, 'आख्यानका', पृ. ९८, ९९

डिकेन्सको अनुहार पाइनाको मूल कारण यही नै हो।^{१४४} यस भनाइको आधारमा हेर्दा इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित 'भक्तलाल र म', 'पद्मको कथा', 'घोष बाबू', 'एउटा दिनको सामान्यता', 'खीर', 'घाँसीसँग' जस्ता कथाहरूमा इन्द्रबहादुर राईको अनुहार पाइनाको मूल कारण पनि यसैलाई मान्न सकिन्छ।

प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएका अर्थात् 'म' पात्र भएका कथाहरू साथै नामित पात्रहरूको भाषाको समाजभाषिक विश्लेषण विस्तृत रूपमा चौथो अध्यायमा गरिएको छ। तसर्थ यहाँ तिनैवटा सङ्ग्रहअन्तर्गत तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुबाट लेखिएका अर्थात् 'ऊ' पात्रले सुनाएका केही कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्षबारे अनुशीलन गरिएको छ।

३.३.१ विपना कतिपयका कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

समाजभाषाविज्ञानअन्तर्गत बसोबासको स्थिति, वर्ग, धर्म, शिक्षा, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन, मानक तथा कथ्य भाषाको प्रयोगजस्ता घटकहरूको आधारमा विपना कतिपयका कथाहरूअन्तर्गत कथक प्रयुक्त भाषामा के-कति भाषिक भेद पाइन्छ सोबारे यहाँ चर्चा गरिएको छ।

'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा परिवेश सुहाउँदो कथकको भाषा प्रयोग भएको देखिन्छ। यहाँ ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको छ, जसलाई कथकको भाषाले यथार्थता प्रदान गरेको छ। पात्रहरूको ग्राम्य बसोबास झल्काउन कथकको निम्न भाषिक प्रयोग कथामा देखिन्छ- 'घरभित्र छिरेको हावाले हल्लाएको ढिब्रीको धमिलो उज्यालोमा कालेको बाबु र आमा दुवैले माथि धुरीतिर हेरे।' (पृ. १) तथा 'दैलो खोलेर बाहिर अँध्यारोमा सुन्दा रुडरुड खोला भयानक तौरले पाखै थर्काएर गर्जदै रहेछ। बीच-बीचमा अरू

^{१४४} नेपाल, 'आख्यानका', पृ. ९९

किसिमको आवाज पनि भएको जस्तो लाग्दा उसले खोलाले सिङ्गै खनिऊको रूख बगाएर ल्याएको वा पहिरो झरेर माटोले खोलाको पानी जम्मै पहेंलो भएको अन्दाज काट्यो।’ (पृ. २) आदि।

कथामा ‘यहाँ आधा सेर खान्थ्यो’ (पृ. ५) भन्ने वाक्य मोक्तान बाबूको सम्पूर्ण परिवारतर्फ इङ्गित गरिएको भए तापनि ‘खान्थ्यो’ एकवचन शब्दको प्रयोगले कथकको भाषामा टिस्टेली भाषिका वा स्थानीय आज्चलिक भाषाको दृष्टान्त प्रस्तुत भएको देखिन्छ। यसका ठाउँमा तृतीय पुरुष बहुवचनमा ‘खान्थे’ शब्द प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका साथै ‘निनीको आमा’ (पृ. ८) पदावलीले पनि लिङ्ग भेद विहीन दार्जिलिङ्गीय विशेषता युक्त नेपाली भाषाको उदाहरण दिएको छ। यहाँ स्त्रीलिङ्गी कर्ता भएकाले मानक नेपालीअनुसार ‘निनीकी आमा’ भन्नुपर्ने हुन्छ तर कथामा मानक नेपाली भाषाअनुरूप प्रयोग छैन। यद्यपि कथकको कतिपय संवादमा लिङ्गको मानक प्रयोग पनि भेटिन्छ। कथाका निम्नलिखित गद्यांशहरूद्वारा यस भनाइलाई पुष्टि गर्न सकिन्छ-

(१) ‘उसले पल्लो घरबाट आएर दूध थापिदिने आइमाईसँग सोधी।’ (पृ. ८)

(२) ‘रातीको ठूलो पानीमा सेतो बिरालो दैलो थुन्दा बाहिर परेछ। कति म्याऊ-म्याऊ करायो होला तर पानीले सुनिँदै सुनिएन। अलिक पानी थामिँदा बिरालोको खोज भयो। बाहिर खोज्दा, कति बोलाउँदा पनि बिरालो आएन। तलतिर खोज्न जाँदा खडाऊ चिप्लेर निनीकी आमा तल बाटोमा बजारिन पुगिछ।’ (पृ. ८) आदि।

यहाँ स्त्रीलिङ्गी कर्तालाई प्रयोग गरिनुपर्ने लिङ्गद्वारा नै सम्बोधन गरिएको छ। जस्तै, सोधी तथा निनीकी आमा।

प्रस्तुत कथामा कथकको भाषाले पात्रहरू निम्न वर्गीय रहेको स्पष्ट हुन्छ। उदाहरणार्थ,

‘लुगा फेरेपछि अब दुवै नाटकमा मार्गनेको पाठ खेलन तयार भएका जस्ता देखिए।’ (पृ. ३)

यहाँ कथकको उल्लिखित भाषिक प्रयोगबाट कालेकी आमा र बाबु निम्न सामाजिक वर्गका हुन् भन्ने लाग्छ।

कथामा ‘हे महाकाल बाबा! तिमि छौं राख्ने बचाउने’ (पृ. २) भन्ने वाक्य कथकको सोझो भनाइ हो अनि त्यस भनाइबाट कथकले पात्रत्व धारण गर्न पुगेको देखिन्छ। साथै यसले कथक तथा कथाका पात्रहरूमा रहेको हिन्दू धर्मप्रतिको आस्था प्रकट गरेको छ। उक्त वाक्यले धर्मका आधारमा भाषामा पाइने भाषिक भेद देखाएको छ।

यहाँ कथकको भाषामा एक ठाउँ कोड मिश्रणको स्थिति पनि देखिएको छ- सिरानीमुनिदेखि झिकेर कालेकी आमाले पुरानो कालो टर्चलाइट पुन्याइदिई। (पृ. ३)

यहाँ टर्चलाइट अङ्ग्रेजी कोडको मिश्रण नेपालीका कोडहरूसँग भएको छ। टर्चलाइट शिक्षित कथकको उच्चारण र प्रयोग हो। तसर्थ कथकको शिक्षित परिवेशलाई यस शब्द प्रयोगले झल्काउँछ।

‘जार: भएकै एउटा कथा’-मा कथकको भाषाले कथामा गाउँको भौगोलिक तथा सामाजिक परिवेश रहेको जानकारी गराएको छ। जस्तै,

(१) ‘गोठदेखि अलिकति गोबर पातमा लिएर ठूली एक साँझ घरभित्र पस्न लागेकी थिई फेरि चामल कुटिसिध्याए कि हेर्नलाई ढिकीतिर गई। चामल सब कुटिसकेर चिउरा पनि चेप्टाएको धूलाहरू छोडिराखेर काम गर्ने आइमाईहरू

गइसकेका थिए। कठकुंडोदेखि कसैले दाउरा झिकिरहेको थियो। ठूली त्यतै गई।’ (पृ. १५)

(२) ‘हल्ला भइसकेको थियो। नजीकैमा गोरू डुक्रिरहेको थियो।’ (पृ. १७) आदि यस कथामा कथकको भाषा मानक रहेको देखिन्छ। यस भनाइको पुष्टिका निम्ति केही उदाहरणहरू यसप्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

(१) ‘ठूली रोइरहेकी थिई। आमाज्यूले तानेर घरभिन्न लगिन्।’ (पृ. १८)

(२) ‘मैती र देवी अब एकलाई अर्को नभई नहुने भइसकेका थिए। कुनै रात दुवै तल घरमा घलेहरूकहाँ खाएर उहीं सुत्थे; कुनै पल्ट तीन दिनसम्म घर नगाएर देवी थापाहरूकहाँ नै खेलिरहन्थी। दुईजनाले मिलेर सारा घर सफा गर्थे, पूजा गर्थे, एकलैले कहिले नगर्ने कामहरू सब पूरा गर्थे। आफ्नो घरमा माथिल्लो घरकी छोरीले हक गरेको देख्दा शिवमान एक रहरको हर्ष लागेर पत्नीसँग हाँस्ये। दुवै घरमा छोरीकी साथीको कुरा चल्थ्यो।’ (पृ. १३) आदि।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा मानक नेपाली वाक्यगठन वा पद सङ्गति रहेको छ। यहाँ उदाहरण (१)मा प्रयुक्त ‘थिई’, ‘लगिन्’ अनि उदाहरण (२)मा प्रयुक्त ‘खेलिरहन्थी’, ‘छोरीकी साथी’ जस्ता क्रियापद वा पदावलीहरूको प्रयोगले मानक नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थालाई ध्यान राखेर कथकले भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ। यसका साथै उदाहरण (२)मा नै प्रयुक्त ‘भइसकेका’, ‘सुत्थे’ आदिजस्ता शब्दहरूबाट वचनको शुद्ध प्रयोग भएको देखिन्छ।

यस अतिरिक्त कथ्य भाषिक रूप पनि कथकको भाषामा देखिन्छ। उदाहरणार्थ, किल्चिदियो (पृ. १९)- कुल्चिदियो (मानक) आदि।

यहाँ पात्रहरू भने विचलनपूर्ण भाषिक व्यवहार गर्दछन्। जस्तै, ‘उ त बाइछ नि। म त मिलिहालछु देवीले भन्थी।’ (पृ. १४) आदि।

यसप्रकार कथामा पात्र र कथकको भाषिक प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ।

‘रोगग्रस्त’-मा कथकको भाषाले कथाको पात्र भीष्म बाबू सिलगढी सहरको परिवेशमा बसोबास गर्छन् भन्ने जानकारी दिन्छ। कथकद्वारा वर्णित सुरुको वाक्य- ‘गत हिउँदमा सिलगढी गएर बस्दा भीष्म बाबू बसेकोदेखि नजीकै नयाँ बजार र सुबुक सडक भेट्न खोजेको छेउछाउतिर जहाँ दिउँसो हेर्दा गाडीको चीजबीज बेच्ने दोकानहरू, नयाँ ब्यांक, ट्रान्सपोर्ट एजेन्सीहरू, पेट्रोल स्टेशन, साइनबोर्ड लेखने दोकानहरू देखिन्छन्, राति प्रत्येक घण्टाको थाहा दिँदै पाँच ठाउँ घण्टीहरू बज्थे।’ (पृ. २६)ले नै पात्र सहरमा बस्ने कुरा स्पष्ट भएको छ। उक्त भाषिक प्रयोगका साथै कथकद्वारा प्रयुक्त हाम्रो बोली आवाज हो घण्टीको आवाज बोली हो। तिनलाई यो चेतनाले पक्रँदै ल्यायो-भिन्नता यति नै छ कि निष्प्राण घण्टीको आवाजमा बोल्नेचाहिँ त्यसलाई बजाउने मान्छे नै हुन्छ। अरू घण्टी केवल बजाउनेको हृदय र भावनालाई बोलिदिन सक्छ। विचार र तर्क भनिदिन सक्तैन (पृ. २६-२७) जस्ता प्रयोगले कथक शिक्षित रहेको थाहा पाइन्छ। प्रस्तुत उदाहरणहरूमा ब्यांक, ट्रान्सपोर्ट एजेन्सी, पेट्रोल स्टेशन, साइनबोर्ड जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दहरू नेपालीसित मिसाएर प्रयोग गरिएका हुनाले यहाँ कोड मिश्रणको स्थिति देखा परेको छ। यसैगरी फक्ल्याटो (पृ. २९)-फब्ल्याटो, यस्तरी (पृ. २९)-(यसरी) जस्ता कथ्य रूपमा प्रयोग हुने शब्द कथकको भाषामा पनि स्वाभाविक रूपले प्रयोग भएको पाइन्छ।

‘चपरासी’-कथामा कथकको भाषामा अङ्ग्रेजीको कोड नेपालीमा मिश्रण भएको देखिन्छ, जसले कथक शिक्षित र द्विभाषिक रहेको जानकारी पाइन्छ। जस्तै, ‘केटा

बुद्धिवाला थियो, एकखेप असफल नभई स्कूल फाइनल पास गर्न्यो।’ (पृ. ५६) अहिलेका अशिक्षित वा निरक्षरले अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरे पनि तत्कालीन समाजमा यस्तो प्रयोग कम देखिन्छ। यसका साथै यहाँ कथकको भाषाले रामलालको परिवार निम्न-मध्यम वर्गीय रहेको सङ्केत दिएको छ। उदाहरणार्थ, ‘कामबाट निस्केपछि तर के गर्ने? यो कुरा रामलालले आफैलाई निक्कैपल्ट सोधिसकेको थियो।...फण्ड र पेन्सन बेचेको गरी पाइएला सात-आठ हजार। त्यतिले काठको निक्कै ठूलो घर बन्न सक्नेछ। नोकरी छोडेपछि बजारमा सागसब्जी बेच्नेछ। मतिगडा, नक्सल धाउनसके झन् पैसा छ, उसले अब सोच्यो।’ (पृ. ६४) यस उदाहरणमा कथकद्वारा प्रयुक्त ‘पेन्सन’ शब्दले यहाँ शिक्षित कथक रहेको प्रस्ट हुन्छ किनभने कथामा रामलाल अशिक्षित रहनाले उक्त शब्दलाई ‘पेन्सन’ (पृ. ६१) भनिएको छ।

यहाँ कथामा पात्रहरूका विपरीत कथकको भाषामा लिङ्ग र वचनजस्ता व्याकरणिक कोटिहरूको मानक प्रयोग भएको देखिन्छ। जसले कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषा नभएर कथक स्वयम्-को परिष्कृत भाषा देखिन्छ। जस्तै,

(१) ‘आमाले एक छिन केही भनिनन्।’ (पृ. ५९)

(२) ‘नर्मदाले लेखेकी थिई।’ (पृ. ६२)

(३) ‘एक छिनपछि स्वास्नीले बेडिटएर भनिन्।’ (पृ. ६३)

(४) ‘अब निक्कै साथीहरू अजयले घरमा डाक्थ्यो औ तिनीहरू अजयको घर खोज्दै आउँथे। तिनीहरू अफिस, सिनेमा र हक्कीका कुरा गर्थे, किताबहरू साटासाट गर्थे।’ (पृ. ६१) आदि।

उक्त उदाहरण सङ्ख्या (१), (२) र (३)मा निहित 'भनिन्', 'थिई', 'भनिन्' जस्ता शब्दहरूबाट लिङ्गको शुद्ध प्रयोग भएको देखिन्छ भने उदाहरण सङ्ख्या (४)मा प्रयुक्त 'आउथे', 'गर्थे' जस्ता शब्दहरूबाट वचनको शुद्ध प्रयोग भएको पाइन्छ। नेपाली भाषाको व्यवस्थाअनुसार तृतीय पुरुष बहुवचनमा उल्लिखित किसिमको व्याकरणिक कोटिको प्रयोग नै मानक रहन्छ।

'जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी' कथामा कथक प्रयुक्त भाषाले कथाका पात्रहरू ग्राम्य परिवेशमा बसोबास गर्छन् भन्ने जानकारी दिन्छ। 'रिमरिमदेखि नै दुई गोरुगाडीमा माल लादने काम शुरू भयो।...दुईटा खसी र एक खोंगी कुखुरा गाडीमा चढाएको बाहेक सुंगुरहरू, कुखुरा, हाँसहरू सबै सुबेदारले नोकरहरूलाई आएर लानू भने।' (पृ. ८०) जस्ता भाषिक दृष्टान्तहरूले उल्लिखित कुराको पुष्टि गरेको छ। यसका साथै कथाका पात्रहरू मध्यम वर्गीय परिवारका हुन् भन्ने पनि कथकको भाषाले सङ्केत गरेको छ। निम्न-मध्यम वा निम्न वर्गीय परिवारमा नोकर राख्ने आर्थिक अवस्था नहुनाले यहाँ कथकको भाषाले सुबेदारको परिवार मध्यम वर्गीय रहेको थाहा पाइन्छ। यहाँ 'वटा' र 'खोंगी'-शब्दको उपयुक्त प्रयोग गरिएकाले कथक कोटिकार प्रयोगमा पनि सचेत रहेको देखिन्छ।

यस कथामा कथकले लिङ्ग र वचनजस्ता व्याकरणिक कोटिको मानक प्रयोग गरेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) 'सबै ग्वारग्वारती भागिरहेछन्।' (पृ. ७९)

(२) 'पन्ध्र वर्षकी जयमाया आफ्नो दुईतले घरको सिहालु बरण्डामा निस्कन्छे, फेरि घरभित्र पसेर आमासँग बेडिटन्छे।' (पृ. ७९) आदि।

यहाँ पहिलो उदाहरणमा वचनको मानक प्रयोग भएको छ भने दोस्रो उदाहरणमा लिङ्गको मानक प्रयोग भएको छ।

‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती’-मा कथकको भाषामा अङ्ग्रेजी भाषाका कोडहरू मिश्रण गरिएको पाइन्छ, जसले कथामा शिक्षित र द्विभाषिक कथकको परिचय प्रस्तुत गरेको छ। प्लेट (१४१), इन्स्पेक्टर (१४६), बोर्ड (१४७), चकलेटी (१४८), अफिस (१४८), रेष्टुरेन्ट (१४३), हर्न (१४८) जस्ता अङ्ग्रेजी कोडको प्रयोगले उक्त कुराको पुष्टि गरेको छ। यस कथामा कथकद्वारा लिङ्ग, वचन जस्ता व्याकरणिक कोटिहरूको मानक व्याकरणअनुसार प्रयोग गरिएको पाइन्छ। जस्तै,

(१) ‘आँखाभरि आँसु पार्लाइँ प्रतिमाले प्रेमलाई हेरी।’ (पृ. १४६)

(२) ‘होटेलको उज्यालो बलेको बत्तीलाई हेरेर संकोचसाथ प्रतिमाले सोधी।’

(पृ. १३९)

(३) ‘अफिस कोठामा पुगेर चिया मगाएर तिनीहरूले खान पनि पाएका थिएनन् तल सडकबाट गाडीको हर्न बज्नु थालिँहाल्यो।’ (पृ. १४८)

उपर्युक्त उदाहरण सङ्ख्या (१) र (२)मा प्रयुक्त ‘हेरी’, ‘सोधी’ जस्ता शब्दहरूबाट मानक नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थाको उदाहरण प्रस्तुत भएको देखिन्छ भने उदाहरण सङ्ख्या (३)मा प्रयुक्त ‘थिएनन्’ शब्दबाट मानक नेपाली भाषाको वचन व्यवस्थाको उदाहरण प्रस्तुत भएको पाइन्छ। यसका विपरीत पात्रहरूले भने दार्जिलिङ्गीय विशेषता युक्त विचलनपूर्ण भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ। जस्तै,

‘शहरकाहरू कति राम्रा राम्रा हुन्छ।’ (पृ. १३९)

यस उदाहरणमा 'शहरकाहरू' बहुवचन शब्दमा 'हुन्छ' भनिएको छ। यसका ठाउँमा नेपाली भाषाको व्यवस्थाअनुसार 'हुन्छन्' भन्ने प्रयोग हुन्छ।

यहाँ कथकको भाषाले विमला (प्रतिमा) निम्न वर्गीय पात्र रहेको सङ्केत पनि दिएको छ। जस्तै,

'प्रतिमाले उज्यालो सरेको हेरिरही। हिजोको सारा बाटोको हिडाइ भोकले मारिसकेकी थिई। प्रतिमा आवाजहरू खोजिरही।' (पृ. १३९)

यहाँ विमलालाई के. बी.-ले छोडेर जाँदा खाना खाने समेत पैसा नभएको कुरा प्रस्तुत कथागत सन्दर्भले स्पष्ट पारेको छ।

'ठूलीकान्छी' कथामा कथकको भाषाले पात्रहरू ग्रामीण परिवेशमा बस्छन् भन्ने कुरा इङ्गित गरेको छ। कथामा प्रयुक्त- 'बिहान उठी आगो सल्काई ठूलीकान्छीले चियाको पानी उमालिहाली!' (पृ. १८५) तथा 'ठूलीकान्छी उठी छेउछाउमा दाउराहरू टिपी अनि उकालो पटककै नहेरी हाँगाहरू अझै जम्मा गर्नथाली। निकै जम्मा भएपछि लाइराखेको गलबन तेर्साएर त्यसैमा भारी कसी अनि डीलदेखि थाप्लोमा चढाएर घरतिर उकालो लागी' (पृ. १८७) जस्ता सन्दर्भहरूले गाउँले परिवेश बुझाउँछ। यहाँ कथकको उक्त भाषिक प्रयोगबाट पात्रहरू निम्न वर्गीय रहेको सङ्केत पाइन्छ।

यस कथामा पात्रहरूले दार्जिलिङ-सिक्किमतिर बोलिने किसिमको लिङ्ग र वचन प्रयोग गरे तापनि कथकको भाषामा भने यी व्याकरणिक कोटिहरू मानक रहेको पाइन्छ वा त्यसमा क्षेत्रीय भाषिक प्रभाव देखिँदैन। उदाहरणार्थ,

(१) '...त्यसले काकी छुर्पी भनेर पहेंलो एउटा छुर्पी पार्वतीकी आमाको हातमा दिई अनि भित्र गइहाली।' (पृ. १८१)

(२) 'पार्वती र प्रकाश स्कूलदेखि दैलोमा आइपुग्दा चिया लिएर ठूलीकान्छी आइसकेकी थिई।' (पृ. १८२)

(३) 'ठूलीकान्छीले पार्वतीलाई भनेपछि दुईजना दाँजा गर्न थाले। हार्दा हाँस्नथाले।' (पृ. १८३)

यहाँ प्रयुक्त 'दिई', 'गइहाली', 'आइसकेकी', 'थिई' जस्ता शब्दहरूले लिङ्गको शुद्ध प्रयोग भएको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ। यहाँ 'हाँस्नथाले' शब्दको प्रयोगले वचनको शुद्ध प्रयोग भएको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

विपना कतिपय सङ्ग्रहमा निहित 'चपरासी' र 'जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी' कथामा प्रयुक्त बेडिटएर (६३) तथा बेडिटन्छे (७९) शब्दले यी दुईवटा कथाको कथक एउटै रहेको सङ्केत दिन्छ। 'चपरासी' कथामा 'रिसाउनु'-को अर्थमा 'बेडिटएर' शब्दको प्रयोग गरिएको छ अनि 'जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी' कथामा पनि 'रिसाउनु'-कै अर्थमा 'बेडिटन्छे' शब्द प्रयोग गरिएको छ। तसर्थ यी दुईवटा कथाहरूका कथक एकै हो भनेर भन्न सकिन्छ।

३.३.२ कथास्थाका कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

कथास्थाका कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष यस प्रकार रहेको छ- 'ब्ल्याक आउट, काजू बदाम छोरा'- कथामा कथकको भाषाले पात्रको बसोबास सहरमा रहेको जानकारी दिएको छ भने कथकको भाषा पनि सहरको समाजसँग खापखाने किसिमको रहेको छ। जस्तै,

'ब्ल्याक आउटमा निस्केका बिल्डिंगहरू बेलाइतीको आकार र अभेद्यता लिएर एक सकिएपछि अर्को, फेरि अर्को, रातको कालोमा चोबिएर बसेका छन्।' (पृ. २२)

यहाँ कथकद्वारा प्रयुक्त भाषाले राजमान निम्न वर्गीय पात्र रहेको स्पष्ट हुँदछ-

‘उसले कैले पनि आफूले एक पोके काजू खाएको थिएन, राजमानले भुलेको कुरा सम्झयो, मनमा मच्चिएको उत्साहको अचेतमा त्यो धूलोपिठो भएर फुट्यो।’

(पृ. २३)

राजमानले आफ्नो जीवनमा कहिल्यै पनि एक पोके काजू खान नसकेको अनि छोरालाई भनेर किनेको एक पोको काजूमध्ये एउटा काजू झिकेर खाने लोभ समेत उसलाई पलाएको कथागत सन्दर्भले प्रस्टयाएको छ।

कथामा प्लाष्टिक (१८), अफिस (१९), ओवरकोट (१९), बल्ब (१९), सूट (२१), बिल्डिंग (२२) आदिजस्ता अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोगले कथक शिक्षित तथा द्विभाषिक रहेको थाहा पाइन्छ।

‘त्यसरी बाँचेको छ त्यसरी नै’-कथामा पात्रहरूको बसोबास सहरमा रहेको कथकको भाषाले स्पष्ट जानकारी दिएको छ। यहाँ कथकको भाषिक प्रयोग पनि सहरको परिवेश सुहाउँदो रहेको छ- ‘कालो मालगोदाम, झाडुले कोरेबाटेका सडकहरू, घामले भेटेको साइनबोर्ड, रेल आइपुगेको, दोकानहरू बजेको जम्मैले मिसिएर उसलाई बाहिर डाकिरहेका थिए, हेर्न चाहिरहेका थिए।’ (पृ. २६)

कथामा कथकको भाषाले रूपलालको परिवार मध्यम वर्गीय रहेको इङ्गित गरेको छ-

(१) ‘ठूलो-ठूलो विपद्मा उ ईश्वरलाई पुकार्थ्यो एकपल्ट पत्नी साह्रै बिमार हुँदा, एकपल्ट ठूलो ठेका पाउनुपर्दा। दुवैमा उ बाँचेको थियो। भित्रसम्म डरले नछिचोली, नकामी, उ भगवानलाई केही भन्दैन।’ (पृ. २७)

(२) ‘गोलो सानो ऐना गएर ल्याइदियो रनेले।’ (पृ. २५)

भगवानलाई कम्ती पुकार्नु मनपराउने रनेले ठुलो ठेका पाउनाका लागि भगवान पुकार्नु तथा घरमा नोकर राख्नु जस्ता प्रसङ्गहरूले उसको मध्यम वर्गीय सामाजिक स्तर रहेको थाहा पाइन्छ। ऊ उच्च वर्गीय भएको भए ठुलो ठेका पाउनु र नपाउनुमा उस्तो मतलब नहुने थियो। साथै ऊ निम्न वर्गीय भएको भए उसले घरमा नोकर राख्न नसक्ने थियो। तसर्थ यहाँ कथकको भाषाले रूपलालको सामाजिक वर्ग स्पष्ट पारेको छ।

प्रस्तुत कथामा पनि कथकको भाषामा लिङ्ग र वचनको मानक प्रयोग भएको देखिन्छ। जस्तै,

(१) 'औंलाहरू आफै एउटा खोपचो बनिएर देब्रे आँखाको डिलमा छाम्न पुगेछन्।'

(पृ. २४)

(२) 'उ उठेर आयो। स्वास्नी पूजा गरिरहेकी थिई।' (पृ. २६)

यहाँ उदाहरण सङ्ख्या (१)मा औंलाहरूको सङ्ख्या एकभन्दा धेरै भएकाले 'पुगेछन्' भनिएको छ भने उदाहरण (२)मा लोग्नेलाई 'आयो' अनि स्वास्नीलाई 'थिई' भनेर लिङ्ग भेद युक्त भाषाको प्रयोग गरिएको छ। यसरी उक्त उदाहरणमा मानक नेपाली भाषाको व्यवस्था निर्वाह भएको देखिन्छ।

'हामी जस्तै मैनाकी आमा कथा'-मा भने कथकको भाषामा दार्जिलिङ्गीय नेपाली भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै,

'मैनाकी आमा अर्को ग्राहक पर्खेर बस्छ।' (पृ. ३२)

यहाँ स्त्रीलिङ्गी कर्तालाई 'बस्छ' भनेर लिङ्गभेद बिहीन शब्दद्वारा बुझाइएको छ जसले आज्चलिक भाषाको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

प्रस्तुत कथामा कथकको भाषाले सहरको परिवेश सुहाउँदो परिदृश्य प्रस्तुत गरेको छ। यस भनाइको पुष्टिका निम्ति तल दिइएका उदाहरणहरूलाई हेर्न सकिन्छ-

(१) 'सागहरूमा पानी छिट्टन लागेकी छ मैनाकी आमाले। धेरै पानी छिट्टन पाए सब बाँच्छ-यहाँ सब चीजलाई बचाइराख्न सकिन्छ। तर पानी छैन।' (पृ. ३४)

(२) 'आफूलाई होशमा राख्न उसले यता उति हेरी। मानिसका काला टीकाहरू सिडिमा चढ्छन् बात गर्छन्। तिनीहरूको बात सकिँदैन, आँखाहरू कता-कता हेर्छन् अर्का मान्छे देख्छन्। दृश्य आवाज बनेको छ, देखिनेहरू बोल्दैछन्, छुट्टिएर आउँछन्, हेरिएका चीजहरू छेलिन्छन्। झोला र पाल हल्लेर ठोक्किन्छन्।' (पृ. ३७) आदि।

सहरमा ओइलाएका सब्जीहरूलाई पानी छर्केर बेचिने गरेको अनि त्यहाँ सधैं पानीको अभाव रहने कुरा उदाहरण सङ्ख्या (१)ले व्यक्त गरेको छ। यसका साथै उदाहरण (२)ले सहरको कोलाहलमय वातावरण बिम्बात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

यहाँ कथकको भाषाले पात्रहरू निम्न वर्गीय रहेको बुझिन्छ। जस्तै,

(१) 'बेलुकी उ उत्साहसँग साग बेचिरहेकी थिई। साँझ टाँगिएपछि उसले यो ठाउँ काठको एउटा बाकस र एउटा डोको घोप्टाएर भोलिको निम्ति ओगटि राखी।' (पृ. ३८)

(२) 'एक पैसा गोजीमा नभएको चामलको सानो पोका समाएको एउटा व्यक्तिले भन्यो...।' (पृ. ३५)

यस अतिरिक्त यहाँ कथकको भाषामा मानक नेपाली भाषा प्रयोग भएको पाइन्छ। उदाहरणार्थ, 'पछि आउनेले भेट्टाएर भनोस्: यहाँ धेरै काल अघि दार्जीलिङ नाउँको सानो

सहर बसाएर नेपालीहरूको शाखा बसेको रहेछ। यिनीहरूका विशेष आफना चिनोहरू निकै पाइएका छन्। सानो खेलौना सहरसँग सय वर्ष अधिक यिनीहरू भुलिरहे, यस्तो प्रमाण पाइन्छ। ससाना बाटाहरू, ससाना मेसिन, ससाना घरहरू पाइन्छन्।’ (पृ. ३३)

उक्त उदाहरणमा प्रयुक्त मानक नेपाली वाक्यगठन अनि ‘घरहरू पाइन्छन्’ जस्तो मानक वचनको प्रयोगले यस कुराको पुष्टि गरेको छ।

३.३.३ कठपुतलीको मन्का कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष

कठपुतलीको मन्का कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष यसप्रकार रहेको छ-

‘बाघ’ कथामा सहरे परिवेशसित मिल्ने किसिमको कथकको भाषा रहेको पाइन्छ। ‘नालीमाथि ढपूहरू ओछ्याएर कता लगेको रहेछ, भरखर बनाइसकेको जस्तो थियो। रोड़ाहरू ठाउँ-ठाउँ छोड़िएकै कहीं घाँस उम्रिसकेको।’ (पृ. ३) साथै ‘एउटा ठूलो भित्तामा दार्जिलिङ शहर खापैखाप घरहरू एक मास्तिर अर्को बसेको। माथि जलपहाड़ पथ आकाशतिर गएको। तल राजबारी गाउँ डाँडैभरि। आँखाभरि सेतो अग्लो नजिक हिमाल, चचुराहरू कपिएका, ताछिएका भिरहरू। पर्खिरहने लाग्ने पर्वतहरू।’ (पृ. ५) आदि जस्ता दृष्टान्तहरूले सहरको साथै दार्जिलिङको भौगोलिक परिवेशको सजीव चित्रण गरेको छ।

यहाँ कथकको भाषामा कोड मिश्रण भएको पाइन्छ, जसले शिक्षित अनि द्विभाषिक कथकको परिचय प्रस्तुत गरेको छ। केही दृष्टान्त,

‘हातमा लाइटर पाए। बाले। निलो उज्यालोलार्ई नमानेको, बल्यो। मारे। उभिए। उभिन लागिन्। लगाइन् सेन्डलहरू। पहेंला अग्ला पातला एडीहरू टेकेर। ब्याग सेतो टिपेर देब्रे कुममा बोकिदिए।’ (पृ. ९)

यहाँ लाइटर, सेन्डल, ब्याग जस्ता अङ्ग्रेजी कोडहरूको नेपालीमा मिश्रण भएको छ। तसर्थ यो शाब्दिक स्तरमा भएको कोड मिश्रण हो। यसका साथै उक्त भाषिक दृष्टान्तमा निहित 'लागिन्', 'लगाइन्' जस्ता शब्दहरूले कथकको भाषामा लिङ्ग प्रयोग मानक व्याकरणअनुरूप भएको थाहा पाइन्छ। कथामा उभे (१०), कैले (१०) जस्ता स्वर परिवर्तन भएर बोलिने कथ्य भाषाका शब्दहरू पनि कथकको भाषामा प्रयोग भएको पाइन्छ।

'मिथक पात्र' कथामा कथकको भाषिक प्रयोगले ग्राम्य परिवेशको झल्को यसप्रकार दिएको छ- 'डाँडामा उभेको अजड ठूलो रूख ढाल्न काट्न बिसाएर डिलमा बस्यो उ छोरो।' (पृ. १२) दार्जिलिङको समाजमा प्रचलित 'तुरिनु' शब्दको प्रयोग यहाँ कथकको भाषामा गरिएको छ, जसले दार्जिलिङ्गीय समाजको भाषिक व्यवहारको राम्रो दृष्टान्त प्रस्तुत गरेको छ। कथागत सन्दर्भ यसप्रकार रहेको छ- 'अगि बिहान राती, निद्रा र रात नतुरिएकै अँध्यारोमा, आफैँ उसले खासखुस सुनेको थियो।' (पृ. ११) उक्त 'नतुरिएकै' शब्दका ठाउँमा मानक नेपाली शब्द प्रयोग गर्नु हो भने 'नसकिएकै' शब्द प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ।

'महारुदन' कथाअन्तर्गत कथकको भाषामा नेपाली भाषाको मानक लिङ्ग व्यवस्थाको प्रयोग भएको पाइन्छ। जस्तै,

(१) 'सानीले भनी र बाहिरका धेरै स्वरहरूमै भेला हुन गई।' (पृ. १५)

(२) 'सानी फेरि रिसिएकी नै उभिएकी रहिछ।' (पृ. १५)

प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (१)मा 'भनी' र 'गई' शब्दले लिङ्ग भेद युक्त मानक नेपाली भाषाको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ भने उदाहरण (२)मा प्रयुक्त 'रिसिएकी', 'उभिएकी',

‘रहिछ’ जस्ता शब्दहरूले पनि उल्लिखित कुरा नै स्पष्ट पारेको छ। यहाँ प्रयुक्त ‘रिसिएकी’ शब्द स्वनिमिक स्तरमा भएको विचलनको नमुना पनि हो।

आ/>/इ/= रिसाएकी > रिसिएकी

‘जन्ती’ कथामा ग्राम्य परिवेश सुहाउँदो कथकको भाषा देखिन्छ। ‘बाटैबाटो तलतिर टुनी, पिपल, सिरिस, लालपाते, साज, बडहरको रूखैरूखहरू, सिधा नच्यातिने पात बलडेंग्राको पनि देखे मामाले।’ (पृ. ३०) अथवा ‘भस्मे जलाएको कालो पाटामा सबै आइपुगेका रहेछन्।’ (पृ. ३०) आदि जस्ता कथागत सन्दर्भहरूले उक्त कुरा स्पष्ट पारेको छ। यहाँ प्रयुक्त ‘आइपुगेका रहेछन्’ पदावलीले नेपाली भाषाको मानक वचन व्यवस्थाको पनि परिचय प्रस्तुत गरेको छ। यसका साथै कथकको भाषामा मानक लिङ्ग व्यवस्थाको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ- ‘थुम्चे बोकाइएर अघिअघि हिडाइएकी कान्छी पर भागेर उभिएकी छ, यता नहेरी।’ (पृ. ३०)

प्रस्तुत कथामा कथकको भाषाले पात्रहरू निम्न वर्गका रहेको पनि जानकारी गराउँदछ। उदाहरणार्थ,

‘केराको पातको खोचो बनाएर ल्याएछ छेत्रीले। धारा तिरिरिरि झारेर बिर्मितले भरिदिई। तनतनतनतन पाच्यो एकै सासमा। सञ्चो मान्यो। फेरि खोची थाप्यो। तिरिरिरि झारेर भरिदिई। घट्घट्घट्घट् पारिसकेर पात पनि पर मिल्कायो।’

(पृ. ३२)

यहाँ पात्रहरू जन्ती जाँदा पनि राम्रो खाने भाँडाको व्यवस्था गर्न नसकेर पातमा रक्सी खाएको प्रसङ्गले उनीहरू निम्न वर्गीय रहेको स्पष्ट छ। दार्जिलिङ-सिक्किमतिर कथ्य रूपमा चलने बेउला (२५), काउलो (३६), कैले (३६), त्यै (३८) आदि जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले पनि कथकको भाषामा स्वाभाविकता झल्किएको छ। साथै उक्त

गद्यंशमा तिरिरिरि, तनतनतनतन, घट्घट्घट्घट् आदि जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ। यी शब्दहरू विशेषतः गाउँमा प्रयोग गरिन्छ। यसैले यहाँ यी शब्दहरूको प्रयोगले पात्रहरू गाउँमा बस्ने कुरा इङ्गित भएको छ भने कथकमा रहेको झर्ना शब्दको सचेतता पनि झल्किएको छ।

यसरी विविध व्याकरणिक कोटिहरूका तहमा पाइने विचलनपूर्ण प्रयोगहरू खालि पात्र-पात्राका संवाद वा कथोपकथनमा मात्र सीमित छैनन्। त्यसो भइदिएको भए त्यसबाट कथाकारको समाजभाषिक सचेतता बोलेको हुन्थ्यो साथै कथामा बहुस्तरको स्थापना पुष्ट बन्दथ्यो, तर त्यसो नभएको हुनाले यहाँ कथाको विचलनपूर्ण भाषिक व्यवहारमा कथाकारको संलग्नता देखा परेको छ। त्यस्ता प्रयोगहरू ठाउँठाउँ लेखक कथकको मानक प्रयोगका बिचबिचमा पनि रहेका पाइन्छन्। यसरी यी कथाका लेखकद्वारा एकातिर मानक रूपको प्रयोग सम्बन्धी नियमहरूको परिपालन भएको छ भने अर्कातिर तिनको उल्लङ्घन र तीबाट विपथन पनि गरिएको पाइन्छ।^{१४५}

३.४ निष्कर्ष

इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्रा सामाजिक यथार्थवाददेखि बढेर आयामेली लेखन अनि पछि लीलालेखनमा आइपुगेर टुङ्गिएको छ। सुरुमा सरल तथा रेखीय ढाँचामा कथा लेखने राई पछि गएर क्लिष्ट एवम् दुर्बोध्य हुँदै गएका छन्। साहित्य मनोरञ्जनात्मक मात्र नभएर बौद्धिक हुनुपर्छ भन्ने उनको मुख्य आग्रह रहेको छ। उनी कथामा नौला-नौला प्रयोग गर्न रुचाउँछन्। उनले पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्यिक एवम् असाहित्यिक विभिन्न दर्शनहरू एकसूत्रमा बाँधेर कथाहरूको रचना गर्दछन्।

^{१४५} घनश्याम नेपाल, सन् २०१४, *विधा विविधा*, कालेबुङ: उपमा प्रकाशन, पृ. २०६

राईका पहिलो चरणका कथाहरू समाजतिर उन्मुख रहेका छन् भने दोस्रो चरणका कथाहरू जीवनतिर उन्मुख रहेका छन् अनि तेस्रो चरणका कथाहरू अध्यात्मतिर उन्मुख रहेका छन्। मानिसले अनेक सङ्घर्षहरू गरेर पनि बाँच्नुपर्छ वा बाँच्नु सबैभन्दा ठूलो कुरो हो भन्ने दर्शन उनका कथाहरूबाट अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित तिनैवटा कथा सङ्ग्रहमा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष हेर्दा कथक शिक्षित अनि द्विभाषिक रहेको पाइन्छ। कथकले मानक तथा कथ्य दुवै रूपका नेपाली भाषालाई मान्यता दिएको भेटिन्छ। कथा परिवेश सुहाउँदो भाषाको प्रयोग कथकको भाषाको अर्को विशेषता हो।

अन्त्यमा भन्नपर्दा, नवीनता प्रतिको उन्मुखता र पाश्चात्य साहित्यलाई नेपाली साहित्यमा प्रवेश गराउने इन्द्रबहादुर राई एकजना समाजभाषिक सचेत कथाकार हुन्।

चौथो अध्याय

इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

४. परिचय

इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्रालाई तिनवटा चरणमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ। उनको कथा यात्राको पहिलो चरणमा प्रकाशित *विपना कतिपय* कथा सङ्ग्रहका तेइसवटा कथाभिन्न धेरै सङ्ख्यामा पात्रहरू प्रयोग गरिएको देखिन्छ। दोस्रो चरणमा प्रकाशित *कथास्था* कथा सङ्ग्रह आयामेती अवधारणाअनुरूप लेखिएकाले यसमा पात्रहरूको न्यूनता रहेको छ। यहाँ प्रयुक्त धेरैजसो पात्रहरू अमूर्त छन्। तेस्रो चरणमा प्रकाशित *कठपुतलीको मन* कथा सङ्ग्रह लीलालेखनअनुरूप लेखिएको छ। प्रस्तुत सङ्ग्रहमा 'कठपुतलीको मन' कथाको विनिर्माण गर्दा 'परालको आगो' कथालाई चारवटा उपकथाद्वारा विनिर्माण गरिएको पाइन्छ। पहिलो चरणका कथाहरूमा पात्र बहुलता रहेकोझैं यसमा पनि पात्रहरूको बहुलता रहेको देखिन्छ। यस अध्यायमा यी तिनवटा कथा सङ्ग्रहभिन्नका ती कथाहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ जो समाजभाषाविज्ञानको सिद्धान्तहरूसँग मिल्दोजुल्दो पाइन्छन्।

४.१ *विपना कतिपय* (सन् १९६०)का कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

*विपना कतिपय*का कथाहरूलाई समाजभाषिक अध्ययनको निम्नलिखित घटकहरूका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

- (क) बसोबासको स्थिति
- (ख) शक्ति (पद-प्रतिष्ठा)
- (ग) शिक्षा
- (घ) सामाजिक वर्ग

(ड) जात

(च) सामाजिक दूरीको श्रेणी

(छ) धर्म

(ज) लिङ्ग

(झ) उमेर

(क) बसोबासको स्थिति

‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथामा कालेको बाबु र कालेकी आमा (माइली) प्रमुख पात्र रहेका छन् भने बाबुनी, दोरंगिनी, दर्जिनी, चौकीदारनी र दुध थापिदिने आइमाई, बी. बी. गुरुङ र निनीको आमा गौण पात्र रहेका छन्। कालेका आमा-बाबुले भयानक हुरी चलेको रात भोग्नु परेको स्थिति नै कथाको मुख्य घटना हो। उल्लिखित पात्रहरूका भाषाबाट उनीहरूको बसोबासको स्थितिलाई दुई प्रकारले हेर्न सकिन्छ-

सहर	गाउँ
बाबुनी	कालेकी आमा
दोरंगिनी	कालेको बाबु
दर्जिनी	xxx
चौकीदारनी	xxx
दुध थापिदिने आइमाई	xxx

यस कथामा गाउँ र सहरका पात्रहरूको बोलीबाट नै उनीहरूको बसोबासको आकलन गर्न सकिन्छ। यहाँ कालेकी आमा र कालेको बाबु गाउँमा बस्ने भएकाले उनीहरूलाई सहरमा पाइने आरामको लोभसँगै आफ्ना घर-बारी, गाई-बस्तु आदिको धेरै माया लागेको उनीहरूको भाषिक प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ। चौकीदारनीको बोलीमा निहित ‘यता

बजारमा’, ‘कमान बस्तीतिर कति दुक्ख छ, मलाई थाहा छ। त्यै देखेर हाम्रा बाबुहरू बजार पसेका...’ जस्ता पद र वाक्यले उसको बसोबास सहरमा रहेको अनि कालेकी आमाको बोलीमा निहित ‘बारी’, ‘गोठ’, ‘गगून’ र ‘नेभाराका रूख’, ‘काँकाको लहरा’ आदिजस्ता पदले उसको बसोबास गाउँमा रहेको स्वतः पुष्टि हुँदछ।

यसका साथै कथामा पात्रहरूको बोलीबाट उनीहरू दार्जिलिङ पहाडी क्षेत्र निवासी रहेको थाहा पाइन्छ। ‘...तर कमान बस्तीतिर कति दुक्ख छ, कस्तो बिजोग छ, मलाई थाहा छ। त्यै देखेर हाम्रा बाबुहरू बजार पसेका...।’ (पृ. ९) यहाँ ‘त्यै देखेर हाम्रा बाबुहरू बजार पसेका...।’ (पृ. ९) जस्ता वाक्यले दार्जिलिङ क्षेत्रमा आदरार्थी विचलन भएर बोलिने टिस्टेली भाषिका वा स्थानीय आज्जलिक भाषाको रूप प्रस्तुत भएको छ। आफूभन्दा ठुला वा प्रतिष्ठित व्यक्तिलाई उच्च आदर दिएर बोल्नु पर्ने नेपाली व्याकरणको नियमका विपरीत ‘बाबु’-लाई ‘तिमी’ भनेर मध्यम आदरार्थी प्रयोग गरिएको छ। यस किसिमको प्रयोग यस क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको एउटा मुख्य विशेषता हो। भाषामा स्थानीयताको प्रभाव रहेकाले कथामा पात्रहरूको बसोबासको स्थिति थाहा पाइन्छ।

पूर्वी नेपालमा बोलिने भाषिकाको प्रयोग वा प्रभाव प्रस्तुत कथामा कालेकी आमाको बोलीमा पाउन सकिन्छ-

‘के भयो?’ ‘किन मान्छेहरू भेला भाका।’ (पृ. ८)

‘जाबो बिरालोले गर्दा पो रछ त!’ (पृ. ९)

दार्जिलिङतिर कालेकी आमाले बोलेको ‘भाका’ शब्दको ठाउँमा ‘भाको’ वा ‘भएको’ अनि ‘रछ’-को ठाउँमा ‘रैछ’ वा ‘रहेछ’ भन्ने चलन रहेको छ। प्रस्तुत कथामा दार्जिलिङ क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषामा रहेका केही शब्दहरू यसप्रकार छन्-

नेपालमा चलित रूप

चियापत्ति^{१४६}

XXX

झ्याल

कथामा प्रयुक्त रूप

रड (पृ. ४)

बाबुनी (पृ. ६)

खिकी (पृ. ६) आदि।

‘जारः भएकै एउटा कथा’-मा रूद्रमान, ठूली, हर्षजित, देवी, मैती, प्रमुख पात्रहरू रहेका छन्। यस अतिरिक्त जयवीर थापा, शिवमान घले, थपिनी, घलेनी, राई पगरी, सुब्बा, मगर्नी आदि जस्ता सहयोगी पात्रहरू रहेका छन्। यीमध्ये रूद्रमान, ठूली र हर्षजितका वरिपरि कथाको मुख्य घटनाक्रम घटेको छ।

यस कथाका सबै पात्रहरूको गाउँमा बसोबास भएको उनीहरूले प्रयोग गरेका गाउँले भाषाबाट थाहा पाइन्छ। ‘यस्तो छितकीलाई ढुंगाले किच्याएर माछु’ (पृ. १९), ‘म एकलै पीछा गर्छु। कोही मतियार लिन्नै’ (पृ. २३), ‘तँ कालीबहादुर जस्तो पल्टनको लप्टन मान्छे, तर तेरो मति यस्तो भयो भने हामी तँलाई पूरा शास्ति दिएर छोड्छौं’ (पृ. १९) आदि जस्ता संवादमा निहित ‘छितकी’, ‘मतियार’, ‘लप्टन’, ‘शास्ति’ जस्ता शब्दबाटै उनीहरूको बसोबासको स्थिति स्पष्ट थाहा पाइन्छ। यहाँ प्रयुक्त ‘छितकी’ शब्द साधारण प्रयोगमा हराइसकेको एवम् मानक कोशमा पनि प्रविष्टि नभएकाले उक्त शब्द गाउँमा बोलिने सामाजिक भाषिका रहेको बुझिन्छ।

यस कथाको परिवेश मूल रूपमा नेपालको पूर्व ४ नं आमचोकमा रहेको भए तापनि कथामा प्रयुक्त कतिपय पात्रहरूको बोलीबाट यस सन्दर्भमा विरोधाभास उत्पन्न भएको देखिन्छ। यस प्रसङ्गको पुष्टिका निम्ति कथाबाट केही संवादहरूलाई उदाहरण स्वरूप उल्लेख गर्न सकिन्छ-

^{१४६} द्रष्टव्य- आजभोलि चियापत्ति शब्द भारतमा पनि प्रयोग गरिन्छ।

(१) 'उ त बाइछ नि। म त मिलिहाल्छु! देवीले भन्थी।' (पृ. १४)

(२) 'मलाई त आमाले घरमा फर्केर अब नआउनु भनेर खबर पठाएको छ, बाबुले जम्मै हकदेखि मलाई काटिदिएछ। तिमी कहाँ छौं?' (पृ. २२)

(३) 'म आमाबाबुकैमा छु तर गोठमा!' ठूलीले बताई-'चामल दिइहालेको छ। कोही पनि बोल्दैन।' (पृ. २२)

(४) 'ए बोल्नु मात्रै भन्छेस? मलाई लाछा पनि दियो, इ:।' (पृ. १२)

उपर्युक्त उदाहरण सङ्ख्या (१) अन्तर्गत देवीले बोलेको संवादमा लिङ्ग विचलन भएको छ। यहाँ मैती स्त्रीलिङ्गी कर्ता भए तापनि 'बाइछ' भनेर स्त्री-इतर लिङ्गी क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ। यसका विपरीत मानक नेपाली व्याकरणको नियमअनुसार 'बाइछे' हुनुपर्दछ। उदाहरण सङ्ख्या (२) मा रूद्रमानले बोलेको नेपाली भाषामा 'पठाएको छ', 'काटिदिएछ' जस्ता पदको प्रयोग भएको छ, जसले आदरार्थीमा विचलन उत्पन्न भएको छ। जसको शुद्ध प्रयोग 'पठाउनु भएको छ' र 'काटिदिनु भएछ' हुन्छ। उसले आफ्ना आमा र बाबुलाई सामान्य आदरार्थी मात्र प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको छ तर व्याकरणिक नियमअनुसार आफूभन्दा प्रतिष्ठित वा ठुला व्यक्तिलाई उच्च आदरार्थी प्रयोग गरेर बोल्नुपर्ने हुन्छ। उदाहरण सङ्ख्या (३) मा 'दिइहालेको छ' र 'कोही पनि बोल्दैन' जस्ता पदावलीको प्रयोग ठूलीले गरेकी छे। यहाँ पनि आमा-बाबुलाई प्रयोग गरिनु पर्ने आदरार्थीमा विचलन भएको देखिन्छ। यस्तो प्रयोगको विपरीत मानक नेपालीमा 'दिइहाल्नु भएको छ' भनेर भन्नुपर्ने हुन्छ। यसका साथै 'कोही पनि बोल्दैन'-मा वचन विचलन भएको पाइन्छ। मानक नेपाली व्याकरणअनुसार तृतीय पुरुष बहुवचनमा 'कोही पनि बोल्दैनन्' भन्नुपर्ने हुन्छ।

यसरी लिङ्ग, वचन, आदरार्थी आदि व्याकरणिक कोटिहरूमा सङ्गति नहुनु टिस्टेली भाषिका अन्तर्गत 'ख' वर्गको एउटा प्रमुख विशेषता हो। क्षेत्रअनुसारको भाषा

प्रयोग गर्नामा कथाकार पोख्त भए तापनि अपवादस्वरूप कथाकारले प्रयोग गर्ने भाषाबाट प्रस्तुत कथा मुक्त हुन सकेको छैन।

‘छुट्टयाइयो’ कथामा भक्तिमान लक्ष्मी र कथावाचक ‘म’ पात्र मुख्य पात्र रहेका छन् भने शिरपञ्च, बलबहादुर, अम्बर, शनद गौण पात्र रहेका छन्। लोगने-स्वास्नीको झगडा पारपाचुकेको स्थितिमा पुगेपछि पञ्चायत बसेको अनि त्यसबेला भएका क्रियाकलापहरू नै यहाँ मुख्य घटना रहेको छ।

प्रस्तुत कथाको प्रसङ्ग तथा पात्रहरूको बोलीबाट उनीहरू कालेबुङ नजिकको कुनै गाउँमा बस्छन् भनेर थाहा पाइन्छ। ‘यो आइमे त कस्ती, हाँस्दि पो रैछ।’ (पृ. ३१), ‘यो आइमेले गर्दा मेरो घर, इज्जत सब खत्तम भइसक्यो। अझै यसैसँग मैले बस्नुपन्यो भने यसले साँच्चै मेरो हत्या गर्छे, कि मैले आफै सेरिएर मर्नुपर्छ।’ (पृ. ३७), ‘पञ्चेतमा के हुन्छ र! महाकी किचकनी रहीछ बल्ल-बल्ल छुट्टयाइयो।’ (पृ. ४१) आदि जस्ता संवादमा प्रयुक्त आइमे, सेरिएर, पञ्चेत, किचकनी जस्ता शब्दले गाउँमा बोलिने नेपाली भाषाको परिचय प्रस्तुत गरेको छ।

दार्जिलिङ पहाडी क्षेत्रमा नै यस कथाका पात्रहरू बसोबास गर्छन् भनेर पुष्टि गर्न कथाबाट केही भाषिक दृष्टान्तहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। जस्तै,

दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली

किताब दोकान (पृ. ३३)

लुगाहरू (पृ. ३४)

सिगरेट (पृ. ३५)

नेपालमा बोलिने नेपाली

पुस्तक/किताब पसल

कपडाहरू

चुरोट आदि।

यसै गरी दार्जिलिङ्गीय भाषिक चिन्हारीको वाक्यात्मक विशेषता हेर्न निम्नलिखित संवादलाई उद्धृत गर्न सकिन्छ-

‘तिमीले चै सब दिइसक्यौ मेरो! छ भने आफ्नै बोल दिइहाल। मेरो त्यै एउटा छ। सब चीज दिइहाल दिइहाल भन्छ।’ (पृ. ४०)

यहाँ वाक्य सुरु हुँदा ‘तिमी’ भनिएको छ अनि वाक्यको अन्तमा ‘भन्छ’ भनिएको छ, जसले वचनमा विचलन उत्पन्न भएको छ। मानक नेपाली भाषामा द्वितीय पुरुष एकवचनमा ‘तिमी भन्छौ’ भन्नुपर्ने हुन्छ। मान्छेले भाषा समाजबाटै सिक्ने भएकाले दार्जिलिङ्गीय समाजमा हुर्किएँ गरेको चार वर्षीय शानदले पनि आफ्ना आमा र बाबुलाई ‘तिमी’ भनेर सम्बोधन गरेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ,

(अ) ‘...किन नआको, बाबा? काँ गाको थ्यौ बाबा?’ (पृ. ३१)

(आ) ‘तिमी आफैँ याँ आऊन! छोराले दंग्यायो।’ (पृ. ३२)

यहाँ नआको, काँ, गाको, थ्यौ अनि याँ जस्ता शब्दहरूले यस क्षेत्रमा बोलिने कथ्य भाषाको उदाहरण पनि प्रस्तुत गरेको छ।

‘मेरी दिदी’ कथामा ईसाई धर्मावलम्बी एस. नामक पात्र अनि हिन्दू धर्मावलम्बी कमला मुख्य पात्र रहेका छन् भने अन्य सबै सहयोगी पात्रहरू रहेका छन्। यहाँ एस. नामक पात्रद्वारा पूर्वद्विपत्ति शैलीमा कथाको सम्पूर्ण घटनाक्रम वर्णन गरिएको छ। कथामा प्रयुक्त स्थाननाम एवम् भाषाले पात्रहरूको बसोबास दार्जिलिङमा रहेको जानकारी दिएको छ। कथाका पात्रहरूको भाषिक प्रयोग दार्जिलिङ्गीय परिवेश सुहाउँदो रहेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

‘...डाक्टरहरूले मलाई दवाई गरेछ। मेरो बिहा गरिदिएछ बाबुले।’ (पृ. ५४)

प्रस्तुत वाक्यमा प्रयुक्त ‘गरेछ’-को विपरीत मानक नेपाली व्याकरणको नियमअनुसार तृतीय पुरुष बहुवचनमा ‘गरेछन्’ भन्नुपर्ने हुन्छ। यसरी यहाँ वचनको सङ्गति मिलेको

पाइँदैन। यसका साथै 'मेरो बिहा गरिदिएछ बाबुले'-मा कर्ता, कर्म र क्रियाको क्रममा सङ्गति मिलेको छैन भने आदरार्थी प्रयोगमा पनि विचलन भएको देखिन्छ। बाबुलाई उच्च आदरार्थी प्रयोग गरेर सम्बोधन गर्नुपर्ने हो तर यहाँ 'गरिदिएछ' भनेर सामान्य आदरार्थीको प्रयोग गरिएको सन्दर्भले दार्जिलिङमा बोलिने नेपाली भाषाको विशेषता झल्केको छ। यस अतिरिक्त कमलाको बाबुले 'जाऊ, छोरी! भाइलाई चियाहरू बनाइदेऊ' भनेको प्रसङ्गले दार्जिलिङ-सिक्किमतिर एकवचनलाई बहुवचन बनाएर बोलिने औसत प्रवृत्तिको परिचय दिएको छ। कथामा 'चियाहरू' शब्द यसैको प्रभावस्वरूप प्रयोग भएको छ।

उक्त कथामा चित्रित कमलाको बोलीमा पनि पूर्वी नेपालमा बोलिने भाषिकाको प्रभाव रहेको पाइन्छ, जस्तै, गाकी (पृ. ४५), आकी (पृ. ४५) आका (पृ. ४५) आदि। दार्जिलिङ-सिक्किमतिर 'गाकी'-का विपरीत गएकी/गाको, 'आकी'-का विपरीत आएकी/आएको/आको अनि 'आका'-का विपरीत आएका/आएको/आको भन्ने चलन रहेको पाइन्छ। नेपालको भन्दा दार्जिलिङ-सिक्किमको सामाजिक संरचना फरक भएकाले यस किसिमको भाषिक भेद पाइनु स्वाभाविक हो।

प्रस्तुत कथामा गाउँ र सहरका वक्ताहरूले बोलेका भाषामा रहने भाषिक भेद भने रहेको पाइँदैन।

'चपरासी' कथामा रामलाल, अजय, पवित्रा, नर्मदा मुख्य पात्र रहेका छन् भने बसन्तका आमा, दिदी र दाजु अनि प्रधानबाबु गौण पात्र रहेका छन्। यहाँ चपरासी काम गर्ने रामलालको पारिवारिक परिवेशको चित्रण मुख्य रूपमा गरिएको छ।

कथामा प्रयुक्त पात्रहरूको बोली र स्थाननामबाट उनीहरू दार्जिलिङ निवासी रहेको थाहा पाइन्छ। दार्जिलिङ्गीय नेपालीमा पाइने भाषिक चिन्हारीको शाब्दिक अनि

वाक्यात्मक प्रस्तुति यस कथामा प्रशस्त रहेको पाइन्छ। यस कुराको पुष्टिका निमित्त केही उदाहरणहरू यहाँ प्रस्तुत छन्-

‘अब बाबुले काम नगरोस्।’ (पृ. ५९)

‘काम छोडेर बाबुले घरमा के गरिबस्छ? आमाले सोधिन्।’ (पृ. ६०)

‘आराम गर्छ।’ अजयले भन्यो।’ (पृ. ६०)

‘सबले भन्छ हामीलाई चपरासीको छोरा, चपरासीकी छोरी।’ (पृ. ६०)

उल्लिखित उदाहरणहरूमा अजयले आफ्नो बाबुलाई ‘नगरोस्’, ‘आराम गर्छ’ जस्ता पदहरू प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको छ। यसरी छोरोले बाबुलाई सामान्य आदरार्थीको प्रयोग गरेर बोल्ने चलन दार्जिलिङ्गीय नेपाली परिवेशमा मुख्य रूपमा रहेको पाउन सकिन्छ। यसका साथै अन्तिम संवादमा ‘सबले भन्छ’ भनिएको छ तर मानक नेपाली भाषामा आदरार्थी बहुवचनमा ‘सबले भन्छन्’ हुनुपर्दछ। यस प्रसङ्गमा कथाको अझै एउटा दृष्टान्त राख्न सकिन्छ-

‘म नहुँदा आमाले मेरो कुरा गर्छे? उसले छोरीलाई एक दिन सोध्यो।’ (पृ. ६५)

‘गर्दैन’। नर्मदाले भनी।’ (पृ. ६५)

प्रस्तुत उदाहरणमा नर्मदाले बाबुसँग आमाको कुरा गर्दा ‘गर्दैन’ भनेर सामान्य आदरार्थी र स्त्री-इतर लिङ्गको प्रयोग गरेकी छे। यसप्रकार लिङ्ग र आदरार्थी भेद नराखी कथाका पात्रहरूले नेपाली भाषा बोलेको सन्दर्भले उनीहरूको बसोबास दार्जिलिङ्गमा रहेको स्पष्ट हुन्छ।

‘जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी’ कथामा सुवेदार शिवजित राई, जयमाया र सुवेदारनी प्रमुख पात्र रहेका छन्। जापानीहरूले बर्मामा आक्रमण गर्दा त्यहाँका

मानिसहरू आफ्नो बासभूमि छोडेर बसाइँ सर्दाको मार्मिक स्थिति कथामा वर्णित छ। प्रस्तुत कथामा बर्मेली स्थाननाम अनि वरिपरिका परिवेशको वर्णन गरिएको भए तापनि त्यहाँ पाइने नेपाली भाषाको सामाजिक भेदको प्रभाव र प्रयोग रहेको कतै उल्लेख छैन।

‘भागी’ कथामा भारतको बिहार राज्यबाट धन कमाउन भनी दार्जिलिङ आएर रैथाने भएको झुलैना, उसको छोरा भागी र कथावाचक ‘म’ पात्र मुख्य रहेको पाइन्छ। यी पात्रहरू गाउँमा बस्ने भएकाले उनीहरूको यस प्रकारको भाषा प्रयोग गर्छन्-

(१) ‘गाईहरू त चारवटा बनाइस् त तैले।’ उत्साह दिन चाहेर भने मैले त्यसलाई-
‘चारवटा लैना होइन?’ (पृ. ११९)

(२) ‘कहाँ घाँस काट्नु सक्छ हो उ?’ (पृ. ११९)

अन्य ठाउँबाट दार्जिलिङमा आएर स्थायी रूपले बसोबास गर्ने मानिसहरूले उनीहरूका परिवार र समुदायबिच आफ्नै जातगोष्ठीका भाषा बोल्छन् अनि सामाजिक अन्तर्क्रियामा चाहिँ नेपाली भाषाको प्रयोग गर्छन्। यसैले भागीले बोलेको नेपाली भाषामा भारतीय अन्य भाषाको कोड मिश्रण भएको छ। साथै उसको बोलीमा विजातीय उच्चारण तथा वाक्य विधानको रहेको पाइन्छ। जस्तै,

‘तपाईंले भाभीको भगाएर ल्याएको सबसे पहला इस गाँवमे मलाई मालूम भएको थियो। येही बाटो ल्याएको थिएना? भाभी डराइके-डराइके आउँदै रैछ, तुमी भन्दरैछ, ‘ए चल न चल डर छैन।’ म त्यैही टटीको अन्दर बैठके सब से पहला सुनिलियो! र जाइके सबको गाँवमे बोलिदियो।’ (पृ. ११७)

प्रचलित नेपाली रूप	मिश्रित रूप
भाउजुलाई	भाभीको
पहिला	पहला
यस	इस
गाउँमा	गाँवमे
थाहा	मालूम
यही	येही
थियौ होइन?	थिएना
डराउँदै-डराउँदै	डराइके-डराइके
तपाईं/तिमी/तँ	तुमी
हिँड न हिँड डराउनु पर्दैन	ए चल न चल डर छैन
भिन्न	अन्दर
बसेर	बैठके
सुनिहाले	सुनिलियो
गएर	जाइके
हल्ला गरिदिए	सबको बोलिदियो।

यी तथ्यलाई केलाएर हेर्दा भागीको बोलीमा हिन्दी भाषाको कोड मिश्रण भएको पाइन्छ। भारतमा मैथिली, भोजपुरी आदि भाषाभाषीहरूलाई हिन्दी भाषिक समुदायअन्तर्गत राख्ने प्रवृत्ति देख्न सकिन्छ।^{१४७} तसर्थ यहाँ हिन्दी भाषाका कोड भनेर भनिएको हो।

^{१४७} हेमाङ्गराज अधिकारी, वि सं २०७४, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, छैटौँ संस्करण, काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. ७

यहाँ उसको बोलाइमा आदरार्थी शब्दको सटीक प्रयोग भएको छैन। उसले सुरुमा ‘म’ पात्रलाई ‘तपाईं’ भनेर सम्बोधन गरेको छ भने पछि ‘तुमी’ भनेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ। यो ‘तुमी’ शब्द नेपालीको तपाईं/ तिमी/ तँमध्ये ‘तिमी’ अर्थात् मध्यम आदरार्थी शब्दसँग मिल्न गएको छ। यस प्रकार आफूभन्दा उमेरमा ठुलो अनि सामाजिक स्तरमा पनि उच्च वा प्रतिष्ठित व्यक्तिलाई ‘तिमी’ भनेर सम्बोधन गर्नाले आदरार्थीमा विचलन भएको छ। अर्को दृष्टिकोणले हेर्दा हिन्दी भाषामा ‘तुम’ र ‘आप’ यी दुईवटा मात्र आदरार्थी शब्द छन् अनि यसकै प्रभावस्वरूप भागीको बोलीमा ‘तुमी’ शब्द आएको हुनसक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन। यस प्रसङ्गमा अर्को एउटा उदाहरण पनि हेर्न सकिन्छ-

‘दिनको पाँच बजेतक नही पिएगा बोलकर कसम खायो।’ (पृ. ११९)

प्रचलित नेपाली रूप	मिश्रित रूप
दिउँसो	दिनको
बजेसम्म	बजेतक
खान्न	नही पिएगा
भनेर	बोलकर

तालिकामा देखाइएअनुसार यहाँ पनि हिन्दी भाषाको कोड प्रशस्त मात्रामा मिश्रण भएको पाउन सकिन्छ। यसका साथै दार्जिलिङ/सिक्किम भेकमा भोट-हिमाली वर्गका भाषाको प्रभावले गर्दा आफूभन्दा ठुलो व्यक्तिलाई सामान्य आदरार्थीको प्रयोग गरेर बोल्ने चलन रहेको छ। यसको पुष्टिका निम्ति उपर्युक्त संवादमा प्रयुक्त ‘कसम खायो’-लाई लिन सकिन्छ।

यस अतिरिक्त 'दारू खाएन पछि त ठीक थियो' (पृ. ११८), 'टक्क दु सौ, एक पैसा छोडेन, गाँट्टि' (पृ. ११९), 'ना, लडकीतरफको कोइ सोहानपुर नआयो' (पृ. १२१) जस्ता पात्रगत संवादहरूलाई उल्लिखित सन्दर्भको पुष्टिका निमित्त उद्धृत गर्न सकिन्छ। यसप्रकार कथाका पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त भाषाले उनीहरू दार्जिलिङमा बसोबास गर्छन् भन्ने प्रमाणित हुँदछ।

'अलन्तरमा' कथामा भागी बिहे गरेर जाने केटीका बाबुको एकालापबाटै कथाको सम्पूर्ण घटनाक्रम वर्णन भएको पाइन्छ। आफ्नी छोरी भागेर गए पछि तिन दिनसम्म केटापट्टिबाट कुनै खबर नदिँदा मन दुखाएर सम्धीघर पुगेको केटीको बाबु नै यस कथाको प्रमुख पात्र रहेको छ। यस अतिरिक्त भागेर जाने केटी, उसका सासु-ससुरा, लोग्ने गौण पात्र रहेका छन्।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त स्थाननाम अनि केटीको बाबुको भाषिक प्रयोगमा देखिने आदरार्थी विचलनले उनीहरूको बसोबास दार्जिलिङमा रहेको थाहा पाइन्छ।

जस्तै, 'बाबु आइहाल्यो बुहारीको' (पृ. १३७)

नेपाली समाजमा सम्धीलाई उच्च आदरार्थी प्रयोग गरेर बोल्ने चलन रहेको छ तर प्रस्तुत उदाहरणले दार्जिलिङ्गीय समाजमा ग्राह्य रहेको आदरार्थी विचलन भएको नेपाली कथ्य भाषाको दृष्टान्त प्रस्तुत गरेको छ।

'बतासमा उडेको पत्कर जस्ती' कथामा विमला, कृष्णबहादुर (के. बी.), नारायण (एन.), आर. बी., प्रेम नाम गरेका पात्रहरू रहेका छन्। यहाँ विमला र उसको भिनाजुले प्रयोग गरेको नेपाली भाषाबाट उनीहरूको बसोबास दार्जिलिङमा रहेको पुष्टि हुन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) 'सहरकाहरू कति राम्रा-राम्रा हुन्छ।' (पृ. १३९)

(२) 'आमाहरू कस्तो छ।' (पृ. १४६)

(३) '...खरसाड बस्छ। दिदी खसेको तीन वर्ष भयो। एउटा नानी छ।' (पृ. १४७)

उपर्युक्त उदाहरण सङ्ख्या (१)मा तृतीय पुरुष बहुवचनमा 'हुन्छ' नभनेर 'हुन्छन्' भन्नुपर्ने हुन्छ। यसका साथै उदाहरण सङ्ख्या (२)मा आमा एकवचनलाई 'हरू' थपेर बहुवचन बनाइएको छ अनि आमालाई उच्च आदरार्थी प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा सामान्य आदरार्थी प्रयोग गरिएको छ। यसै गरी उदाहरण सङ्ख्या (३)मा भिनाजुलाई पनि सामान्य आदरार्थीले मात्र सम्बोधन गरिएको छ। यस प्रकारको भाषिक प्रयोग टिस्टेली भाषिकाको एउटा मुख्य विशेषता रहेकाले कथाका पात्रहरूको बसोबासको स्थिति उपर्युक्त संवादहरूले इङ्गित गरेको छ। कथाका पात्रहरूको बोलीबाट उनीहरू गाउँ वा सहर कहाँ बस्छन् भन्ने भेद चाहिँ छुट्टिएको पाइँदैन।

'ठूलीकान्छी' कथामा ठूलीकान्छी, रामबाबु, पार्वती, प्रकाश नामक पात्रहरू रहेका छन्। ठूलीकान्छीलाई सानैदेखि रामबाबुको घरमा काम गर्ने केटीको रूपमा राखिएको पाइन्छ। कथाका पात्रहरूको भाषा प्रयोग तथा कथाप्रसङ्गबाट उनीहरू दार्जिलिङ पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् भन्ने जानकारी पाइन्छ। भाषामा लिङ्ग, वचन र आदरार्थी प्रयोगमा सङ्गति नहुनुबाट उल्लिखित कुराको पुष्टि गर्न सकिन्छ। 'खूप जानेछ' (पृ. १८१), 'मीठो चिया नै खान पाइन भन्दैछ अगिदेखि काकाले' (पृ. १८२), 'तिमी चारमा, फेल हुने तीनमै बस्छ' (पृ. १८२), 'बाबा त होस्, अबदेखि कैले मलाई चिया बनाइदे नभन तिमिले' (पृ. १८२) जस्ता संवादले कथामा दार्जिलिङ्गीय नेपाली भाषाको विशेषता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। आफूभन्दा ठुलो व्यक्तिलाई 'जानेछ', 'भन्दैछ', 'नभन' भनेर सामान्य र मध्यम आदरार्थी प्रयोग गरेर बोल्नु अनि स्त्रीलिङ्गी कर्तालाई 'बस्छ'

भनेर स्त्री-इतर लिङ्गका रूपमा सम्बोधन गर्नु वा लिङ्गभेद नर्गनाले कथामा पात्रहरूको बसोबासको स्थिति झल्किएको पाइन्छ।

कथामा दाउरा खोज्नु, ओडारमा लुक्नु अनि ठूलीकान्छी नाम राख्नु जस्ता सन्दर्भले गाउँको परिवेशको परिचय दिएको भए तापनि उनीहरूको बोलीमा गाउँमा बोलिने र सहरमा बोलिने भाषिक भेद भने रहेको पाइँदैन।

‘घोष बाबू’ कथामा सुबोध घोष (घोष बाबू) र कथावाचक ‘म’ पात्र मुख्य पात्रहरू रहेका छन् भने घोष बाबूकी स्वास्नी र उनीहरूको ड्राइक्लीनमा काम गर्ने कर्मचारीहरू सहयोगी पात्रका रूपमा रहेका छन्। इन्द्रबहादुर राई आफ्नो जीवनकालमा नगरपालिका अध्यक्ष रहेका थिए भन्ने कुरा उनको जीवनवृत्तको अध्ययनमा भेटिन्छ। यस कथामा ‘म’ पात्र म्युनिसिपालिटीको सभापति रहेको देखाइएकाले कथाले राईको वास्तविक जीवनसँग सामञ्जस्य राखेको देखिन्छ।

यस कथामा पहाडमा बसोबास गर्ने बड्गाली सम्प्रदायका मानिसहरूले बड्गाला भाषाबाट प्रभावित र मिश्रित नेपाली भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। कथा प्रसङ्ग अनि मुख्य पात्र सुबोध घोषका साथै उसकी स्वास्नी अनि अन्य पात्रहरूको बोलीबाटै उनीहरू दार्जिलिङमा बस्छन् भनेर थाहा पाइन्छ। यस प्रसङ्गलाई स्पष्ट पार्नका निम्ति कथाबाट केही संवादहरू यहाँ उद्धृत गरिन्छ-

(१) ‘बिहान मैले कसले ढुङ्गा हान्यो सोद्धा सबले कुन्नि कुन्नि भन्छ। को सिनेमा

गयो सोद्धा सबजना गइँन भन्छ।’ (पृ. १९१)

(२) ‘...मेरो स्वास्नीले पनि दुनियाँको मैला लुगा धुन्छ।’ (पृ. १९२)

(३) ‘हामीले खोजेर ल्याएर खाएको भात उसकै चामलको भन्छ। एक हप्ता हामीसँग बोलेन।’ (पृ. १९३)

(४) 'यिनीहरू यति धेरै जना छ, तर ज्यादा काम मैले गर्नुपर्छ। मैले काम गर्दा यिनीहरू गफ गर्छ, घाम तापेर हाँसिबस्छ।' (पृ. १९३)

उल्लिखित उदाहरण सङ्ख्या (१) र (४)मा तृतीय पुरुष बहुवचनमा सही मानिने 'भन्छन्', 'छन्', 'गर्छन्', 'हाँसिबस्छन्'-का विपरीत 'भन्छ', 'छ', 'गर्छ', 'हाँसिबस्छ' जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ, जसले दार्जिलिङमा वचन विचलन भएर बोलिने नेपाली भाषाको परिचय प्रस्तुत गरेको छ। यसका साथै उदाहरण सङ्ख्या (१)मा 'ढुङ्गा हान्यो सोद्धा...', वा 'सिनेमा गयो सोद्धा' जस्ता संवादले नेपाली मातृभाषा नभएको घोष बाबूको नेपाली भाषा प्रयोगमा संयोजक (भनेर) लोप भएको पाइन्छ, जसले नेपाली भाषामा विजातीय वाक्य विधानको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ। यसै गरी उदाहरण सङ्ख्या (२)मा विशेष्य स्वास्नी स्त्रीलिङ्ग भए तापनि विशेषण 'मेरो' स्त्री-इतर लिङ्ग प्रयोग गरिएको छ भने कर्ता स्त्रीलिङ्ग भए तापनि 'धुन्छ' क्रिया स्त्री-इतर लिङ्ग प्रयोग गरिएको छ।^{१४८} यस प्रकार यहाँ लिङ्ग प्रयोगमा विचलन उत्पन्न भएको छ। यसका अतिरिक्त उदाहरण सङ्ख्या (३)मा आफूभन्दा उच्च ओहदामा रहेका घोष बाबूलाई उसका कर्मचारीहरूले 'भन्छ', 'बोलेन', 'उसकै' भनेर सम्बोधन गरिएको पाइन्छ। यसरी ठुला मान्छेहरूलाई सामान्य आदरार्थी प्रयोग गरेर बोलेको सन्दर्भबाट यी पात्रहरूको बसोबास दार्जिलिङ वरिपरि रहेको थाहा पाइन्छ।

'कप्तान रघुवीर वर्मा' कथामा रघुवीर वर्मा र कथावाचक 'म' पात्र मुख्य पात्रहरू रहेका छन्। रघुवीर वर्माकी स्वास्नीको गौण भूमिका कथामा रहेको छ। यहाँ रघुवीर वर्मा देहरादुन निवासी रहेको कथा अध्ययनमा जानकारी पाइन्छ। यद्यपि, कथामा देहरादुनमा बोलिने नेपाली भाषाको दृष्टान्त भने धेरै रहेको पाइँदैन। अपवादस्वरूप उसले

^{१४८} उदय छेत्री, वि सं २०६३, समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन, शोधप्रबन्ध, काठमाडौं: त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृ. २२४

आफनी स्वास्नीलाई बोलाउँदा 'शीलाकी माँ, ...यहाँलाई चिया टक्याऊ', (पृ. २०१) भनेको पाइन्छ, जसले त्यस भेकमा हिन्दी कोड मिसाएर बोलिने नेपाली भाषाको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

'अँध्यारा दृष्टिहरूको कोरस' कथामा कथावाचक 'म' पात्र र चन्द्रलाल (मृत पात्र)-को बाबुको मुख्य भूमिका रहेको छ। कथामा स्थाननाम र 'म' पात्रको भाषिक प्रयोगबाट ऊ दार्जिलिङ निवासी रहेको थाहा पाइन्छ। उसले आफ्नो साथी चन्द्रलालको बाबुलाई सामान्य आदरार्थी प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको दृष्टान्तहरू कथामा यत्रतत्र पाइन्छन्। 'कसरी उसले त्यो सहयो होला' (पृ. २१६), '...ठाकठाक-ठुकठुक आँगनमा के-के ठोक्न थाल्थ्यो' (पृ. २१६), 'बाह्र बजेतिर बूढा आयो' (पृ. २१९) जस्ता कथागत गद्यांशहरूले उल्लिखित प्रसङ्गको पुष्टि दिएको छ।

(ख) शक्ति (पद-प्रतिष्ठा)

'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा कालेको बाबुको कालेकी आमा भन्दा बढी सामाजिक शक्ति भएकाले उसले आफनी स्वास्नीसँग रिसाएर सामान्य आदरार्थी युक्त (तेरै, भएस्, खालिस्) जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरी सम्बोधन गरेको पाइन्छ। नेपाली समाजमा लोग्नेले आफनी स्वास्नीलाई 'तँ' भनेर सम्बोधन गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ। यसरी शाब्दिक स्तरका साथै वाक्यात्मक स्तरमा पनि कालेको बाबुको भाषिक प्रयोगमा उल्लिखित प्रयोग देख्न सकिन्छ। जस्तै,

(१) 'काल खोज्न आइस्, मछेंस पनि।' (पृ. २)

(२) 'बडा बारी गर्ने भइस्, ठूलो भाग खालिस्।' (पृ. २)

(३) 'तेरै जिद्दीले गर्दा यस्तो ठाउँमा घर बनाएको !... नभएदेखि मज्जासँग पुलीस काम गरेर बजारबीचमा बिल्डिंगमा बस्दै थियौं, हावा डर न पैरोको डर... ।' (पृ. २)

यहाँ कालेको बाबुले कालेकी आमालाई सामान्य आदरार्थी प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको भए तापनि कालेकी आमाले आफू लोग्नेको अधीनमा रहेको वा लोग्नेको भन्दा आफ्नो सामाजिक प्रतिष्ठा कम भएको बोध गर्दै लोग्नेलाई मध्यम आदरार्थी प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेकी छे। लोग्नेले रिसाएर कराउँदा पनि उसले 'तिमी जाऊन सुत ढुक्कसँग' (पृ. २) भनेको सन्दर्भले उनीहरूका बिच सामाजिक प्रतिष्ठा बराबर नरहेको अनि यसको फलस्वरूप उक्त किसिमको भाषिक भेद उत्पन्न भएको पाइन्छ। नेपाली समाज पुरुषसत्तात्मक भएकाले लोग्नेको सामाजिक प्रतिष्ठा स्वास्नीभन्दा बढी रहेको हुन्छ। यसै कारण कालेको बाबुको बोलीमा पनि त्यसको प्रभाव देखिएको हो भनेर भन्न सकिन्छ। तर यो प्रचलन अहिले धेरै हटेर गएको छ।

यस अतिरिक्त दोरंगिनीको कालेकी आमाभन्दा उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा रहेको कारण कालेकी आमासँग मध्यम आदरार्थी युक्त भाषाको प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको देखिन्छ। दोरंगिनीको भाषामा यस किसिमको प्रयोग शब्दगत र वाक्यात्मक दुवै स्तरमा रहेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ,

'फाल्टू तीन सेर भोलि ल्याइदेऊ है, बोजू, खीर खानलाई। राम्रो ल्याइदेऊ है।'

'तिमीले ल्याइदेऊन। अरूकोमा म कहाँ खोज्न जानु यस्तो पानीमा तिमीले नै ल्याइदेऊ। दीपकको जन्मदिन छरपोत..... ।'

'हामी अनित दिनभरि फिक्कै चिया खानु कस्तो कुरा गरेको ल्याइदेऊ है। जसरी भए पनि ल्याइदेऊ।' (पृ. ७)

दोरंगिनीले कालेकी आमासँग जबर्जस्ती दुध ल्याइमागेको प्रसङ्गबाट दोरंगिनीले आफ्नो उच्च सामाजिक शक्तिद्वारा कालेकी आमामाथि प्रभुत्व जमाउन चाहेको देखिन्छ। यसरी सामाजिक प्रतिष्ठाका कारण यस कथामा भाषिक भेद उत्पन्न भएको पाइन्छ।

‘चपरासी’ कथामा रामलालले आफू समान उमेरको प्रधानबाबुलाई आफ्नो अधिकारी हुनाले ‘हजूर’, ‘हवस्’ भनेर उच्च आदरार्थीमा सम्बोधन गरेको देखिन्छ भने प्रधानबाबुले रामलाललाई ‘तँ’ भन्दै सामान्य आदरार्थी प्रयोग गरी सम्बोधन गरेको पाइन्छ। ‘हजुर’ शब्द अति उच्च आदर जनाउनका निम्ति प्रयोग गरिन्छ। नेपालको दरवारी वातावरणमा विशेषतः अति उच्च आदरार्थी शब्दको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ।^{१४९} तथापि राजदरवार मात्र नभएर नेपाली बोलिने अरू ठाउँतिर पनि त्यस किसिमको भाषा प्रयोगले प्रभाव पारेको तथ्य कथामा ‘हजुर’ शब्दको प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ। प्रधानबाबुले रामलाललाई ‘तँ’ भन्नुको मुख्य कारण उनीहरूका बिच असमान सामाजिक प्रतिष्ठा हो। प्रधानबाबुले आफूभन्दा निम्न ओहदामा काम गर्ने व्यक्ति भनी रामलालमाथि हेयको दृष्टि राखेर यस प्रकारको सम्बोधन गरेको देखिन्छ। निम्नलिखित कथागत संवादबाट यस सन्दर्भको पुष्टि गर्न सकिन्छ-

(१) ‘हजूर, अब बूढो पनि भइयो। यो दिनरात डुल्ने काम सकिँदैन अब। म त पेन्सिन लिउँ भन्दैछु। छोराले पनि त्यसै भन्दैछ। छोराले अब एक किसिमले घर हेर्छ। काम गर्दछ।’ (पृ. ६१)

(२) ‘रामलाल, तँ हतार नगर। तँ हतार नगर.....हेर्, तँ र म एकै साल यहाँ काम लागेको, अब दुवै वर्ष पर्छी, सँगै बिदा लिनुपर्छ।’ (पृ. ६१)

^{१४९} घनश्याम नेपाल अनि पुष्कर पराजुली, सन् २००७, *माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना*, सिलगढी: एकता बुक हाउस प्रा लि, पृ. ७७

यसका साथै रामलालको स्वास्नीभन्दा उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा रहेकाले उसले स्वास्नीलाई सामान्य आदरार्थी प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ। ‘तँलाइ यस्तो बुद्धि कसले दियो’ (पृ. ६३) भनेर रामलालले स्वास्नीलाई भनेको प्रसङ्गले उल्लिखित कुराको प्रमाण दिँदछ। यसका विपरीत उसकी स्वास्नीले भने सधैं मध्यम आदरार्थी प्रयोग गरेर लोग्नेलाई सम्बोधन गरेको पाइन्छ। जस्तै,

(१) ‘होस् तब। हामी केइ भन्दौंन। जसो आउँछ तिम्रो मनमा तेसै गर।’ (पृ. ६३)

(२) ‘बित्थैमा तिम्री यसलाई गाली गछौं। यसले के भनेको रैछ र, राम्रै त भनेको रैछ...।’ (पृ. ५७) आदि।

‘चपरासी’ कथामा यस किसिमको भाषिक भेद उनीहरू बिच रहेको असमान प्रतिष्ठा वा शक्तिका कारण उत्पन्न भएको देखिन्छ। इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा निहित गाउँ, अशिक्षित तथा निम्नवर्गीय समाजमा यस किसिमको भाषिक प्रयोग बढी गरिएको देखिन्छ। जस्तै, रातभरि हुरी चल्यो, छुट्याइयो, जारः भएकै एउटा कथा, चपरासी आदि।

(ग) शिक्षा

‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथामा कालेको बाबु र कालेकी आमा अशिक्षित पात्रका रूपमा प्रयुक्त देखिन्छन्। अङ्ग्रेजहरूको शासनकालमा दार्जिलिङको रैथानेहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमको शिक्षा दिएर अङ्ग्रेजहरूले आफ्नो भाषा थोप्ने काम गरेका थिए। त्यस उपनिवेशवादको फलस्वरूप दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग वा प्रभाव रहेको कालेको बाबुको भाषिक प्रयोगमा देख्न सकिन्छ। यहाँ कालेको बाबुको शैक्षिक स्तर निम्न रहेको भए तापनि उसले उल्लिखित कारणवश पुलिस, बिल्डिंग जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरेको देखिन्छ। यस्तै अर्को उदाहरण हेरौं-

‘टश ल्याऊ टश।’ (पृ. ३)

यहाँ अशिक्षा कै कारणले नै उसले अङ्ग्रेजी शब्द ‘टर्च’-को सटीक उच्चारण गर्न नसकेर ‘टश’ भनेको देखिन्छ।

कालेकी आमाले पनि अशिक्षा कै कारण स्कुललाई ‘इस्कुल’, मात्रैलाई ‘मात्तै’, शौचालयलाई ‘टट्टी’ भन्ने गरेको पाइन्छ। नेपाली शिक्षित र सभ्य समाजले टट्टीलाई अभद्र शब्द मान्छ अनि यसको साटो पाइखाना वा शौचालय शब्दको प्रयोग गर्छ। कालेकी आमा र कथामा प्रयुक्त अर्की पात्र खिनौरी दर्जिनी अशिक्षित भएकाले उनीहरूलाई त्यस अभद्रपनबारे थाहै छैन अर्थात् उनीहरू अनभिज्ञ छन्। यही अनभिज्ञताले कथामा परिवेशको स्वाभाविकतालाई झल्काएको छ।

कथामा बाबुनी एकजना शिक्षित पात्र भएकाले उसको भाषिक प्रयोग शिष्ट अनि मानक रहेको पाइन्छ। यसका साथै रात भरि हुरी चल्दा छप्परबाट पानी चुहिएर किताब बिग्रेकोमा उसलाई दुःख लागेको छ। बाबुनीको आफ्ना किताबहरूसँग प्रेम रहेको अनि किताब बिग्रिनु भनेको शिक्षामा बाधा उत्पन्न हुनु हो भन्ने विचार प्रति ऊ सचेत छ।

बाबुनीले बोलेको निम्नलिखित संवादबाट उल्लिखित प्रसङ्गको पुष्टि गर्न सकिन्छ-

‘भन्नु मात्रै त हामीलाई राम्रो छ नि’, ‘...छप्पर चुहिएर लुगाहरू किताबहरू सब बिगारिदिएको छ। यै बेला बिजुली बन्द हुन्छ।’ (पृ. ६)

‘जार: भएकै एउटा कथा’-मा प्रायः सबै पात्रहरू अशिक्षित एवम् अल्प-शिक्षित रहेका छन्। कथामा राई पगरी लाएका एकजना पात्र (जसको नाम उल्लेख गरिएको छैन)-ले जमिनदारलाई ‘जिमीदार’, सुब्बाले न्यायलाई ‘निजाँ’ अनि गाउँले सभामा भेला भएका आइमाईहरूमध्ये एकजनाले वेश्यालाई ‘बेस्से’ भनेको प्रसङ्गहरूबाट उनीहरूको शैक्षिक

स्तर न्यून वा शून्य रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। यी शब्दहरूको उच्चारणले यिनीहरू लोक भाषाको नजिक रहेको देखिन्छ। यसका साथै अशिक्षा एवम् अल्प-शिक्षा कै कारणले कथाका सबै पात्रहरू बाँच्ने एउटा सिङ्गो समाजमा अङ्ग्रेजी शब्द 'लेफ्टिनेन्ट' भन्दा 'लप्टन' प्रचलनमा रहेको पाइन्छ।

नेपाली समाजमा 'व' वर्णलाई 'ब' उच्चारण गर्ने चलन रहेको पाइन्छ। जस्तै, वाक्य-वाक्य, विकास-विकास, विमान-विमान आदि। तत्सम स्रोतका धेरैजसो शब्दमा 'व' लेखिन्छ तर उच्चारण भने धेरैजसो 'ब' नै हुन्छ। यस्ता वर्ण शब्दको बिचमा संयुक्त रूपमा आएका बाहेक अन्य स्थितिमा 'ब'-को रूपमा उच्चरित हुने तर लेखदा चाहिँ 'व' नै लेखिने प्रचलन छ। उच्चार्य रूपमा 'व' नै भएका शब्दहरू नेपालीमा ज्यादै कम छन्।^{१५०} यस सन्दर्भमा गुप्त प्रधानको भनाइ उल्लेखनीय छ- "हामीले अहिले प्रयोग गरिरहेको 'ब' हाम्रो होइन। हाम्रो 'ब'-लाई हाम्रा पुर्खा बाटुलो 'ब' भन्थे, जो आजको हाम्रो 'व' हो। हाम्रो निजी 'व'-लाई पहिले तलथोप्ली 'व' भनिन्थ्यो। आजको 'व'-को मुनि थोप्लो दिनुपथ्यो (व्र)। भारतमा छापाखाना शुरू भएपछि हाम्रा पर्खाहरूले भारतमै लगी पुस्तक छाप्नुपर्ने बाध्यताको फलस्वरूप हामीले हाम्रा अनेक वर्णलाई तिलाञ्जलि दिनुपथ्यो।"^{१५१}

यसको फलस्वरूप कथाको अशिक्षित समाजमा वेश्यालाई>वेश्या>वेस्से भनिएको पाइन्छ।

'छुट्याइयो' कथाका पात्रहरू पनि प्रायः अशिक्षित एवम् अल्प-शिक्षित रहेका छन्। यहाँ पात्रहरूले प्रयोग गरेका निम्नलिखित शब्दहरूबाट उनीहरू अशिक्षित एवम् अल्पशिक्षित रहेको ठोस प्रमाण पाइन्छ-

^{१५०} अधिकारी, वि सं २०७४, 'सामाजिक र प्रायोगिक', पृ. ७१

^{१५१} गुप्त प्रधान, सन् २००८, *धूमिल पृष्ठहरू*, दोस्रो संस्करण, दार्जिलिङ: गामा प्रकाशन, पृ. १७८

पात्रको नाउँ	कथामा पात्रले प्रयोग गरेको शब्द	शुद्ध रूप
'म' पात्र	पञ्चेत	पञ्चायत
	बेञ्ची	बेञ्च
	आइमे	आईमाई
	वानगिलास	वाइन ग्लास
बलबहादुर	बेस्से	वेश्या
लक्ष्मी	हेलचेक्री	हेलचेक्रयाई
	बुरूश	ब्रश
	यिनारू	यिनीहरू
	झुट	झुट्टा
	सारै	साहै
	भक्तिमान	आइमे
पञ्च	हिर्दय	हृदय

माथि उल्लिखित पात्रहरूले आफू शिक्षित नभएकै कारण शब्दहरूको शुद्ध उच्चारण वा मानक रूप प्रयोग गर्न सकेका छैनन्। उक्त तालिकामा प्रस्तुत गरिएका शब्दहरूअन्तर्गत 'हेलचेक्री' शब्दमा ध्वनि लोप हुनु, 'ब्रस' शब्दमा ध्वनि आगम हुनु, 'झुट्टा' शब्दमा बलाघात गरिनु, आगन्तुक शब्दहरूको सटीक प्रयोग नगरिनुको पछाडि पात्रहरूको अशिक्षा वा अल्प-शिक्षा नै कारक तत्त्व रहेको पाइन्छ।

यसै सन्दर्भलाई कथाबाट केही संवादहरूमा उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) 'यसले झुट्टा कुरा बनाएर भन्न पाउँछ त? लक्ष्मी फेरि कराइन- सुठीसारैको हेलचेक्री!' (पृ. ३३)

(२) 'पञ्चेतमा के हुन्छ र! महाकी किचकनी रहीछ बल्ल बल्ल छुट्याइयो।'

(पृ. ४१) आदि।

अशिक्षित वा अल्प-शिक्षित मानिसहरूको अपशब्दहरू सहजै बोल्ने बानी बसेको हुन्छ। उनीहरूको निम्ति अपशब्द प्रयोग गर्नु सामान्य प्रक्रिया हो। माथिको उदाहरण सङ्ख्या (२)-अन्तर्गत 'म' पात्रले बोलेको संवादमा निहित 'किचकनी' शब्दले यही कुराको पुष्टि गर्दछ।

'मेरी दिदी' कथामा कथावाचक 'एस.' अनि कमला यी दुवैजना मुख्य पात्रहरू छन्, जो शिक्षित रहेको जानकारी कथा प्रसङ्गले दिएको छ। यसकारण उनीहरूको भाषिक प्रयोग मानक नेपाली भाषाको नजिक रहेको छ। कमलाले आफू शिक्षित भएकै कारण 'ए थिड अफ् ब्युटी इज ज्वाइ फर एभर' अनि 'भाषा नै हो सभ्यता हाम्रो' जस्ता प्रसिद्ध कथनहरू प्रयोग गरेर भाइलाई चिठी लेख्ने गरेको उल्लेख पाइन्छ। उसले आफ्नो संवादमा हाइजिन, होटेल, ब्यांक जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरेकाले ऊ शिक्षित रहेको प्रमाणित हुन्छ।

कथावाचक 'एस.'-ले स्कूल, फाइनल, सेन्ट अप, ब्याग, ड्राइभर, लेडिज, कलेज जस्ता अङ्ग्रेजी अनि इम्तिहान, खराब, तरकीब जस्ता हिन्दीको माध्यमबाट आएका अरबेली तथा फारसेली शब्दहरूको प्रयोग गरेकाले ऊ शिक्षित रहेको बुझिन्छ। शिक्षित व्यक्तिहरूले अरू भाषाका कोडहरूको स्वाभाविक प्रयोग एवम् शुद्ध मिश्रण गर्नु सामान्य कुरो हो। तसर्थ कमला र 'एस.' दुवैका भाषामा पाइने कोड मिश्रणले यो भाषा शिक्षित व्यक्तिहरूको रहेको स्पष्ट हुन्छ।

'चपरासी' कथामा रामलाल, पवित्रा अनि अजय तिन थरीका पात्र छन्। जस्तै, रामलाल अल्प-शिक्षित, पवित्रा अशिक्षित अनि अजय शिक्षित। कथामा पवित्राले बोलेको

भाषामा रहेको 'रिन', 'पेन्सिन' जस्ता शब्द प्रयोगले ऊ अशिक्षित रहेको बुझ्न कति पनि गाह्रो पर्दैन। अजयले शिक्षित भएकाले नै 'रिन'-लाई शब्दको शुद्ध रूप 'ऋण' उच्चारण गर्न सक्षम देखिन्छ।

प्रस्तुत कथामा रामलाल सरकारी कर्मचारी रहेकाले ऊ थोरै भए पनि शिक्षित छ। यद्यपि उसले प्रयोग गरेको भाषिक भेद अशिक्षितको जस्तो छ। जस्तै,

पेन्सिन, मात्तै, आफ्फै, झुट्टा आदि।

यहाँ 'पेन्सिन' शब्दमा (इ), 'आफ्फै' शब्दमा (फ्) र 'झुट्टा' शब्दमा (ट्) ध्वनिको आगमन भएको पाइन्छ।

'जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा' -मा कथावाचक 'म' पात्र र जगत दुवैजना बी एमा अध्ययनरत छात्र रहेकाले उनीहरूले उच्च शिक्षा प्राप्त गरेको बुझिन्छ। यसैले उनीहरूको भाषिक प्रयोग मानक नेपाली भाषाको समकक्ष रहेको पाइन्छ। उनीहरू दुवैजनाले अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमबाट शिक्षा लिएको हुनाले उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा अङ्ग्रेजी कोडहरूको प्रशस्त मिश्रण भएको पाइन्छ। यसका साथै हिन्दी भारतको राजभाषा अनि सञ्चार माध्यमको भाषा भएकाले उनीहरूले हिन्दी शब्दको पनि प्रशस्त प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसको पुष्टिका निम्ति कथाका केही गद्यांशहरू दृष्टान्त स्वरूप प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

- (१) 'म बताउँछु किन तिमीलाई त्यस्तो लागेको'- भन्यो जगतले हाँसेर- 'किनभने अब कलेज खतम भयो, म कालिम्पोड घर जान्छु, वहाँ हुँदिन भनेर त्रास लाग्यो तिमीलाई। कालिम्पोड साइबेरिया होइन, यहाँदिखि यै तीन घण्टाको बाटो न हो।' (पृ. ७०)

(२) 'यहाँ आएर मैले बाबु र काकाले गरिरहनुभएकै सरदारी काम सम्हाल्नु पर्‍यो। पी. डब्ल्यू. डी., डिस्ट्रिक्ट बोर्ड, म्युनिसिपल अफिसतिर टेन्डर हाल्न, बिल बुझाउन दगुरिहिँड्नुपर्थ्यो। चीजबीज किन्न सिलगडी र फेरि काम हेर्न कहिले जलपहाड, कहिले सिद्रबुड, कहिले पुलबजार पुगनुपर्थ्यो। एक ठाउँ बसेर एउटा कुराको निधो गरिरहने अवकाश थिएन।' (पृ. ७४) आदि।

उदाहरण (१)मा जगतले अङ्ग्रेजी शब्द 'कलेज' अनि हिन्दीका माध्यमबाट प्रचलित अरबी शब्द 'खतम'-को प्रयोग नेपालीका कोडहरूसँग गरेको देखिन्छ। उदाहरण (२)मा 'म' पात्रले 'पी. डब्ल्यू. डी.', 'डिस्ट्रिक्ट बोर्ड', 'म्युनिसिपल अफिस', 'टेन्डर', 'बिल' जस्ता अङ्ग्रेजी पद वा पदावलीहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ। यी बाहेक उनीहरूले प्रयोग गरेका सेण्ट अप, रिपोर्ट, टर्चलाइट, डेली ड्युटी, होटेल, क्लर्क, केन्टनमेन्ट, क्यामराको लेन्स जस्ता अङ्ग्रेजी शब्दहरूले उनीहरूमा उच्च शिक्षा रहेको पुष्टि हुन्छ।

'ज्ञानेन्द्रको कथा'-मा ज्ञानेन्द्र अनि शान्ति दुवैजना मुख्य पात्रहरू शिक्षित रहेका छन्। ज्ञानेन्द्रले बी एस सी दोस्रो वर्ष पढ्दै गर्दा पढ्न छोडेको अनि शान्तिले सिनियर केम्ब्रिज गरेको कथामा उल्लेख पनि गरिएको छ। उनीहरू दार्जिलिङ तथा डुर्वस निवासी भए तापनि शिक्षित भएकाले लिङ्ग, वचन र आदरार्थी जस्ता व्याकरणिक कोटि शुद्ध प्रयोग गर्न वा 'क' वर्गको नेपाली भाषा बोल्न अभ्यस्त देखिन्छन्। यस सन्दर्भलाई प्रमाणित गर्न कथाबाट निम्नलिखित उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

(१) 'हामी पच्चीस तारीख जाँदैछौं घर। अन्त्यमा शान्तिले भनिन्।' (पृ. १०८)

(२) 'शान्ति दिनहुँ आउँथिन्। बसिरहन्थिन् दोकानमा। असजिलो पनि लाग्थ्यो।

साँझमा काम सिद्घ्याएर, कोही बेला दिउँसै दोकानदेखि निस्केर, दुवैजना

जान्थ्यौ कता-कता अनेक रङ्गका कुरा गथ्यौ। दुवैले आफ्नो बालककालदेखिका कुराहरू एक-अर्कालाई बतायौं।’ (पृ. १००) आदि।

ज्ञानेन्द्र विज्ञान विषयको विद्यार्थी रहेको हुनाले शान्तिकी भाउजुलाई डाक्टरले दिएको प्रेसक्रिप्सनबारे उसलाई जानकारी रहेको देखिन्छ। यसरी उसको भाषा प्रयोगमा पाइएको भेद उसको शिक्षाको कारणले गर्दा हो भनेर स्पष्ट भन्न सकिन्छ। ज्ञानेन्द्रले बोलेको कथागत संवाद यस्तो रहेको छ- ‘प्रेसक्रिप्शन मिक्स्चरको रैछ; दोकानमा दिइराखौं।’

(पृ. ९८)

शान्ति र ज्ञानेन्द्र दुवैजनाले अङ्ग्रेजीमा शिक्षा लिएका हुनाले उनीहरूले बोलेको संवादमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रशस्त कोड मिश्रण भएको पाइन्छ। जस्तै,

(१) ‘यहाँ भाउज्यूको ट्रीटमेन्टभरि बस्छौं।’ (पृ. ९५)

(२) ‘दाज्यू कन्ट्राक्टरशिप गर्नुहुन्छ।’ (पृ. ९५)

(३) ‘मेन्टेन गर्नुपर्छ घरमा प्यारेण्ट-हरू छन्।’ (पृ. ९६)

(४) ‘...चिट्ठीका जबाबहरू टाइप गरिसकेपछि टिफिनको टाइम भएछ...।’

(पृ. १०४) आदि।

‘भक्तलाल र म’ कथामा भक्तलाल अल्पशिक्षित अनि कथावाचक ‘म’ प्रथम पुरुष पात्र शिक्षित रहेको कुरा कथागत प्रसङ्ग अनि उनीहरूको भाषिक प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ। यहाँ कथावाचक युनियनको जिल्ला सेक्रेटरी अनि भक्तलाल खरसाङको क्यास-ओभरसियर रहेको प्रसङ्गबाट उनीहरूको शैक्षिक स्तर थाहा पाउन सकिन्छ।

यस कथामा भक्तलाल अल्प-शिक्षित पात्र हो भनेर उसको भाषिक प्रयोगबाट प्रमाणित हुन्छ। जस्तै,

(१) 'मानिय सिकरेटरी बाबू, ...तपइ हजूरको पत्र पायर बहुत खुशी छु। उप्रनत पी.ए.जी लइ पनी कपी पाठउन् भयछ। छोरी बिमार भयको छ र छुटि लिक्न म आउदछु। ५ दिन छुटि लीयक छु १८ ताः। हजुरलाई भेट्न जरूरि काम छ इति।' (पृ. १२७)

(२) 'त्यै त यहाँ यस्तो बिरामी, ...डाक्टरको फीस, दवाईको दाम, घर खजाना बाँकी, फेरि खान चाहियो। उता मलाई खाने खर्च बेग्लै। गान्तोक जान पाए पनि उता अलिक फरेन एलाउन्स पाउने थिएँ।' (पृ. १२९) आदि।

उल्लिखित उदाहरण सङ्ख्या (१)ले भक्तलालको लेख्य भाषिक प्रयोगको दृष्टान्त प्रस्तुत गरेको छ भने उदाहरण सङ्ख्या (२)ले उसको कथ्य भाषिक प्रयोगको दृष्टान्त प्रस्तुत गरेको छ। अल्प-शिक्षित भक्तलाल सरकारी कर्मचारी रहेकाले आफ्नो अनुभवले अङ्ग्रेजी भाषाको कोड मिश्रण गरेर बोल्न सक्षम भएको देखिन्छ।

यहाँ कथावाचक 'म' पात्र शिक्षित छ भनी निम्न उदाहरणबाट पुष्टि हुन्छ। जस्तै,

(१)'... उसको ग्रिभान्स ठीक थियो र युनियनले लिएर उसको कुरा एस. पी. सँग गरै। एस. पी.-ले आफै त्यो विषयमा केही गर्न नसकी तल पी. एम. जीकहाँ कलकत्ता पठाएको छ। युनियनबाट पनि हाम्रो सर्कललाई जनाएर चिट्ठी पठायौं, सर्कल कमिटीले पोष्टमाष्टर जेनरलसँग लेखापढी गरिहालेको कपी पनि हिजै पाएको थिएँ।' (पृ. १२७)

(२) 'सरकारले अर्डिनेन्स लगाइहाल्नेछ जस्तो अघि पनि लाएको थियो। हडताल गराउनेलाई मात्र होइन, गर्ने सबलाई ६ महीनासम्म जेल र जरिवाना गर्छ। त्यति भएपछि फेरि नोकरीदेखि पनि हात धुनुपर्छ। हाइकोर्टमा पुन्याएर

कर्मचारीले यस्तो मुद्दा जितेको छ तर नोकरी उसले पाउँदै पाएन। यस्ता केसहरू अनेक म जान्दछु।’ (पृ. १३२) आदि।

‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती’- कथामा के. बी., प्रेम, एस. आई. जस्ता पुरुष पात्रहरू शिक्षित अनि विमला अल्प-शिक्षित पात्रका रूपमा कथामा प्रयुक्त छन्। उपर्युक्त शिक्षित पात्रहरूको भाषिक प्रयोगको दृष्टान्त निम्न रूपले दिन सकिन्छ-

(१) ‘शहरमा बजारबीचमा मेरो बिल्डिंग छ, झोपडी भन्नुं। साथीहरू छन् अनेक, कलेजमा संगै पढेका केटीहरू छन्। मलाई तर तिनीहरूको कृत्रिमतादेखि घोर विरक्ति छ।’ (के. बी., पृ. १३९)

(२) ‘एब्डक्सन प्रूभ गर्न पनि त डिफिकल्ट छ नि यो केस।... पहिले डिसिटफुल मीन्सले ल्याएको प्रूभ गर्नुपन्थो। फेरि त्यो केटाको ब्याड इन्टेन्शन प्रूभ गर्नुपन्थो।’ (एस. आई., पृ. १४६)

(३) ‘अल मेन आर पिस! प्रेमले हाँसेर भन्थो- दि रेन भन्ने कथा पढ्नुभएको होला नि?’ (प्रेम, पृ. १४६)

उल्लिखित उदाहरण सङ्ख्या (१) देखि (३) सम्म पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त भाषा एवम् सन्दर्भले उनीहरू शिक्षित रहेको प्रमाणित गरेको छ। कथामा विमलाले के. बी.-को विषयमा केही शोध-खोज नगरी उसको भनाइमा लट्ट पढेँ ऊसँग भागेर होटलमा आएको सन्दर्भले उसको अल्प-शिक्षाको परिचय दिएको छ। शिक्षित मानिसहरू आफ्ना वरिपरि हुने विभिन्न विषयमा सचेत हुन्छन् तर विमलाले बिहे जस्तो जीवनको महत्त्वपूर्ण निर्णय पनि सचेत नभई लिएको सन्दर्भले ऊ शिक्षित नरहेको कुरा प्रकट भएको छ।

‘पद्मको कथा’-मा कथावाचक ‘म’ पात्र उच्च शिक्षित अनि पद्म शिक्षित पात्र रहेको देखिन्छ। यहाँ कथावाचक ‘म’ पात्र स्कुलको शिक्षक रहेको अनि पद्मले नवम् श्रेणी उतीर्ण गर्न नसकेर स्कुल छोडेको कथागत सन्दर्भले उनीहरूको शैक्षिक स्तरको स्पष्ट जानकारी दिएको छ। उनीहरूको शैक्षिक स्तर झल्काउने किसिमका केही भाषिक दृष्टान्तहरू निम्नलिखित छन्-

(१) ‘अङ्ग्रेजीमा पद्म पास नहुने खालकै थियो। एनालिसिस परै कुरा न्यारेशन पनि त्यसले गल्ती गरिहाल्थ्यो। मेरो पीरियडमा झ्यालछेउको त्यसको ठाउँदेखि उठाएर त्यसलाई अघिल्लो बेञ्चमा राख्थेँ।’ (‘म’ पात्र, पृ. १४९)

(२) ‘यता चार सय पर्ने रिले साइकल वहाँ खालि एक....।’ (पद्म, पृ. १५७)

‘रिले होइन, च्याले, मैले सुधारिदिउँ।’ आदि। (‘म’ पात्र, पृ. १५७)

यस कथामा प्रयुक्त खाकी वर्दी लाउने मदिसे चपरासी अल्प-शिक्षित रहेको उसको भाषिक प्रयोगले प्रस्ट पारेको छ। जस्तै,

‘हम तमाम ढूँढते आपका घर गया, रास्ता में एक आदमी कहा आप इस्कूलमें है, इस्कूलमें पहुँचा तो चौकीदार कहता सर मिन्सविल मीटिङ में गया है। उहाँ सेकर्टरी साहब बोला जाऊ सहित पर्सत। अब कहाँ सहित पर्सत...।’ (पृ. १५३)

उल्लिखित मदिसे चपरासीले स्कुललाई इस्कूल, म्युनिसिपललाई मिन्सविल, सेक्रेटेरीलाई सेकर्टरी, साहित्य परिषद्लाई सहित पर्सत् भनेको सन्दर्भबाट उसको शैक्षिक स्तर निम्न रहेको बुझिन्छ।

‘बाध्यता’ चिनियाँ सैनिकहरूको जीवनमा आधारित कथा हो। यस कथामा चैन शू र लुशु हेन दुवैजना शिक्षित पात्रका रूपमा प्रयुक्त छन्। तल उद्धृत गरिएका केही संवादहरूबाट उनीहरू शिक्षित रहेको स्पष्ट हुन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) ‘हिजोको तिम्रो कविता सनाऊ। चिया उमालि बसेको लुशु हेनले आग्रह गर्‍यो, आवाजमा साँच्चै आग्रह थियो।’

‘मेरो होइन, महान् लि पोको कविता, आठौँ शताब्दी।’ (चैन शू, पृ. १७५)

(२) ‘पोष्टमा हाम्रो ड्युटी छ, जानुपर्छ।’ (लुशु हेन, पृ. १७७)

(३) ‘तिमी लेखक हुनुपर्थ्यो— चैन, स्टेनगन नपक्रनुपर्थ्यो।’ (लुशु हेन, पृ. १७६)

आदि।

यस अतिरिक्त यी दुई पात्रहरूले साहित्य पढ्ने, सुन्ने, नयाँ विषयहरूमा ज्ञान आर्जन गर्ने तथा परिचर्चा गर्ने गरेको सन्दर्भले उनीहरू शिक्षित रहेको परिचय दिन्छ-

‘पढ्, लुशु हेनले चिङ्गची त्रैमासिकको दुई-तीन पृष्ठ चैन शूलाई फ्याँकिदियो।’

‘माउत्सेतुंगको मार्क्सवादमा मौलिक महादान!!— पृष्ठमा वारिदेखि पारि शीर्षक चिच्याइरहेको थियो।’ (पृ. १७८)

यस्तै शिक्षित पात्र ‘कप्तान रघुवीर वर्मा’ कथामा रघुवीर वर्मा र कथावाचक ‘म’ छन्। उदाहरणार्थ,

(१) ‘तपाईंहरू जस्ताले यो किताब पढ्नुपर्छ।’ (‘रघुवीर वर्मा’, पृ. १९९)

(२) ‘मनुसंहिता। मनुसंहिताअनुसार बाहुनले शर्मा लेख्नुपर्छ, क्षत्रियले वर्मा लेख्नुपर्छ,

बैश्यले गुप्त लेख्छ, शूद्रले दास लेख्छ।’ (‘रघुवीर वर्मा’, पृ. २०५)

(३) 'प्रजातन्त्र के हो? नहेरी मलाई सोध्यो उसले।'

'मलाई झोक-झोक चल्यो। पढेको जम्मै अधिलिटर राखेर तर्साइदिऊँ कि यसलाई जस्तो लागेर आयो।' (‘म’ पात्र, पृ. २०४)

(४) 'राजनीतिमा हुनुहुन्न तपाईं? उसले सोध्यो बाटोमा।'

'मलाई साहित्य मनपर्छ।' आदि। (‘म’ पात्र, पृ. २०९)

उल्लिखित संवादहरूमा किताब पढ्ने, मनुसंहिता, साहित्य तथा प्रजातन्त्र जस्ता विषयहरूको सन्दर्भ आएको उनीहरूको शैक्षिक स्तर उच्च रहेको थाहा पाइन्छ।

(घ) सामाजिक वर्ग

सामाजिक वर्गले भाषा प्रयोगमा भिन्नता ल्याउँछ भन्ने समाजभाषाविज्ञानको मान्यता रहेको छ। यसको पुष्टिका निम्ति *विपना कतिपय* कथा सङ्ग्रहका केही कथाहरूको यस प्रकारले विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा कालेको बाबु र कालेकी आमा निम्न वर्गीय पात्र रहेको कथा प्रसङ्ग तथा उनीहरूको भाषा प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ। जस्तै,

(१) 'काँटी-लामो काँटी - ल्याउन नभुल्नु है, याँ दिनभरि सब ठोक्नुपर्छ!'

(‘कालेको बाबु’, पृ. ५)

(२) 'हाम्रो झण्डै घरे उडाएको हावाले!...पानी पन्यो भन्न पाउँदैनौं हामी, गाईलाई भोकै राख्न भएन, घाँस काट्न दगुनैपर्छ। राती निद्रा आएन भनेर दिउँसो सुत्न पाउँदैनौं हामी....।'

(‘कालेकी आमा’, पृ. ६)

हावाले घर उडाउने डरका कारणले काँटी ठोकेर बलियो पार्नु पर्ने स्थिति तथा गाईलाई घाँस काट्नै पर्ने बाध्यता सबै निम्न वर्गीय मानिसहरूले सधैं भोग्नु पर्ने समस्याहरू हुन्, जो उच्च वा मध्यम वर्गका मानिसहरूले भोग्नु पर्दैन। सम्पन्न मानिसहरूको घर दह्रो हुनाका साथै अनि जीविकोपार्जनका अनेकौँ साधनहरू पनि उस्तै प्रकारले व्यवस्थित हुन्छन्। उनीहरूलाई राम्रो खान नपाउने वा राम्रो लाउन नपाउने समस्याले कहिल्यै सताउँदैन। यहाँ कालेको बाबु र कालेकी आमालाई यी समस्याहरूले सदैव सताएको र उनीहरूलाई आफ्नो जीविका धान्न अत्यन्त सङ्घर्ष गर्नुपरेको कुरा माथि उल्लिखित संवादहरूले प्रस्ट पारेका छन्। यसका साथै कथाका प्रायः सबै घटनाक्रमहरूले उनीहरू निम्न वर्गीय समाजमा रहने जानकारी पाइन्छ।

‘छुट्याइयो’ कथामा भक्तिमान र लक्ष्मीको परिवार पनि निम्न वर्गीय रहेको पाइन्छ। विहापूर्व लक्ष्मीको अत्यन्तै दयनीय आर्थिक अवस्था रहेकाले ऊ भक्तिमानको घरमा काम गर्ने गरेको यद्यपि विहापछि पनि उनीहरूको त्यति धेरै आर्थिक अवस्था नसुध्रिएको कुरा उनीहरूको भाषिक प्रयोगबाट स्पष्ट थाहा पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

अ. ‘एउटै ठूलो तोसक त छ, नरिवलको। त्यै लगिदियो भने म के पलङ्गको काठमा बोरा ओछ्याएर सुत्नु?’ (‘भक्तिमान’, पृ. ३९)

आ. ‘सेण्डल छ दुई जोड़ी, खडाऊ छ, साल दुईटा, ब्लाउज पाँचोटा, पेटिकोट दुईटा, शनदका लुगाहरू छन्, एउटा लेडिज कोट, छाता, मफलर।’ (‘लक्ष्मी’, पृ. ३८)

इ. ‘तिमीले चै सब दिइसक्यौं मेरो। छ भने आफ्नै बोल दिइहाल। मेरो त्यै एउटा छ। सब चीज दिइहाल-दिइहाल भन्छ।’ (‘भक्तिमान’, पृ. ४०)

ई. ‘यो घरलाई पूरा घर जस्तो बनाउनलाई मैले मन परेका चीजहरू पनि नखाई-नखाई, सिनेमा थेटर नगई-नगई कति त्याग गरेकी छु त्यो आँखा नफुटेको भए

उसैले पनि देखनुपर्ने हो। हप्तामा १० रूपियाँ दिन्छ, त्यतिबाट मैले खानेकुरा पुन्याएर भाँडाहरू लुगाहरू जोड्दै लानुपर्छ....।’ आदि। (‘लक्ष्मी’, पृ. ३४)

उल्लिखित दृष्टान्तहरूले भक्तिमान र लक्ष्मीले दैनिक जीवनमा आफ्ना इच्छाहरू मारेर घर-खर्च व्योहोर्नु परेको अनि आवश्यक वस्तुहरू पनि प्रशस्त नभएको जानकारी गराएको छ। यसप्रकार उनीहरू निम्न सामाजिक वर्गका पात्रहरू रहेको पुष्टि गर्न सकिन्छ।

‘चपरासी’ कथामा रामलालको परिवार निम्न-मध्यम वर्गीय अनि बसन्तको परिवार उच्च वर्गीय रहेको देखिन्छ। वर्गद्वन्द्व यस कथाको मूल वस्तु हो। रामलालको छोरा अजयलाई बाबुले चपरासी नौकरी गरेको अनि उसले लगाएको लुगादेखि शरम लाग्ने गरेकाले घरमा सधैं बाबु-छोराको झगडा भएको मूल कथा प्रसङ्ग पाइन्छ। आफ्ना समकालीन भन्दा अजय अलि धेरै पढेको अनि उसले नौकरी पनि गर्ने हुनाले आफ्नो बाबुलाई निम्न स्तरको चपरासी काम नगर्नु भनेर बारम्बार अनुरोध गर्ने गरेको हुन्छ। चपरासी एउटा निम्न दर्जाको नौकरी भएकाले समाजमा उनीहरू अरूबाट हेपिने गरिन्छन् भन्ने उसको धारणा छ। यस कथामा पात्रको भाषा प्रयोगले ऊ कुन वर्गको हो? त्यो थाहा पाइन्छ। यस सन्दर्भमा बसन्तकी दिदीले बोलेको संवादलाई दृष्टान्त स्वरूप राख्न सकिन्छ-

‘खूब ताकिछ, कस्सैलाई नपाएर चपरासीकी छोरीले। रूप पनि कालीमाई जस्तो छ। ए कालीमाई...! आफ्नै दर्जाको खोज्नु नि। हाम्रो पैसा देखिस् तैले होइन्? चैन गरूँला भन्छेस? सुहाउँदिनस् हाम्रो घरमा, आशा नगर...।’ (पृ. ६२)

यहाँ उसले नर्मदालाई ‘तँ’ भनेर सम्बोधन गर्नु र यस प्रकारले हेप्नुमा पनि नर्मदाको निम्न सामाजिक वर्ग कारक तत्त्व रहेको देखिन्छ।

अजयझैँ उसकी आमा र बहिनीलाई पनि आफू चपरासीको परिवार वा निम्न वर्गीय परिवार भनेको मन नपर्ने कुरा कथाका निम्नलिखित सन्दर्भहरूले जानकारी गराएको छ-

नर्मदा- '.....म त दुःखी गरीब चपरासीकी छोरी।' (पृ. ६२)

पवित्रा- 'कति घोटिन्छौ काममा?', '...अब बुढेसकालमा बिसाउनु पनि पर्छ।'।

'तेसपछि फण्डको पैसा झिकेर, तिम्रो पेन्सन पनि बेचेर एउटा राम्रो घर ठड्याउनुपर्छ। किरायामा दुई-चार कोठा लाएर बुढेसकालमा बसीबसी खाने आम्दानी पनि हुन्छ, आफूलाई पनि बस्ने राम्रो ओत हुन्छ। इज्जत पनि हुन्छ।' (पृ. ६३) आदि।

'भक्तलाल र म' कथाका घटनाक्रमहरूबाट भक्तलाल निम्न वर्गीय पात्र रहेको थाहा पाइन्छ। सरकारी नोकरीबाट भएको आयभन्दा व्यय बढी भएकाले भक्तलालले 'म' पात्रसँग टी ए दिलाउन गरेको दर्खास्त र यस विषयलाई लिएर उनीहरू माझ भएको भेटघाट यस कथाको मुख्य घटना भएर अघि बढेको छ। कथामा भक्तलालले प्रयोग गरेको भाषाबाट उसको आर्थिक स्थिति एवम् वर्गबारे जानकारी पाउन सकिन्छ। केही दृष्टान्तहरू,

अ. '...यात्रा गर्नलाई मलाई रेलवे पास दिइएको छ। तर यता कति ठाउँ रेल चल्दैन। खरसाड एस. बी.-देखि जानुपर्ने पोष्ट अफिसहरूको सरदर दूरी १२(बाह) माइल छ। मैले धेरै ठाउँ मोटर चढेर पुगनुपर्छ। आउँदा जाँदाको दोहोरै किराया तिर्नुपर्छ। यसरी प्रत्येक महिना मैले ४० देखि ४५ सम्म खपिरहेको दुई वर्ष भयो। मलाई यसको निम्ति टी. ए. दिइयोस्।' (पृ. १२७)

आ. 'डाक्टरको फीस, दवाईको दाम, घर खजाना बाँकी, फेरि खान चाहियो। उता मलाई खाने खर्च बेग्लै। गान्तोक जान पाए पनि उता अलिक फरेन एलाउन्स पाउने थिए।' (पृ. १२९)

यहाँ भक्तलाल निम्न सामाजिक वर्गको पात्र भएकाले नै यस्ता साना-साना समस्याहरूले पिरोलिनु परेको हो भनेर उक्त संवादबाट प्रष्ट हुँदछ।

इन्द्रबहादुर राईको अर्को कथा 'सपना शक्ति'-मा मनबहादुरलाई १० रूपियाँ दिने मान्छे निम्न वर्गीय रहेको उसले बोलेको उल्लिखित वाक्यले प्रमाणित गर्दछ- 'घरमा खान छैन र पो त, तपाईँ कस्तो जिस्किनुभएको पेटको सवालसँग?'- 'दिइहाल्नुहोस्, म चामल लिएर जान्छु।' (पृ. ११३)

यसप्रकार माथि सोदाहरण चर्चा गरिएका कथाहरूमा सामाजिक वर्गले भाषिक प्रयोगमा भेद ल्याएको देखिन्छ।

(ड) जात

जातले भाषिक भेद ल्याउँदछ भन्ने कुराको पुष्टिका निम्ति *विपना कतिपयका* केही कथाहरूको विश्लेषण गरेर हेर्न सकिन्छ। जस्तै,

नेपाली समाजमा खस साथै मङ्गोल किरात वंशका मानिसहरू शुद्धिकरणका निम्ति 'गउँत'-का साथै 'सुन-पानी'-को प्रयोग गर्ने गर्छन्। यो उनीहरूले जन्मैदेखि सिकेको एउटा अभिन्न संस्कार हो। 'जार: भएकै एउटा कथा'-मा चाहिँ मङ्गोल किरात वंशअन्तर्गत 'थापा' जात भएको पात्रमा यस्तो संस्कारको छाप रहेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ,

‘जेठाज्यु बुहारीको साइनो साहै अठेरो साइनो, थापाले भन्दै गए-पछ्यौराको फेरले छोइभेट्यो भने सुनपानी खाँदा-खाँदा हुन्छ।’ (पृ. ११)

मङ्गोल किरातको व्यवस्था पहिले मातृसत्तात्मक थियो। यो व्यवस्था प्राचीन कालमा मात्र होइन अपितु कुनै-कुनै ठाउँमा आज पनि दृष्टिगोचर हुन्छ।^{१५२} मामाचेला-फुपूचेला विवाह गर्नु पनि मातृसत्तात्मक प्रथाको एउटा अवशेष हो। नेपाली समाजमा मामाकी छोरी फुपूको छोरोले र फुपूकी छोरी मामाका छोरोले विवाह गर्ने शाह, मल्ल, सिंह आदि ठकुरी तथा राणा क्षत्रिय र गुरुङ, मगर आदि मतवालीहरूको केही वर्गअन्तर्गत यो प्रथा छ।^{१५३} जसको प्रस्तुतिकरण इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा भएको पाइन्छ। ‘जारः भएकै एउटा कथा’-मा ‘हर्षजित राणा ठूलीकी फुपूको छोरा हुँदा उसले हकैसँग बिहा गरेर लग्यो।’ (पृ. १४) भन्ने सन्दर्भले उनीहरूको जातीय संस्कारबारे जानकारी दिएको छ।

‘मेरी दिदी’ कथामा जातले भाषिक भेद ल्याएको घनश्याम नेपालको उल्लिखित कथनबाट पुष्टि हुँदछ- भोट-हिमाली वर्गका लिम्बू, राई आदि भाषामा ‘लाउनु / लगाउनु’ वा ‘पहिरनु’ शब्दको समानान्तर रूप पाइँदैन। त्यसको ठाउँमा ती भाषामा ‘छोप्नु’ वा ‘ओढ्नु’ अर्थ बुझाउने शब्दको प्रयोग गरिन्छ। त्यसकै प्रभावस्वरूप त्यस भाषिक पृष्ठभूमिमा आनुवंशिक रूपमा आएका नेपालीहरू नेपाली भाषामा पनि ‘कोट ओढ्नु’, ‘टोपी ओढ्नु’ जस्ता प्रयोग गर्दछन्। प्रस्तुत कथाको ‘मोटो शरीर’ वाला ‘वक्ता’ पात्रलाई कथकले ‘ट्याट ओढेको’ वर्णन गरेको पाइन्छ।^{१५४}

^{१५२} जनकलाल शर्मा, वि सं २०६७, *हाम्रो समाज: एक अध्ययन*, चौथो संस्करण, ललितपुर: साझा प्रकाशन, पृ. ४६

^{१५३} शर्मा, ‘हाम्रो समाज’, पृ. ४६

^{१५४} नेपाल, ‘विधा’, पृ. १९८

(च) सामाजिक दूरीको श्रेणी

वक्ता र श्रोताको सम्बन्धका आधारमा भाषामा निहित विभिन्नतालाई हेर्न सकिन्छ। आत्मीय र अनात्मीय मान्छेसँग बोल्ने तरिका नै फरक फरक किसिमका हुन्छन्। यही तरिकाबाटै भाषिक भेद प्रकट हुँदछ। यसलाई समाजभाषाविज्ञानमा सामाजिक दूरीको श्रेणी भनिन्छ। *विपना कतिपय* सङ्ग्रहका कथाहरूमा रहेको आत्मीय तथा अनात्मीय भाषिक भेदको विश्लेषण निम्न प्रकारले गर्न सकिन्छ। जस्तै,

अ. आत्मीय भेद

(१) कालेकी आमा- 'तिमी जाऊन सुत दुक्कसँग।' ('रातभरि हुरी चल्यो', पृ. २)

(२) कालेको बाबु- 'तिमी सुत, मलाई चिया बसाइराखिदेऊ।'

('रातभरि हुरी चल्यो', पृ. ४)

(३) ठूली- 'आमाज्यू, मैले यो घरमा आएर तिमीलाई, तिम्रो भाइलाई रिझाउन सकेँ कि सकिन होला?'

('जार: भएकै एउटा कथा', पृ. १७)

(४) ठूली- 'हैन, तिमीसँग यस्तै कुराहरू गर्न आज मलाई मन लागि रहेछ। मसँग नरिसाइदेऊ।'

('जार: भएकै एउटा कथा', पृ. १६)

(५) चन्द्रा- 'कोही कोही बेला तिम्रो अनुहार कतिसारो मायालाग्दो हुन्छ, म त बोल्नै सक्तैनँ। ऐले नै यति मायालाग्दो अनुहार पाछ्यौँ...।' आदि।

('ज्ञानेन्द्रको कथा', पृ. १०७)

'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा कालेकी आमाले कालेको बाबुलाई 'तिमी' भनेर सम्बोधन गर्नु उनीहरूका बिच रहेको आत्मीय सम्बन्धको परिणाम हो। नेपाली समाज पितृसत्तात्मक भएकाले स्वास्नीले लोग्नेलाई धेरै आदर र सम्मान गरेर 'तपाईँ' भन्नुपर्ने हुन्छ। यसको ठाउँमा स्वास्नीको भाषिक प्रयोगले उनीहरूको आत्मीय सम्बन्ध प्रकट

भएको छ। यहाँ कालेको बाबुले स्वास्नीलाई 'तँ' भनेर सम्बोधन गर्ने सामाजिक अधिकार पाएको भए तापनि उसले आत्मीयता कै कारणले स्वास्नीलाई 'तिमी' भनेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ।

यस किसिमको आत्मीय भाषिक भेदको प्रयोग 'जार: भएकै एउटा कथा'-की ठूलीले आफ्नो लोग्ने अनि आमाज्यूसँग बोल्दा अनि 'ज्ञानेन्द्रको कथा'-मा चन्द्राले ज्ञानेन्द्रसँग बोल्दा प्रयोग गरेको देखिन्छ। 'जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी'-कथामा सुबेदार शिवजित राईले आफ्नी स्वास्नी र छोरीसँग बोल्दाको संवादमा पनि यस्ता आत्मीय भेदको प्रयोग गरेको पाइन्छ।

'चपरासी' कथामा अजयले आफ्ना आमा र बाबुलाई अनि 'ठूलीकान्छी' कथामा पार्वतीले रामबाबुलाई 'तिमी' भनेर सम्बोधन गरेको सन्दर्भले आत्मीय भाषिक भेदको परिचय प्रस्तुत गरेको छ।

उक्त विभिन्न उदाहरणहरूमा सानो उमेरका वा निम्न सामाजिक शक्ति भएकाहरूले आफूभन्दा ठुलोलाई अनि ठुलो उमेरका वा उच्च सामाजिक शक्ति भएकाहरूले आफूभन्दा सानोलाई 'तिमी' भनेको प्रसङ्गले उनीहरूका बिच रहेको आत्मीयताको स्पष्टीकरण दिएको पाइन्छ।

आ. अनात्मीय भेद

'छुट्याइयो' कथामा गाउँका सम्मान्य वृद्ध शिरपञ्चले पञ्चायतमा आफूभन्दा सानो उमेरका पञ्चहरूलाई 'तपाईँ' भनेर सम्बोधन गरेको प्रसङ्गले उनीहरूको अनात्मीय सम्बन्ध व्यक्त गरेको छ। कथामा शिरपञ्चले बोलेको संवाद यस्तो छ- 'तपाईँ पञ्चहरूलाई थाहा छ यै पञ्चेत उजुरकारी भक्तिमान र उसकी पत्नी लक्ष्मीको कुरा लिएर एक हफ्ताअघि पनि यहीं स्कूलघरमा राखिएको थियो।'.... (पृ. ३२)

एकजना पञ्चले पञ्चायत राखिएको सभामा उपस्थित पञ्चहरूलाई 'तपाईं' भनेर सम्बोधन गर्नु अनात्मीय भेद हुनाका साथै यो औपचारिकता पनि हुने गर्छ। प्रसङ्ग वा ठाउँ विशेषले पनि यस्ता भाषिक भेद उत्पन्न हुन जान्छ।

यस अतिरिक्त 'अँध्यारा दृष्टिहरूको कोरस' कथामा चन्द्रलालको बाबुले 'म' पात्र (जो उसको छोराको उमेरको थियो)-लाई 'तपाईं' भनेर सम्बोधन गरेको सन्दर्भले उनीहरूका बिच रहेको अनात्मीय सम्बन्ध प्रस्तुत गरेको छ। आफूभन्दा कम उमेरको अपरिचित व्यक्तिलाई 'तपाईं', 'हजुर' जस्ता शब्दको प्रयोग हुनु अनात्मीय भाषिक भेदको नमुना हो।^{१५५} जो इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा पनि प्रयुक्त भएको पाइन्छ।

(छ) धर्म

समाजमा भाषिक भेद उत्पन्न गराउने एउटा महत्त्वपूर्ण घटक हो धर्म। *विपना कतिपय* सङ्ग्रहमा निहित 'मेरी दिदी' कथामा धर्मगत भाषिक भेद पाइन्छ। दृष्टान्त स्वरूप कथाका निम्नलिखित संवादहरूलाई उल्लेख गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) 'प्रभो, मलाई शक्ति दिनुहोस्।' (पृ. ४९)

(२) 'क्रिसमस आयो। कमला दिदीलाई नबोलाए मेरो क्रिस्मस नै नहुने थियो। भाइ र म गएर दिदीलाई लिएर आयौं। केक, सुन्तला, मासु खायौं सबैले।'

(पृ. ४३)

यस कथामा कथावाचक एस. ईसाई धर्मावलम्बी रहेको देखिन्छ। प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (१)मा रहेको 'प्रभो' शब्द क्रिस्तान धर्म मान्नेहरूले प्रार्थना गर्दा वा साधारण संवादमा प्रयोग गर्ने गर्छन्। यसरी उक्त शब्दलाई धर्मगत भाषिक भेदको उदाहरण मान्न

^{१५५} ढुङ्गेल अनि दाहाल, 'प्रायोगिक', पृ. २६

सकिन्छ। यसका साथै उदाहरण सङ्ख्या (२)मा रहेको क्रिस्मसको वर्णनले पनि धर्मद्वारा उत्पन्न भाषिक भेदको परिचय प्रस्तुत गर्छ।

(ज) लिङ्ग

विपना कतिपय सङ्ग्रहका कतिपय कथाहरूमा लिङ्गको आधारमा भाषिक भेद रहेको देखिन्छ। प्रस्तुत सङ्ग्रहमा प्रयुक्त भाषालाई स्त्री पात्रले बोल्ने भाषा र पुरुष पात्रले बोल्ने भाषाका रूपमा वर्गीकरण गरेर विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

अ. स्त्री पात्रले बोल्ने भाषा

(१) बाबुनी - 'भिन्न आएर बसन एक छिन, एक प्याला तातो चिया खाएर जाऊ...।'

(‘रातभरि हुरी चल्यो’, पृ. ५)

(२) कालेकी आमा - 'एकदम ढीलो भइसकेछ, आज मलाई कालेको बाबुले मार्छ।'

(‘रातभरि हुरी चल्यो’, पृ. ९)

(३) लक्ष्मी - 'छोरा मैसँग बस्छ। तेसले छोराको खर्च भर्नुपर्छ। म आफै काम गरेर पनि यसलाई जति सक्छु पढाउँछु। तेसले अर्को स्वास्नी ल्याउँछ हो-अर्की स्वास्नी ल्याउनलाई नै यो सब गरेको- सानीआमाले यसलाई खान नदिई कामै जोताएर मार्छे। छोराबिना म आमाको हालत कस्तो हुन्छ, पञ्चका बाबुहरूले त्यो पनि दया राख्नुहोस्। यसले मलाई घर-न-थरको पारेर, यत्रो बदनाम गराएर अब छोरा पनि लान खोजेर मलाई अब हुंगे कोठीमा गएर बसोस् भन्छस् कि क्या हो तैले?’

(‘छुट्याइयो’, पृ. ३७)

(४) ठूली - 'आमाज्यू, मैले यो घरमा आएर तिमीलाई, तिम्रो भाइलाई रिझाउन सके कि सकिन होला।'

(‘जार: भएकै एउटा कथा’, पृ. १७)

(५) देवी- 'एउटा कुरा भन्छु, नरिसाऊ ल? ठूल्दिदी हाम्रो लप्टन दाजुसँग तिम्रो बिहा भएको भए कति राम्रो हुन्थ्यो हकि भनेर सधैं मैती र म कुरा गर्छौं। ठूल्दिदी तिमि रिसायौं?' (‘जार: भएकै एउटा कथा’, पृ. १५)

(६) ठूलीकान्छी- 'लठेप्री पो अरे हो! स्कूल पढने लठेप्री हुन्छ?' आदि।

(‘ठूलीकान्छी’, पृ. ३१)

हाम्रो समाजमा घरमा कोही आए स्त्रीहरूले खाजा-चिया बनाएर दिने चलन छ। आउने मान्छेलाई हतार नै भए पनि एक प्याला चिया सोध्नु हाम्रो संस्कार मानिन्छ। यसरी प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (१)ले नेपाली समाजका नारीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको उदाहरण दिएको छ। यहाँ उदाहरण सङ्ख्या (२)ले पुरुषसत्तात्मक समाजमा स्वास्नीहरूका मनमा लोग्नेहरूप्रति रहने डरको प्रकटीकरण गरेको छ। आज एक्काइसौं शताब्दीमा जति नै समानता एवम् स्वतन्त्रताको कुरा भए तापनि समाजमा नारीहरूले पुरुषको डर बोकेर हिँड्नुपर्ने बाध्यता उल्लिखित उदाहरणले प्रस्तुत गरेको छ।

यसै क्रममा उदाहरण सङ्ख्या (३)ले एउटी आमा तथा स्वास्नीले समाजमा दैनन्दिन भोग्नु परिरहेको समस्याबारे जानकारी गराएको छ। एउटी नारी बिहा गरेर अर्को घरमा आएपछि उसको मनमा जागृत हुने प्रश्नहरूको प्रस्तुति उल्लिखित उदाहरण सङ्ख्या (४)ले दिएको छ।

यस अतिरिक्त उदाहरण सङ्ख्या (५) र (६)मा देवी र ठूलीकान्छीले ल?, हकि, लठेप्री पो अरे हो! जस्ता पद वा पदावलीमा तानको प्रयोग गरेको पाइन्छ। यस किसिमको प्रयोग विशेष रूपमा स्त्रीहरूले गर्ने हुनाले उक्त पात्रहरूद्वारा प्रयोग गरिएको भाषा स्त्रीहरूद्वारा बोल्ने भाषा हो भनेर प्रमाणित हुँदछ।

आ. पुरुष पात्रले बोल्ने भाषा

(१) कालेको बाबु- 'तिमी सुत, मलाई चिया बसाइराखिदेऊ।'

(‘रातभरि हुरी चल्यो’, पृ. ४)

(२) सुबेदार-‘सुबिदारनी...घरको सब चीज उठाऊ। हामी पनि जानुपर्छ।’

(‘जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी’, पृ. ८१)

(३) ज्ञानेन्द्र- ‘म त लोगने मान्छे, मलाई त के छ? ...मैले चन्द्रालाई प्रेम गरेर पनि तिमीसँग यसरी भुलिएको जस्तो तिमीलाई लगेर पनि अर्कोलाई फेरि त्यसरी नै प्रेम गर्दिनँ भनेर तिमी विश्वास गर्न सक्तिनौं, म प्रतिज्ञा गर्न सक्तिनँ।’

(‘ज्ञानेन्द्रको कथा’, पृ. १०५)

(४) प्रेम- ‘यति राम्री रहिछन्, यति राम्री कि एउटा नारीले जति राम्री हुनसक्नु भनेर इच्छा गर्नसकिछन् त्यतिकै राम्री, अथवा जतिकी राम्री होस् भनेर मैले इच्छा गर्नसकिरहेको थिएँ हुँला त्यतिकै राम्री थिइन्।’ आदि।

(‘इच्छा बाँचिरहन्छ’, पृ. २१४)

पुरुषहरूले घरेलु कामकाज प्रायः नगर्ने अनि स्वास्नी वा घरमा भएका नारी सदस्यहरूलाई अहाउने हाम्रो सामाजिक व्यवस्थाको परिचय उदाहरण सङ्ख्या (१) अनि (२)ले दिएको छ।

प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (३)ले समाजमा पुरुषहरूले पाएको छुट अनि त्यस छुटले उनीहरूको मनमा उत्पन्न हुने घमण्डलाई प्रस्तुत गरेको छ। यसका साथै उदाहरण सङ्ख्या (४)मा एउटा युवकले एउटी केटीको सुन्दरता बयान गरेको चित्रण पाइन्छ। पितृसत्ताले दिएको सोचअनुसार छोरीहरू सुन्दरी हुनुपर्छ, जसको उदाहरण यस

संवादमा पाइन्छ। उपर्युक्त कथागत संवादहरूबाट पुरुष स्वभावको परिचय पाउन सकिन्छ। यसप्रकार इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा लिङ्गको आधारमा भाषिक भेद रहेको पुष्टि हुँदछ।

(झ) उमेर

विपना कतिपय सङ्ग्रहका कथाहरूमा रहेका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषालाई उमेरका आधारमा यस प्रकारले छुट्टयाएर हेर्न सकिन्छ-

अ. ४ वर्षदिखि १४ वर्षसम्म

आ. १५ वर्षदिखि उताका

यो वर्गीकरण भारत सरकारको ऐन अनि न्याय मन्त्रालयद्वारा जारी बालश्रम निषेध कानून २०१६का आधारमा गरिएको हो। यस कानूनको भनाइअनुसार बाल भनेको त्यो व्यक्ति हो जसले चौध वर्षको उमेर पार गरेको छैन।^{१५६}

अ. ४ वर्षदिखि १४ वर्षसम्म

४ वर्षदिखि १४ वर्षसम्मका पात्रहरूमा देवी, मैती, शनद, पार्वती अनि ठुलीकान्छीलाई राख्न सकिन्छ। यी पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त भाषाका केही दृष्टान्तहरू यस प्रकार छन्-

(१) मैती- 'तल देवीको लप्टन दाजु आयो त दिदी, तँ हेर्न जान्नुस्?'

(‘जार: भएकै एउटा कथा’, पृ. १२)

^{१५६} द चाइल्ड लेबर (प्रोहिबिसन एन्ड रेगुलेसन एमेन्डमेन्ड एक्ट, २०१६), द गेजेट अन्ड इन्डिया, मिनिस्ट्री अन्ड ल एन्ड जस्टिस (लेजिस्लेटिभ डिपार्टमेन्ट), नयाँ दिल्ली, शनिवार, जुलाई ३०, २०१६, पृ. २

(२) देवी- 'ठूलिददी, एउटा कुरा भन्छु, नरिसाऊ ल? ठूलिददी हाम्रो लप्टन दाजुसँग तिम्रो बिहा भएको भए कति राम्रो हुन्थ्यो हकि भनेर सधैं मैती र म कुरा गर्छौं। ठूलिददी तिम्री रिसायौं?' (‘जार: भएकै एउटा कथा’, पृ. १५)

(३) शनद- ‘किन नआको बाबा? काँ गाको थ्यौ, बाबा?’ (‘छुट्याइयो’, पृ. ३१)

(४) ठूलीकान्छी- ‘लठेप्री पो अरे हो! स्कूल पढने लठेप्री हुन्छ?’ आदि।

(‘ठूलीकान्छी’, पृ. १८१)

यहाँ ४ वर्षदिखि १४ वर्षसम्मका पात्रहरूको बोलीमा अबोधपना तथा निश्चलता पाइन्छ भने उनीहरू आफूभन्दा ठूलोमान्छेसँग सम्मानभावले केही डराएको देखिन्छ। यस्तो भाव देखिनु सामाजिक व्यवस्था, पारिवारिक संस्कार आदिको प्रभाव पनि हो।

आ. १५ वर्षदिखि उताका

विपना कतिपय सङ्ग्रहका कथाहरूमा १५ वर्षदिखि उताका पात्रहरूको सङ्ख्या धेरै रहेको छ। यी पात्रहरूले प्रयोग गरेका भाषाका केही दृष्टान्तहरू निम्नलिखित छन्-

(१) हरि सर- ‘त्यति बेला म हेर्ने तिमिहरूको प्रेम। ...कति सरल, कति निश्छल, कति प्रेमै मात्र थियो तिमिहरूको प्रेममा। हामी उमेरदारहरूको प्रेममा भने कता-कताको लोभ, आशा, भय, अविश्वास, स्वार्थ कति बिघन मिसिएको हुँदो रहेछ, प्रेमको नाममा त्यो अर्कै के वस्तु भइसकेको हुन्छ।’

(‘रहल-पहल कथा’, पृ. १६७)

(२) ठूली- ‘हैन तिमिसँग यस्तै कुराहरू गर्न आज मलाई मन लागिरहेछ। मसँग नरिसाइदेऊ। हामी कसैको पनि आफूले चाहेको जस्तो जीवन हातमा हुँदैन रैछ। कताकताबाट कसले-कसले बिगारिदिँदो रैछ। अरूले घरिघरि बिगारिँ

लगेको र बिगार्दा बिगार्दा अन्तमा जे बन्छ जीवन त्यै नै रैछ। सग्लो चीजलाई अरूले चोइटाउँदै र फोर्दै लगेको रहल नै जीवन रैछ।’

(‘जार: भएकै एउटा कथा’, पृ. १६)

(३) अजय- ‘काममा जाँदा मात्रै त्यो लुगा लाउनु नि बाबुले,...छुट्टीको दिनमा बजारतिर जाँदा, काकीहरूको तिर जाँदा त त्यो नलाउनु नि।’

(‘चपरासी’, पृ. ५६)

(४) ‘म’ पात्र -‘भोलिपल्ट बल गर्दागर्दै पनि म चार बजे पुग्न सकिन्नँ। साढे तीनमा म्युनिसिपल फाइनेन्स कमिटीको मीटिङतिर दगुरे। आइटमहरू धेर थिएनन् तर तर्क लामो हुँदा साढे पाँचतिर मात्रै मीटिङ सकियो। अरू सदस्यहरू च्याम्बरदेखि ननिस्की म तल सडकमा आइपुगेको थिएँ। बाटोमा भेटिएकाहरूसँग पनि नबोली हात मात्रै उठाउँदै दगुरेँ।’ आदि। (‘भक्तलाल र म’, पृ. १२८)

१५ वर्षदेखि उताका पात्रहरूको भाषिक प्रयोगमा विचारको गहिराई, कामको व्यस्तता, दायित्वबोध, मानवता, स्वार्थ, ढोंगीपन तथा लोक-लज्जाको भावना आदि रहेको पाइन्छ। यसप्रकार इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा उमेरका आधारमा भाषिक भेद रहेको प्रमाणित हुन्छ।

४.१.१ विपना कतिपयका कथाहरूमा पात्रको समाजभाषिक स्थिति

(द्विभाषिकता र बहुभाषिकता)

४.१.१.१ द्विभाषिकता

विपना कतिपय सङ्ग्रहका कथाहरूमा पात्रहरूको द्विभाषिकता निम्न प्रकारको रहेको देखिन्छ-

क. संयोजित द्विभाषिकता- प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूमा संयोजित द्विभाषिकता भएका पात्रहरू यसप्रकार छन्-

पात्रहरू	कथा
‘म’ पात्र, कमला	‘मेरी दिदी’
‘म’ पात्र, जगत	‘जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा’
ज्ञानेन्द्र, शान्ति	‘ज्ञानेन्द्रको कथा’
‘म’ पात्र, पद्म	‘पद्मको कथा’

उपर्युक्त पात्रहरूले स्कुल वा कलेजको औपचारिक शिक्षा लिएको कथाबाट जानकारी पाइन्छ। उनीहरूले शिक्षार्जनका क्रममा अङ्ग्रेजी भाषा अनि मातृभाषाको भाषाको रूपमा नेपाली भाषा सिकेको देखिन्छ। यी पात्रहरूले स्कुल र घरका भिन्न भिन्न परिवेशमा दुईवटा भाषा सिकेको हुनाले उनीहरूमा संयोजित द्विभाषिकता रहेको प्रमाणित हुँदछ।

तल प्रस्तुत गरिएका कथागत संवादहरूले पात्रहरूको द्विभाषिकता रहेको देखिन्छ-

(१) कमला- ‘भाइ, यो होटेल मेरै हो। तिम्रो ठूली भांजी उः त्यै हो। भेना ब्यांकमा आफ्नै काममा गएको छ। बसन्, भाइ, दिदीको हातको एक कप चिया त खाएर जाऊ।’ (‘मेरी दिदी’, पृ. ५४)

(२) शान्ति- ‘मेन्टेन गर्नुपर्छ घरमा? प्यारेन्टहरू छन्?’ (‘ज्ञानेन्द्रको कथा’, पृ. ९६)

(३) पद्म- ‘फर्स्ट प्राइज एक लाख छ सर!’ आदि। (‘पद्मको कथा’, पृ. १५१)

ख. शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता- *विपना कतिपय* सङ्ग्रहका कथाहरूमा शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता भएका पात्रहरू निम्नलिखित छन्-

पात्रहरू	कथा
‘म’ पात्र, कमला	‘मेरी दिदी’
‘म’ पात्र, जगत	‘जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा’
ज्ञानेन्द्र, शान्ति	‘ज्ञानेन्द्रको कथा’
‘म’ पात्र	‘भक्तलाल र म’
एस.आई., नारायण, प्रेम	‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती’
‘म’ पात्र	‘पद्मको कथा’

उपर्युक्त पात्रहरूले दुवै भाषाको औपचारिक प्रयोग गर्न सक्ने स्थिति रहेको कथागत सन्दर्भहरूले जानकारी गराएको छ। यसैले उनीहरूमा शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता रहेको देखिन्छ। यस प्रसङ्गको पुष्टिका निम्ति कथाबाट केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

(१) ‘म’ पात्र - ‘टिफिनको छुट्टीमा मैले नै त्यसको पोष्टल अर्डर किनिदिउँ, पोष्टल अर्डर प्रत्येकमा लेखिदिउँ, क्रस गरिदिउँ फेरि चिट्ठी लेखेर रेजिष्ट्री लिफाफाभित्र सबै कागज हालिदिउँ....।’ (‘पद्मको कथा’, पृ. १५१)

(२) एस. आई. - ‘एब्डक्सन प्रूभ गर्न पनि त डिफिकल्ट छ नि यो केस।... पहिले डिसिटफुल मीन्सले ल्याएखो प्रूभ गर्नुप-यो। फेरि त्यो केटाको ब्याड इन्टेन्शन प्रूभ गर्नुप-यो।’ (‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती’, पृ. १४६)

(३) शान्ति - ‘यहाँ भाउज्यूको ट्रीटमेन्टभरि बस्छौं।’ (‘ज्ञानेन्द्रको कथा’, पृ. ९५)

(४) ज्ञानेन्द्र- ‘यु आर वेल्कम! प्लीज डू!’ आदि। (‘ज्ञानेन्द्रको कथा’, पृ. ९६)

ग. शिक्षा निरपेक्ष द्विभाषिकता- प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूमा शिक्षा निरपेक्ष द्विभाषिकता भएका पात्रहरू यसप्रकार छन्-

पात्रहरू

कथा

कालेको बाबु

‘रातभरि हुरी चल्यो’

सुबोध घोष

‘घोष बाबू’

उपर्युक्त पात्रहरूले सामान्य अभिव्यक्तिका निमित्त मात्र दुईवटा भाषा बोलन सक्ने स्थिति देखिन्छ। जस्तै,

(१) कालेको बाबु- ‘तेरै जिद्दीले यस्तो ठाउँमा घर बनाएको!’- ‘नभएदेखि मज्जासँग पुलीस काम गरेर बजारबीचमा बिल्डिंगमा बस्दै थियौं, हावाको डर न पैरोको डर...।’ (‘रातभरि हुरी चल्यो’, पृ. २)

(२) सुबोध घोष -‘...भूत गयो सिनेमा, भूतले गीत गायो? हाम्रो प्रेसिडेण्ट ल्याएर ठीक गराउँछौं भन्यो।’ आदि। (‘घोष बाबू’, पृ. १९१)

यसरी उल्लिखित पात्रहरूमा शिक्षा निरपेक्ष द्विभाषिकता रहेको प्रमाणित हुँदछ।

घ. अन्तरजातीय द्विभाषिकता- *विपना कतिपय* सङ्ग्रहका कथाहरूमा अन्तरजातीय द्विभाषिकता भएका पात्रहरू निम्नलिखित छन्-

पात्रहरू

कथा

भागी

‘भागी’

चपरासी

‘पद्मको कथा’

सुबोध घोष

‘घोष बाबू’

उल्लिखित पात्रहरू अनेपाली रहेका छन्। उनीहरूले आफ्नो वरिपरिका परिवेशमा प्रयोग हुने नेपाली भाषा सिकेका हुनाले उनीहरूमा अन्तरजातीय द्विभाषिकता रहेको देखिन्छ।

कथाबाट उद्धृत निम्न संवादहरू तथा सुबोध घोष (बड्गाली जाति)को पात्रले बोलेको भाषाले अन्तरजातीय द्विभाषिकता प्रमाणित गर्दछ-

(१) भागी- 'ना लडकीतरफको कोइ सोहानपुर नआयो ।' ('भागी', पृ. १२१)

(२) चपरासी- 'हम तमाम ढूँढते आपका घर गया, रास्ता में एक आदमी कहा आप इस्कूलमें है, इस्कूलमें पहुँचा तो चौकीदार कहता सर मिन्सविल मीटिड में गया है। उहाँ सेकर्टरी साहब बोला जाऊ सहित्त पर्सत्। अब कहाँ सहित्त पर्सत्...।' ('पद्मको कथा', पृ. १५३)

(३) सुबोध घोष - 'काम धेरै भयो रे, तलब थोरै भयो अरे। पैसा बढाऊ भन्छ, काम घटाऊ भन्छ।' आदि। ('घोष बाबू', पृ. १९०)

दार्जिलिङमा नेपाली सम्पर्क भाषा भएकाले देशका अन्य ठाउँबाट आएका मानिसहरू सामाजिक अन्तर्क्रियामा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्छन्। तसर्थ इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा प्रयुक्त अनेपाली पात्रहरूले प्रयोग गरेको नेपाली भाषाले उनीहरूको सामाजिक परिवेशलाई पनि प्रस्ट पार्दछ।

४.१.१.२ बहुभाषिकता

विपना कतिपय सङ्ग्रहका कथाहरूमा निहित 'घोष बाबू' कथाको सुबोध घोष, 'जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा'-को जगत अनि 'मेरी दिदी' कथाको 'एस.' बहुभाषिक पात्रका रूपमा कथामा प्रयुक्त भएका छन्। उदाहरणार्थ,

(१) सुबोध घोष- 'युनियनदेखि हडतालको यिनीहरूले नोटिश् दियो मलाई ।'

(पृ. १९०)

(२) सुबोध घोष- 'नोमोस्कार।' (पृ. १८९)

(३) जगत- 'म बताउँछु किन तिमीलाई त्यस्तो लागेको-भन्यो जगतले हाँसेर-किनभने अब कलेज खतम भयो, म कालिम्पोड घर जान्छु, वहाँ हुँदिन भनेर त्रास लाग्यो तिमीलाई। कालिम्पोड साइबेरिया होइन्, यहाँदेखि यै तीन घण्टाको बाटो न हो।' (पृ. ७०)

(४) जगत- 'सावित्री अर्को एउटा केटासँग लागेकी छ। त्यो केटा हामी जति पढेको, असल भए पनि केही थिएन। तर त्यो केटा, म सुन्छु, पोहोर १० क्लासमा आधा वर्ष पढेर लरखरिहिँडको रहेछ। सिनेमा हलको चक्कर लगाउनु नै त्यसको डेली ड्युटी छ।' (पृ. ७३)

(५) एस.- 'स्कूलदेखि फाइनलको लागि दिदी 'सेन्ट अप' भएपछि यै खबर लेखिएको एउटा पत्र पाएँ...।' (पृ. ४४)

(६) एस.- 'विस्तारै चाल मारेर म फर्केर आएँ। कान्छी आमासँग भने- हामी जान्छौं, आमा, दिदीको हालत एकदमै खराब भैसकेको रैछ।' (पृ. ५१)

सुबोध घोषले कथामा बङ्गाली, नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा बोलेको सन्दर्भले उसको बहुभाषिकताको परिचय दिएको छ। यसरी नै जगत र एस.-ले नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषाका माध्यमबाट आएको अरबेली, फारसेली शब्दहरूको प्रयोग गरेकाले उनीहरूको बहुभाषिक स्थिति प्रस्ट पारेको छ।

४.१.१.३ कोड मिश्रण

यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा निहित पात्रहरूले भाषिक अभिव्यक्तिमा कोड मिश्रण गरेको पाउन सकिन्छ। यस भनाइको पुष्टिका निम्ति कथाहरूबाट कोड मिश्रण गरिएका केही दृष्टान्तहरू यहाँ प्रस्तुत छ-

क. 'मेरी दिदी'-कथाबाट

(i) एस.- 'पाँच मिनट जतिपछि मैले हेरिरहेको ऐनामा एउटी युवती आई। ...सारी लाएकी थिई, ब्याग बोकेकी थिई, लेडिज छाता पनि लिएको। मैले हजामलाई एकछिन रोकेँ। त्यो युवती ओहलै आएर यै सेलूनको छेउदेखि भएर गई।' (पृ. ४५)

(ii) एस.- 'म स्कूलदेखि फाइनलको लागि पठाइएँ। फाइनलको इम्तिहान दिएर पास पनि भए।' (पृ. ५१) आदि।

ख. 'ज्ञानेन्द्रको कथा'-कथाबाट

(i) ज्ञानेन्द्र- 'पूरा एक घण्टै गयो पाँच छः वटा चिट्ठीहरू ड्राफ्ट गरेर टाइप गरिसक्दा।' (पृ. १०४)

(ii) शान्तिकी भाउजु- 'बुवा एसिस्टेन्ट म्यानेजर हुनुहुन्छ टी गार्डनमा।' (पृ. ९५) आदि।

ग. 'भागी'-कथाबाट

(i) 'म' पात्र- 'भागीले राम्ररी बुझ्नैसकेन कि के हो यो मेरो फेशनदार कुरा; त्यो न त गम्भीर भयो, न त हाँस्यो नै।' (पृ. १२१)

(ii) भागी- 'दु सौमा जहरसिड अब् कहाँ मिल्छ हो।' (पृ. ११९) आदि।

घ. 'भक्तलाल र म'-कथाबाट

(i) 'म' पात्र- 'सिलगडीको सी.ओ. ले फिक्स्ड टी.ए. पाउँदोरैछ, तपाईंले पनि पाउनुहुन्छ।' (पृ. १२८)

(ii) 'म' पात्र- 'सरकारले अर्डिनेन्स लगाइहाल्नेछ जस्तो अघि पनि लाएको थियो।' (पृ. १३१) आदि।

ड. 'पद्मको कथा'-बाट

(i) पद्म- 'फर्स्ट प्राइज एक लाख छ सर, ...सरले फर्स्ट प्राइज पाउनुभयो भने हामी बेच्नेले पनि बाह्र हजार पाउँछौं।' (पृ. १५१)

(ii) 'म' पात्र- 'सबमा फेल भयो?' (पृ. १५०) आदि।

च. 'घोष बाबू'-कथाबाट

(i) 'म' पात्र- 'मेरो कहाँ ड्राइ क्लीन घरैमा मुंग्रोक्लीन।' (पृ. १९४)

(ii) सुबोध घोष - 'राती सिनेमा नजाऊ भनेपछि बहुत रिस भयो।' (पृ. १९२) आदि।

माथि उल्लेख गरिएका कथाका पात्रहरूले नेपाली बोलदा मुख्यतः अङ्ग्रेजी अनि हिन्दी भाषाका कोडहरू मिश्रण गरेको देखिन्छ। भारतको राजभाषाको रूपमा रहेको हिन्दी भाषाको माध्यम भएर अरबेली, फारसेली आदि भाषाका कोडहरू पनि यहाँ प्रयोग भएको भेटिन्छ। प्रस्तुत उदाहरणहरूअन्तर्गत शाब्दिक स्तरमा बढी कोड मिश्रण भएको पाइन्छ। जस्तै- ब्याग, मिल्छ, फेल, सेलूनको, फाइनलको, गार्डनमा, फेशनदार, मुंग्रोक्लीन आदि। यस अतिरिक्त उल्लिखित 'फर्स्ट प्राइज' अनि 'एसिस्टेन्ट म्यानेजर'-ले पदावली स्तरको कोड मिश्रणको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ।

४.१.१.४ कोड परिवर्तन

विपना कतिपय सङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरू द्विभाषिक वा बहुभाषिक भए तापनि उनीहरूले धेरै कोड परिवर्तन गरेर बोलेको पाइँदैन। प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहमा निम्नलिखित दुईवटा मात्र कोड परिवर्तन भएका दृष्टान्तहरू प्रस्तुत छन्-

(१) प्रेम- 'अल मेन आर पिगस!, - दि रेन भन्ने कथा पढ्नुभएको होला नि?'

(‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती’, पृ. १४६)

(२) चपरासी- 'नयाँ होटलमा। कार्डका पिछ्ला तरफ देखिये न।'

(‘पद्मको कथा’, पृ. १५३)

उल्लिखित उदाहरण सङ्ख्या (१)मा वक्ताले अरूका सामु आफूलाई प्रभावशाली प्रदर्शन गर्न कोडहरूको वैकल्पिक प्रयोग गरेकाले यो आलङ्कारिक कोड परिवर्तन हो। यसमा अङ्ग्रेजी आधात्री भाषा रहेको छ भने नेपाली अन्तःस्थापित भाषा रहेको छ। यसका साथै उक्त उदाहरणमा वाक्यात्मक सीमामा कोड परिवर्तन भएकाले यसलाई अन्तर वाक्यगत कोड परिवर्तन पनि मान्न सकिन्छ।

प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (२)मा वक्ताले एउटा भाषाको शब्दावली (न) अर्को भाषामा ल्याएर प्रयोग गरेकाले यसलाई वाक्य इतर कोड परिवर्तन मान्न सकिन्छ। यहाँ नेपाली आधात्री भाषा रहेको छ भने हिन्दी अन्तःस्थापित भाषा रहेको छ।

४.१.१.५ आगमन

यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा विश्वका विभिन्न भाषाका शब्दहरू आगमन भएर प्रयोग भएको पाउन सकिन्छ। जस्तै,

‘रातभरि हुरी चल्यो’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

अङ्ग्रेजी

टश, पुलीस, इस्कूल, ड्राइक्लीन ।

अरबेली

किताब आदि ।

‘जारः भएकै एउटा कथा’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

अरबेली

वर्दी, इन्साफ ।

अङ्ग्रेजी

रिक्लट, लफ्टन आदि ।

‘रोगग्रस्त’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

फारसेली

दोकान ।

अङ्ग्रेजी

ब्यांक, साइनबोर्ड आदि ।

‘छुट्याइयो’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

संस्कृत

पञ्चेत, कांग्यो ।

फारसेली

नोकर्नी ।

अरबेली

तकलीफ ।

अङ्ग्रेजी

सिगरेट, बाकस, मफलर, कोट, ट्रंक, पाउडर

सूटकेस, बुरुष, जेल, बोल आदि ।

‘मेरी दिदी’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अङ्ग्रेजी	ड्राइभर, पास, ब्याग, पेन्सिल, अफिस, डाक्टर, होटेल ।
अरबेली	हजाम, हालत, लिफा, तरकीब ।
फारसेली	दवाई आदि ।

‘चपरासी’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
फारसेली	पर्वाह, कोशिश ।
अरबेली	मालिक, माफी ।
अङ्ग्रेजी	फाइनल, इञ्जिनियर, पेन्सिन्, कप आदि ।

‘जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
तुर्केली	कुल्ली ।
अङ्ग्रेजी	मास्टर, लालटेन्, टेलिग्राम आदि ।

‘जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अरबेली	बन्दूक, हिम्मत ।
अङ्ग्रेजी	बोतल, ग्रामोफोन आदि ।

‘ज्ञानेन्द्रको कथा’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
संस्कृत	विश्वास, निर्दोष ।
फारसेली	बदमाशी ।
फ्रान्सेली	अलबम ।
अरबेली	तारीफ, तारीख, जबाब ।
अङ्ग्रेजी	म्यानेजर, रेडियो, पार्क, नर्स आदि ।

‘सपना शक्ति’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
फारसेली	सवाल ।
अरबेली	मुश्किल ।
संस्कृत	थाना ।
अङ्ग्रेजी	पाकेट, बूट, नोट आदि ।

‘भागी’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
फारसेली	दरवाजा ।
अङ्ग्रेजी	स्टेशन आदि ।

‘भक्तलाल र म’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
फारसेली	हप्ता, दर्खास्त ।
अरबेली	किराया, ज्यादती ।

अङ्ग्रेजी रजिष्टरी, मोटर, पिउन, ओभरसियर, कुशन, पोष्टर, केस, वारण्ट, पोष्ट अफिस आदि ।

‘पद्मको कथा’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

अरबेली

मुन्सी, तरक्की, माल, कागज ।

अङ्ग्रेजी

सर, फेल, क्लास, लटरी, क्याप्टन, राइफल्स, चेन, पासपोर्ट, मेजर, जीप, क्यामरा, चेकिङ आदि ।

‘रहल-पहल कथा’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

संस्कृत

पश्रय, पता ।

अङ्ग्रेजी

डिस्पेन्सरी, मनिआडर ।

फारसेली

चश्मा ।

अरबेली

तर्फ आदि ।

‘बाध्यता’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

प्राकृत

झूट ।

संस्कृत

सैनिक आदि ।

‘ठूलीकान्छी’

शब्दस्रोत

आगमन भएका शब्द

संस्कृत

प्यार, बात ।

चिनियाँ

चिया आदि ।

‘घोष बाबू’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
फारसेली	बदमाश ।
अरबेली	खराब ।
अङ्ग्रेजी	राशन आदि ।

‘उज्यालो’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अङ्ग्रेजी	टेबल ।
संस्कृत	सभ्यता, विजय आदि ।

‘कप्तान रघुवीर वर्मा’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अङ्ग्रेजी	ट्राम, क्यालेन्डर, कम्पनी, <u>कप्तान</u> ।
फारसेली	गर्मी, ऐना ।
संस्कृत	लज्जा आदि ।

‘इच्छा बाँचिरहन्छ’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अङ्ग्रेजी	रेलिड, बेञ्च ।
संस्कृत	शेष आदि ।

‘अँध्यारा दृष्टिहरूको कोरस’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अङ्ग्रेजी	नर्सरी, फ्रेम पाइप आदि । ^{१५७}

^{१५७} द्रष्टव्य-यी सबै शब्दस्रोतहरू कृष्णप्रसाद पराजुलीको सम्पादनमा प्रकाशित *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, नवौं संस्करण, वि सं २०७२-बाट खुलाइएका हुन् ।

प्रस्तुत कथाहरूमा मुख्य रूपमा अङ्ग्रेजी, त्यसपछि अरबेली, फारसेली, संस्कृत, प्राकृत, फ्रान्सेली, तुर्केली, चिनियाँ आदि भाषाका शब्दहरू आगमन भएर प्रयोग भएको देखिन्छ। अधोरेखाङ्कन गरिएका टश, इस्कुल, लप्टन, पञ्चेत, बाकस, बुरुष, पेन्सिन, लालटेन, पाकेट, मनिआडर, कप्तान आदिजस्ता शब्दहरू मौलिकीकरण गरिएर कथाहरूमा प्रयोग भएका छन्।

४.१.२ *विपना कतिपयका* कथाहरूमा प्रयुक्त मानक भाषा, कथ्य भाषा र सम्पर्क भाषा

४.१.२.१ मानक भाषा

उक्त सङ्ग्रहका कथाहरूमा पात्रहरूले लिङ्ग, वचन र आदरार्थीमा विचलन रहने दार्जिलिङ्गीय विशेषता युक्त भाषाको प्रयोग गर्नाका साथै मानक नेपाली भाषाको पनि प्रयोग गरेका छन्। मानक नेपाली भाषाको समकक्षमा रहेर गरिएका केही भाषिक प्रयोगहरू निम्न रूपले छन्-

(१) कालेकी आमा- 'आपद विपद जहीं पनि छ। हो, हुरीले बिगान्यो तर अब सबै ठीक बनाइहाल्छौं, कुनै नसकिने काम होइन त्यति गर्न। आफ्नो घर छ। गोठ छ, गोठमा गाईहरू छन्, बारी छ, बारीमा तीस-चालीस इयाड बाँसहरू छन्, गगून र नेभारोका रूखहरू छन्, काँक्राको लहरा आकाशतिर जाँदैछ...हुरीले कति पो बिगान्न सक्छ र? इ: अब गएर बनाइहाल्नु पर्छ...।'

(‘रातभरि हुरी चल्यो’, पृ. ९)

(२) जयवीर थापा- 'यहाँलाई म के साइनोले बोलाऊँ?'

(‘जार: भएकै एउटा कथा’, पृ. १०)

(३) भक्तिमान- 'मैले पहिला लक्ष्मीलाई भात पकाइदिने, भाँडा धोइदिने काममा तलब दिएर राखेको थिए। त्यसभन्दा अघि यतै कस-कसकहाँ यो काम गर्थी, प्रायः डेढ

वर्ष जति नोकर्नी भएर मेरोमा बस्दा मैले उसको बानी, चाल-चलन कामगराइ सबै हेरेँ। उसको घर, बाबु आमाको विषयमा पनि सोधेँ। यो अत्यन्त गरीब घरबाट आएकी केटी हो....।’ (‘छुट्याइयो’, ३२-३३)

(४) एस.- ‘दिदी, तपाईं विरामी भएर पनि अब जाती हुनलाग्नु भएको खबर आज ठूलो भाइलाई भेटेर सुने। सबैलाई दुःख लाग्यो। अझ तपाईंले फाइनल पनि दिन नसक्नुभएको खबरले मलाई साह्रै दुःख लाग्यो। तर दिदी, एक वर्ष ढीलोलो केही हुँदैन। तपाईं फेरि राम्ररी मन लाएर पढ्नुहोस्। म पनि यहाँ बल गरेर पढ्छु। अब म पनि तपाईंको सानो भाइ एस. छैनँ, ठूलो युवक भएको छु। अर्को साल सँगै पास गरेर हामी सँगै कलेज जानेछौं। दिदी, भविष्य उज्यालो छ, त्यसलाई हेर्नुहोस्।’ (‘मेरी दिदी’, पृ. ४५)

(५) ज्ञानेन्द्र- ‘चन्द्रामा दोष केही छैन। पढेकी छन् राम्री छन्, राम्री घरकी छोरी हुन्। घरका सारा काम आफै गर्छिन्, छिमेकीहरूको प्रशंसा छ। तर म कहाँ पुगिसकेको छु, औं के गर्न आँटिरहेछु बिचराले केही जानेकी छैनन्...।’ (‘ज्ञानेन्द्रको कथा’, पृ. ९१)

(६) रामबाबु- ‘कसले पो अरे? अस्ति तिमीहरू दुई जनालाई के भन्यो अरे बजारमा?’ (‘ठूलीकान्छी’, पृ. १८३)

(७) ‘म’ पात्र- ‘आजको आजै निस्कजाऊ कसरी भन्नहुन्छ तपाईं? यिनीहरूलाई यहाँ बस्ने कर पनि तपाईं लाउनसक्नुहुन्न। अनि तपाईंहरूलाई चाहिँ कस्तो मालिक चाहिन्छ? माया गर्ने, सँगै हसेर झगडा पनि गर्ने, मिल्ने मालिक मन परेन, होइन? लेबर कानुनको किताब हेर्दै, आफू जोगिँदै, काममा जोतेर सास फेर्न नदिने मालिक चाहिन्छ?’ आदि। (‘घोष बाबू’, पृ. १९४)

उल्लिखित उदाहरण (१)मा कालेकी आमाले ऊ र उसको लोग्नेलाई सम्बोधन गर्दा 'बनाइहाल्छौं' भनेको तथा 'गाईहरू छन्', 'बारी छ' इत्यादि भनेर व्याकरणसम्मत वचनको प्रयोग गरेको देखिन्छ। उदाहरण (२)मा जयवीर थापाले, (४)मा एस.-ले अनि (७)मा 'म' पात्र-ले आफूभन्दा उमेरमा ठुला वा अपरिचित व्यक्तिलाई 'तपाईं' भन्दै उच्च आदरार्थी प्रयोग गरेको पाइन्छ, जसबाट नेपाली भाषाको व्यवस्थाअनुसार आदरार्थीको प्रयोग पाइन्छ। यसै गरी उदाहरण (३)मा भक्तिमान अनि (५)मा ज्ञानेन्द्रले स्त्रीलिङ्गी कर्तालाई लिङ्ग भेद युक्त नेपाली भाषाको प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ। तसर्थ उक्त संवादहरूबाट पात्रहरूले लिङ्ग, वचन, आदरार्थी आदि व्याकरणिक कोटिहरूको व्याकरणसम्मत वा मानक प्रयोग गरेको प्रमाणित हुँदछ।

४.१.२.२ कथ्य भाषा

विपना कतिपयका कथाहरूमा कथ्य भाषाको प्रचुर मात्रामा प्रयोग गरिएको देखिन्छ। समाजमा विभिन्न जात-गोष्ठी वा वर्गका मानिसहरू बसोबास गर्छन् र लेख्य भाषा पढ्न नसक्ने मानिसले पनि भाषा सिकेर त्यस भाषामा अन्तर्क्रिया गरिरहेका हुन्छन्। तसर्थ समाजमा सबै मानिसहरूलाई एकाअर्कामा जोड्ने काम कथ्य भाषाले गरेको हुन्छ।

भोट-हिमाली भाषिक पुर्ख्यौली भएका नेपाली भाषीहरूमा साधारणतः अघोष अल्पप्राण स्पर्श व्यञ्जनहरूको उच्चारण अघोष महाप्राण स्पर्श व्यञ्जन सरह अथवा त्यसका समकक्ष ध्वनिका रूपमा हुने प्रक्रिया सामान्य व्यवहारमा पाइन्छ। त्यस प्रक्रियाको प्रभावशेष *विपना कतिपयका* कथाहरूमा यत्रतत्र पाइन्छ।^{१५८} भोट-हिमाली भाषी पुर्खा नभएका नेपालीमा पनि कथ्य स्तरको भाषिक रूपमा पनि ध्वनि परिवर्तन, व्यञ्जन परिवर्तन जस्ता विशेषताहरू पाउन सकिन्छ। उक्त सङ्ग्रहमा प्रयुक्त भएको

^{१५८} नेपाल, 'विधा', पृ. २००

कथ्य भाषा विभिन्न वर्गका पात्रहरूले बोलेको पाइन्छ अनि यसमा धेरै समाजभाषिकापरक विशेषताहरू पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

रातभरि हुरी चल्यो - निम्न वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वर परिवर्तन:

/ए/ > /आ/

गएकी > 'गाकी' (पृ. ४)

/हई/ > /ऐ/

केही > 'क्यै' (पृ. ९)

बलाघात:

दुःख > 'दुक्ख' (पृ. ९)

जार: भएकै एउटा कथा - निम्न वा निम्न-मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वनिमिक स्तर:

व्यञ्जन+/या/ > /ए/

अष्टयारो > 'अष्ठेरो' (पृ. ११)

स्वर परिवर्तन:

/हइ/ > /ऐ/

रहिछ > 'रैछ' (पृ. ११)

बलाघात:

यति > 'यत्ति' (पृ. ११)

छुट्याइयो - निम्न वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वर परिवर्तन:

/वअ/ > /ओ/

लैजाओस् > 'लैजावस्' (पृ. ३८)

मेरी दिदी - निम्न-मध्यम समाजका पात्रहरू

व्यञ्जन परिवर्तनः

सबै > 'सप्पै' (पृ. ५४)

स्वर परिवर्तनः

/हइ/>/ऐ/

कहिले > 'कैले' (पृ. ४५)

चपरासी - निम्न, निम्न-मध्यम तथा मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वर परिवर्तनः

/हए/>/ऐ/

रहेछ > 'रैछ' (पृ. ५९)

/पइ/>/ए/

रूपियाँ > 'रूपे' (पृ. ६०)

/आ/>/ऐ/

चाहिँ > 'चै' (पृ. ६०)

/इ/>/ऐ/

बहिनी > 'बैनी' (पृ. ६३)

/ऐ/>/औ/

भन्दैनाँ > 'भन्दौन' (पृ. ६२)

आगमः

म > 'मो' (पृ. ६०)

रूपिमिक स्तरः

हरि+दास+हट्टा= हरिदासहट्टा > 'हर्दसहट्टा' (पृ. ६४)

जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा - निम्न-मध्यम वर्गीय वा मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वर परिवर्तनः

/हई/>/ऐ/

त्यही > 'त्यै' (पृ. ७२)

जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी- मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

बलाघातः

अघि > 'अग्घि' (पृ. ८९)

ज्ञानेन्द्रको कथा- निम्न-मध्यम तथा मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

लोपः

कहाँ गएको > 'काँ गको' (पृ. १०६)

सपना-शक्ति- निम्न तथा निम्न-मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

व्यञ्जन परिवर्तनः

खबटे > 'खपेटे' (पृ. १११)

भक्तलाल र म- निम्न तथा मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

रूपिमिक स्तरः

खानु+होस्= खानुहोस्

> 'खानोस्' (पृ. १३०)

पद्मको कथा- निम्न-मध्यम तथा मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

आगमः

सिकाइ > 'सिक्लाई' (पृ. १५२)

ठूलीकान्छी- निम्न वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वनिमिक स्तरः

/आ/>/इ/

रिसाएको > 'रिसिएको' (पृ. १८५)

/इ/>/उ/

झिलिक्क > 'झुलुक्क' (पृ. १८७)

रूपिमिक स्तरः

शनिः+चर+वार= शनिश्चरवार > 'सन्चरवार' (पृ. १८४)

बाध्यता- निम्न-मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

रूपिमिक स्तरः

तिनी+हरू= तिनीहरू > 'तिनेरू' (पृ. १७८) आदि।

४.१.२.३ सम्पर्क भाषा

दार्जिलिङ्गीय नेपाली समाजको गठनमा नेपाली भाषा आधारतत्त्व हो भन्ने कुरा इतिहासकार कुमार प्रधानले 'दार्जिलिङको नेपाली जाति: एउटा ऐतिहासिक अध्ययन' नामक लेखमा गरेका छन्। सुरुमा आ-आफ्नै मातृभाषा बोल्ने नेपाली जातिभिन्नका विभिन्न जात-गोष्ठीहरू कालान्तरमा नेपाली भाषी भएका उदाहरण तथा तथ्याङ्कहरू उनले यस लेखमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनी लेख्छन्- अचेल सम्बन्धवाचक नाउँहरूसम्ममा मात्र आफ्नो-आफ्नो पुरानो बोलीका अवशेष पाइन्छन्- तामाङको घरमा नाना (दिदी), आगु, आडी, आस्याङ, मेमे, माम, मैचा, मैच्याङ, थेबा, च्याङ्बा; नेवारको

घरमा अजा-अजी, पाजु-मलेजु, तता, निनी, चमा जस्ता शब्दमा मात्र नेवारी र तामाङ समाज सीमित छन्। नेपालीले बिहारी, मुसलमान र अरू भाषाभाषीका धेरै परिवारका घर घरमा पनि प्राथमिकता पाइसकेका अनेक उदाहरण पाइनु दार्जीलिङको आफ्नै विशेषता हो।^{१५९} यस कथनको पुष्टि गर्दै *विपना कतिपय* सङ्ग्रहका कथाहरूमा निहित सबै पात्रहरूले नेपाली भाषा बोल्ने गरेको पाइन्छ। नेपाली मातृभाषी बाहेक ‘घोष बाबू’ कथाका सुबोध घोष, ‘भागी’ कथाका भागी, उसको बाबु झुलैना जस्ता बङ्गाली अनि बिहारी सम्प्रदायका पात्रहरूले पनि सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली नै प्रयोग गरेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) भागी- ‘अस्ति मंगलबार पंचायत करायो। चाचाहरू र हाम्रो देशको गाउँका अरू मान्छेहरूलाई पनि बुलायो। महाकाल डाँडामा एक जन साधु आइको छ, उसको सब खूब मान्छ। बाबुको रक्सी छुडाउनको कुरा सबै जन बाबुको भन्यो।’ (‘भागी’, पृ. ११९)

(२) सुबोध घोष- ‘यिनीहरू यति धेरै जना छ, तर ज्यादा काम मैले गर्नुपर्छ। मैले काम गर्दा यिनीहरू गफ गर्छ, घाम तापेर हाँसिबस्छ। लुगा टाइममा दिन ढीलो हुन्छ। हाम्रो नेपालीमा उखान छ नि, धेरै बिरालो भयो पनि मुसा नमारेको भनेको।’ आदि। (‘घोष बाबू’, पृ. १९३)

यसप्रकार यस सङ्ग्रहका पात्रहरूले नेपाली भाषा आफ्नो मातृभाषा नभए पनि सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गरेका छन्।

^{१५९} कुमार प्रधान, सन् २०१०, *पहिलो पहर*, दोस्रो संस्करण, ललितपुर: साझा प्रकाशन, पृ. ३३

४.१.३ विपना कतिपयका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषिक समुदाय निर्धारण

विपना कतिपयका कथाहरूमा निहित अधिकांश पात्रहरू नेपाली भाषिक समुदायमा पर्छन्। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा उक्त पात्रहरू नेपाली भाषिक समुदायका सदस्यहरू हुन्। यस अतिरिक्त यहाँ बङ्गाली र हिन्दी भाषिक समुदायका सदस्यहरू पनि नेपाली भाषिक समुदायमा सहभागी बनेका छन्। यी पात्रहरूले नेपाली भाषा बोल्ने भए तापनि उनीहरूको बोलाइमा आफ्नो मातृभाषाको लय मिसिएको भेटिन्छ। जस्तै,

‘भागी’ कथामा भागी हिन्दी भाषिक समुदायको सदस्य भएकाले उसले नेपाली भाषा बोल्दा हिन्दी भाषाको भाषिक तथा पराभाषिक तत्त्वहरूको मिश्रण गरेको पाइन्छ। कथाबाट उसले बोलेका केही संवादहरू यहाँ उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) ‘मेरो दाजू अबको साल मेरो शादी गरिदिन्छ। लडकी देखाइदिएको छ।’

(पृ. १२०)

(२) ‘ना’ ‘लडकीतरफको कोइ सोहानपुर नआयो।’ (पृ. १२१)

(३) ‘और एउटा फिर राजबाड़ीदेखि ल्याएको छु।’ (पृ. ११९) आदि।

यस्ता भाषिक प्रयोगमा अनेकौं व्याकरणिक त्रुटिहरू रहेको पाइन्छ र कतिपय वाक्यहरू पूर्ण पनि हुँदैनन् जसले यी वक्ता वा पात्रहरू नेपाली समुदायका होइनन् भन्ने कुरो पत्तो पाइन्छ।

यसै गरी ‘घोष बाबू’ कथाका मूल पात्र सुबोध घोषले ‘नोमोस्कार’ (पृ. १८९) शब्द उच्चारण गरेकाले ऊ बङ्गाली भाषिक समुदायको सदस्य हो भनेर जानिन्छ। बङ्गला भाषीले साधारणतः ‘अ’ ध्वनिलाई ‘ओ’ उच्चारण गर्ने गर्छन्। यसैको प्रभावस्वरूप यहाँ सुबोध घोषले ‘नमस्कार’-लाई ‘नोमोस्कार’ भन्नुमा पनि त्यही कारण रहेको छ।

४.१.४ विपना कतिपयका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण

गद्य सङ्कथनबारे आइ ए गोर्डनले विशेष चर्चा गरेका हुनाले उनको सिद्धान्तलाई आधार गरेर विपना कतिपयका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण यहाँ गरिएको छ। एउटै कथामा संवादात्मक, इतिवृत्तात्मक, वर्णन-विवरणपरक, टिप्पणीपरक र आन्तरिक एकालापपरक सङ्कथन शैलीहरूको समावेश हुनसक्छन्। सङ्कथनको सङ्घटना सन्दर्भ, निर्देश, प्रतिस्थापन, अध्याहार, संयोजन, वियोजन, कोशीय संशक्ति आदि विभिन्न सङ्घटक तत्त्वहरूद्वारा हुन्छ। तिनका आधारमा कथाको विश्लेषण शैली विज्ञानले गर्दछ।^{१६०}

विपना कतिपयका प्रत्येक कथालाई एउटा सङ्कथनको रूपमा हेर्न सकिन्छ। यस आधारमा हेर्दा प्रस्तुत सङ्ग्रहमा निम्न प्रकारका सङ्कथनहरू भेटिन्छन्-

संवादात्मक- यहाँ 'छुट्याइयो', 'बतासमा उडेको पत्कर जस्ती', 'पद्मको कथा', 'ठूलीकान्छी', 'घोष बाबू' अनि 'खोलसामा' कथालाई संवादात्मक गद्य सङ्कथन मान्न सकिन्छ। उदाहरणार्थ,

'भन्नोस् न राम बाबु, के कुरा? मैले सोधें'

'तपाईं रिसाउनुहुन्न?'

'किन रिसाउनु मैले?'

'होइन' उसले अनुहारको उज्यालो उता पारेर भन्यो- 'कसै-कसैको झोंक, विचार अर्कै किसिमको हुन्छ र मैले भनेको।'- कुरा सुल्केर छिटो आओस् भनेर मेरो सहमति ओछ्याइदिएँ।

'तपाईं साँच्ची रिसाउनुहुन्न?' उसले नियालेर राम्ररी हेर्दैरेछ मलाई।

^{१६०} नेपाल, 'विद्या', पृ. २१३

‘लौ, तपाईंले जे बताए पनि म रिसाउनेछैन मैले अन्तिम शब्द हँसाएर अभय बनाएँ।’ (‘खोलसामा’, पृ. १६८)

वर्णन-विवरणपरक- ‘रातभरि हुरी चल्यो’, ‘जारः भएकै एउटा कथा’, ‘रोगग्रस्त’, ‘मेरी दिदी’, ‘चपरासी’, ‘जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा’, ‘जयमाया आफू मात्र लेखापानी आइपुगी’, ‘ज्ञानेन्द्रको कथा’, ‘सपना शक्ति’, ‘भागी’, ‘भक्तलाल र म’, ‘एउटा कथाको यथार्थवादी अन्त’, ‘पुस्तक’, ‘एउटा यस्तो कथा पनि छ’, ‘बाध्यता’, ‘इन्द्रबहादुरका भेनाहरू’, ‘मनको जाबीमा अब.....लाज मान्यो’, ‘अझै अन्तमा....यो पाकोस्’, ‘बाध्यता’, ‘कप्तान रघुवीर वर्मा’, ‘इच्छा-बाँचिरहन्छ’ अनि ‘अँध्यारा दृष्टिहरूको कोरस’ आदि कथाहरूमध्ये यो एउटा उदाहरण यहाँ प्रस्तुत छ-

‘गोराबारीमा मेरो भेना छैन, मेरी दिदी नै छैन। तर जुनसुकै इन्द्रबहादुरको भेना भए पनि आफत र अनुरोध साँच्चैको थियो। डाक्टरहरूसँग सकिँदैन, तिनीहरूले अपरेशन गर्दा गर्दै केही गरिदिए कसैको केही चल्दैन, तिनीहरूले जे चाहे लेखिदिन सक्छन्। घूस खान माग्ने डाक्टर छ भने एउटा नम्बरी पर पन्साएकैमा प्राण र नोकरीको सुरक्षा छ। तर भेना मेरो थिएन। सन्तान खोज्ने केलाउने काम मबाट कहिल्यै भएन पनि, मेरो बिहामा धरि सन्तानहरू थिएनन्। धूम, रंगबुल, सुनदह, टुंग गर्दै खरसाडसम्म सम्झँदै गए गाडीमा अनेकपल्ट गएको। सड़कतलको गैह्री गाउँ याद आउँछ, सड़कमास्तिरका बारीहरू, सेर्बाहरूको गुम्बा, अम्लिसो र मालबाँसका झ्याडहरू याद आउँछ, बर्खामा सड़क ठाउँ-ठावै फिँजिएका सेता खोलाहरू पानी बजाउँदै बाटामुन्तिर झरेका याद आउँछन्, तर गोराबारीमा कता बस्छ होला यो चिठी पठाउने हर्कबहादुर अड़कलतक गर्न सकिँनँ।’ आदि। (‘इन्द्रबहादुरका भेनाहरू’, पृ. १७१)

आन्तरिक एकालापपरक- यस सङ्ग्रहमा 'अलन्तरमा' अनि 'उज्यालो' आन्तरिक एकालापपरक गद्य सङ्कथन हुन्। उदाहरणार्थ,

'तपाईंहरू यतिका भला मानिसहरू र मेरो कहाँ-कहाँबाट आएर आज यै केटी-मेरी छोरी हो यो, जेठी छोरी-ले गर्दाको कारणमा यहाँ भेट भयो। भेटघाट चिनजान हुनु राम्रै हो, हानि कुरा होइन, तर यस्तो कुरामा भेट हुनु नजाती हो। तर अब हामी सबैले जसरी हुन्छ यो केटी र त्यो जुवाइँ-मैले जुवाइँ नै मानिसकेको छु उसलाई, किनकि दश-दश दिन मेरी छोरी यहाँ यो घरमा आएर बसिसकेपछि उसलाई छोरीले आफ्नो पति र मैले पनि जुवाइँ नै मान्नु कर लागेको छ-र यी दुई जनाको जीवनभरि सँगै मिलेर रहने बन्दोबस्त गरिदिनुपर्छ।' आदि।

(‘अलन्तरमा’, पृ. १३२)

विपना कतिपय सङ्ग्रहअन्तर्गत घटनाको वृत्तान्त प्रायः सबै कथाहरूमा रहेका हुनाले इतिवृत्तात्मक गद्य सङ्कथनको उदाहरण यी सबै कथाहरूलाई मान्न सकिन्छ।

४.१.४.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले *विपना कतिपय*का कथाहरू

आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणमा शक्तिको क्रियात्मक अनि संज्ञानात्मक पाटोलाई मुख्य रूपमा हेर्ने गरिन्छ। क्रियात्मक शक्ति सम्बन्धको विश्लेषण यस अध्यायको शक्ति (पद-प्रतिष्ठा)अन्तर्गत गरिएको छ। यहाँ प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूमा निहित संज्ञानात्मक शक्ति सम्बन्धका केही दृष्टान्तहरू यस प्रकार छन्-

‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथामा दोरंगिनीले आफ्नो बोलीद्वारा कालेकी आमामाथि आफ्नो उच्च सामाजिक शक्ति प्रदर्शन गरेको पाइन्छ। उसले केही नबोले पनि उसको व्यक्तित्वले नै कालेकी आमामाथि संज्ञानात्मक रूपमा आफ्नो प्रभुत्व यसरी जमाएको देखिन्छ-‘पुग्दैन्....’ थकित कुण्ठित स्वर उसको अन्तरबाट निस्क्यो। दोरंगिनीलाई उसले

हेदैँ लगी- 'कति सफा लुगाफाटा, कति सेतो अनुहार, हातहरू कति राम्रा। उसको लोग्नेलाई सुख छ, घरभरि चौकी-पलडहरू र दराजमा सारीहरू। माटो-हिलो छुनुपर्दैन, गोबर सोहोर्नुपर्दैन, हावा पानी देखि डराउनुपर्दैन।' (पृ. ७)

यहाँ कालेकी आमाको मनमा दोरंगिनीलाई देखेर पलाएको हीनताबोध नै संज्ञानात्मक नियन्त्रण हो।

'छुट्टयाइयो' कथामा भक्तिमानकी स्वास्नीलाई पञ्चायतले ऊ लोग्नेसँग छुट्टिन राजी छ कि छैन भनेर सोद्धा लक्ष्मीले 'ऊ छुट्टिन राजी छ भने म पनि राजी छु' (पृ. ३६) भनेको प्रसङ्गले ऊ लोग्नेभन्दा कम शक्तिशाली भएकाले लोग्नेको खुसीमा खुसी हुनुपर्छ भन्ने उसको संज्ञान प्रस्तुत गरिएको छ। यही संज्ञानले गर्दा नै ऊ लोग्नेको प्रभुत्वको शिकार पनि बनेकी छे।

'भागी' कथामा भागीको बाबु झुलैनाले आफू बाबु भएको वा छोराभन्दा सम्बन्धले शक्तिशाली भएको कारणले छोराको जति नै दुःख गरेर बाबुलाई सुख दिन खोज्दा पनि उसले चाहिँ रक्सी खाएरै भागीको सबै परिश्रम नष्ट पारिदिएको छ। भागीले झुलैना मेरो बाबु हो र उसको सबै कुरा मैले मात्रै भन्ने मानसिक वा सामाजिक अनुभूतिले गर्दा झुलैनाको नराम्रो आदत वा सबै गलतिहरूलाई क्षमा दिएको छ। यस प्रकार झुलैनाले भागीलाई सामाजिक एवम् मानसिक दुवै रूपमा नियन्त्रण गरेको पाइन्छ।

यसरी *विपना कतिपयका* कथाहरूमा शक्तिको संज्ञानात्मक पाटो प्रयुक्त भएको छ।

४.२ कथास्था (सन् १९७२)का कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित कथास्थाका कथाहरूलाई समाजभाषिक अध्ययनको निम्नलिखित घटकहरूका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

- (क) बसोबासको स्थिति
- (ख) शक्ति (पद-प्रतिष्ठा)
- (ग) शिक्षा
- (घ) सामाजिक वर्ग
- (ङ) सामाजिक दूरीको श्रेणी

(क) बसोबासको स्थिति

‘एउटा दिनको सामान्यता’-मा कथावाचक ‘म’ र उसकी स्वास्नी माया प्रमुख पात्र रहेका छन्। कथाकार इन्द्रबहादुर राईकी धर्मपत्नीको नाम माया अनि छोराको देशपद रहेको उनको जीवनवृत्तको अध्ययनमा भेटिन्छ। यस कथामा पनि यी नाम भएका पात्रहरू रहेकाले यो जीवनचरित्रात्मक कथा बनेको छ। प्रस्तुत कथामा पात्रहरूको बोलीद्वारा उनीहरू गाउँमा बसोबास गर्छन् भन्ने जानकारी पाइन्छ। कथाबाट निम्नलिखित गद्यांशलाई उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) ‘मूलाको बिउ तिमीले पातलो छरेछौं, माया, मैले भनें।अस्तिको झर्को पानीले हुनु त सबै भरर उम्रेछ।’ (पृ. १)

(२) ‘आफ्नै सानो जंगल हुनुपर्छ प्रत्येक मानिसको। आफ्नो गाईलाई त्यहाँ घाँस काटौला, आफ्नो घरलाई त्यहाँबाट दाउरा ओसारौंला भनेर होइन्। गाउँ-घरकोहरूले मागिहाल्छ, दिनुपर्छ: चोरिहाल्छ, कराइटोपल्नु पर्छ भनेर।

सांसारिकता। त्यहाँ सापको मकैहरू उमिन्छ, हाम्रो केट्केटीहरू देखेर डरावस्, असिलो फल्लु काँडैभरि, चारैतिरकोहरू जम्मा होस।’ (पृ. २)

माथिका उदाहरणहरूबाट उनीहरूको बसोबास ग्राम्य ठाउँमा रहेको पुष्टि हुँदछ। प्रस्तुत गद्यांशमा निहित ‘गाउँ-घरकोहरूले मागिहाल्छ, दिनुपर्छ: चोरिहाल्छ, कराइटोपल्लु पर्छ’ जस्ता वाक्यांशमा वचन विचलन भएको पाइन्छ। यस किसिमको प्रयोग दार्जिलिङ्गीय नेपाली भाषाको एउटा प्रमुख विशेषता हो। मानक नेपाली व्याकरणअनुसार तृतीय पुरुष बहुवचनमा ‘मागिहाल्छन्’, ‘चोरिहाल्छन्’ जस्ता पदहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका साथै यहाँ प्रयुक्त ‘केट्केटी’ शब्दले नेपालको नेपालीभन्दा भिन्न दार्जिलिङ्ग क्षेत्रमा ‘आ’-लोप भई बोलिने भाषिकाको रूप प्रस्तुत गरेको छ।

यसका साथै कथामा प्रयुक्त संवादहरूले दार्जिलिङ्गीय नेपाली कथ्य भाषाको रूप प्रस्तुत गरेको छ। कथाबाट दार्जिलिङ्गको भाषिक चिन्हारीको वाक्यात्मक विशेषताहरू निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ-

(१) ‘गृहस्थी धर्म सबभन्दा राम्रो अरे, हामीलाई बोजूले भन्थ्यो।’ (पृ. २)

(२) ‘रुन्छ त छोराछोरीहरू’

‘त्यस दिन छोराछोरीहरू साह्रै गरी रुन्छ, लोग्ने चुपचाप जस्तै सबै सहन्छ। तर नानीहरूले भोलिदेखि भुल्दै गएर दिनदिनै अलिअलि धेर गर्दै हाँस्नथाल्छ, पछि रुनै बिर्सन्छ... मैले नै भने।’ (पृ. ५) इत्यादि।

प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (१)मा आदरार्थी र लिङ्ग विचलन भएको देखिन्छ। मानक नेपाली व्याकरणअनुसार बोजूलाई उच्च आदरार्थी प्रयोग गर्नु पर्ने हो तर यस संवादमा सामान्य आदरार्थीको प्रयोग गरिएको छ, जसले गर्दा आदरार्थीमा विचलन देखिन्छ। यहाँ बोजू स्त्रीलिङ्गी कर्ता भए तापनि ‘भन्थ्यो’ स्त्री-इतर लिङ्गी क्रियापदको प्रयोग गरिएको

छ। यसले लिङ्ग प्रयोगको दार्जिलिङ्गीय कथ्य नेपाली भाषाको विशेषतालाई झल्काएको छ। यसै गरी उदाहरण सङ्ख्या (२)मा वचन विचलन भएको देखिन्छ। यहाँ ‘छोराछोरीहरू रुन्छ’, ‘नानीहरू हाँसनाल्छ’, ‘रुनै बिर्सन्छ’ जस्ता पदावलीको प्रयोग गरिएका छन्। तृतीय पुरुष बहुवचनमा प्रयोग हुनुपर्ने ‘रुन्छन्’, ‘हाँसनाल्छन्’, ‘बिर्सन्छन्’ जस्ता मानक नेपाली प्रयोगका विपरीत दार्जिलिङ्गीय विशेषता युक्त ‘ख’ वर्गीय कथ्य नेपाली भाषाको प्रयोग यहाँ भएको पाइन्छ।

यसरी वचन, आदरार्थी, लिङ्ग आदि व्याकरणिक कोटिहरूमा विचलन हुनु दार्जिलिङ्गीय नेपाली कथ्य भाषाको प्रमुख विशेषता हो, जसको मुख्य कारण भोट-बर्मेली भाषाहरूको प्रभावलाई मान्न सकिन्छ।

प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु प्रयोग गरिएको ‘खीर’- कथा दार्जिलिङ्ग पहाडी क्षेत्रको टिस्टास्थित डाकबङ्गलालाई कार्यपीठिका बनाएर लेखिएको छ। यस कथामा कथावाचकबाहेक कोही पनि मूर्त पात्र रहेका छैनन्। कथावाचकलाई टिस्टाको डाकबङ्गलामा दिइएको कोठासँग सटेको कोठामा डाकबङ्गला मरमत गर्ने बढाई, राज, रङ्वाला र कुल्लीहरूले ‘खीर’ पकाउने क्रममा बोलेका संवादहरूले नै कथाको घटनाक्रमलाई अघि बढाएका छन्। यसमा कथावाचकको भूमिका घटना वर्णन गर्नु एवम् पल्लो कोठाबाट केही आवाज नआउँदा आहट दिएर केही आवाज आउने बनाएर कथाको कार्यव्यापारलाई अघि बढाउनु मात्र रहेको देखिन्छ।

कथामा उल्लिखित पल्लो कोठाबाट कथावाचकले सुनेका आवाजहरू दार्जिलिङ्ग क्षेत्रको भाषासँग खापखाने किसिमको रहेको छ। यस कथनको पुष्टिका निमित्त कथाबाट केही संवादहरूलाई यहाँ उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) ‘उसो भए मुश्किल रैछ खीर खानु! असम्भव रैछ।’ (पृ. ११)

(२) 'यति हाम्रो चामललाई दश सेर दूध चाहिन्छ। कति शेर हाल्यो?' (पृ. ९)

(३) 'टिस्टा जस्तो जग्गामा चार सेर नाथु दूधको खीर खाएको, थुक्क।' (पृ. ९)

आदि।

यी उदाहरणहरूमा निहित 'रैछ' 'हाल्यो' शब्दको प्रयोगले उनीहरूको बसोबास दार्जिलिङ वरिपरि रहेको बुझ्न सकिन्छ। यी संवादहरूमा प्रयुक्त 'रैछ' 'हाल्यो' जस्ता भाषिक रूप भन्दा भिन्न मानक नेपाली रूप 'रहेछ' अनि 'हाल्यो' हुँदछ। यस अतिरिक्त उदाहरण सङ्ख्या (३)ले यी पात्रहरूको बसोबास गाउँमा रहेको जानकारी गराउँदछ। 'टिस्टा जस्तो जग्गामा चार सेर नाथुको खीर खाएको' भन्ने पात्रगत संवादले टिस्टा एउटा ग्रामीण क्षेत्र हो र त्यहाँ प्रशस्त दुध उपलब्ध हुँदछ भन्ने लक्ष्यार्थ बुझाएको देखिन्छ।

'एउटा विचारको यात्रापथ'-मा कथावाचक 'म' एकलो पात्र रहेको पाइन्छ। उसले प्रयोग गरेको भाषाले ऊ दार्जिलिङमा बसोबास गर्दछ भन्ने थाहा पाइन्छ। जस्तै,

'दिनैपछि छोरीलाई स्कूल पठाउनु, त्यसले मलाई आफ्नो पेटी बाँधिमाग्छ, त्यो स्कूल जान्छ, यै जीवन हो र यति मात्र जीवन हो।' (पृ. १३)

यहाँ छोरी 'स्त्रीलिङ्गी' कर्तालाई 'बाँधिमाग्छे', 'जान्छे' भनेर भन्नुपर्ने हो तर यसको ठाउँमा यहाँ 'बाँधिमाग्छ' एवम् 'जान्छ' भनेर लिङ्ग भेद विहीन भाषाद्वारा सम्बोधन गरिएको छ। यसका साथै 'म' पात्रको 'कतिजना छ' भन्ने प्रश्नमा वचन विचलन भएको पाइन्छ।

तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको 'ब्ल्याक आउट, काजू बदाम, छोरा' कथामा राजमान मुख्य पात्रको रूपमा चित्रित छ। उसले प्रयोग गरेको भाषाबाट पनि उसको बसोबासको स्थिति थाहा पाइन्छ जो दार्जिलिङ्गीय कथ्य भाषाबाट प्रभावित छ। जस्तै,

- (१) 'मातेर आएर बाबुले कराएर उसलाई र भाइ बैनी सबलाई राती उठाउँथ्यो: कागजभरि फैलाएको पुरी, लड्डू, रसदाना, निम्कीहरू हातभरि-भरि दिएर निद्रामै खान लाउँथ्यो एकजना कुन भाइ रुँदैरुँदै खान्थ्यो।' (पृ. २०)
- (२) 'के के नलग्दिनु केटाकेटीलाई, नराम्रो बानी बस्छ, ननिदाई पखिबसेको हुन्छ, जति राती पनि।' (पृ. २०) आदि।

प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (१) अन्तर्गत राजमानले बाबुलाई उच्च आदरार्थी क्रियापद प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा 'उठाउँथ्यो' 'खान लाउँथ्यो' भनेर सामान्य आदरार्थी प्रयोग गर्दै सम्बोधन गरेको छ। यसका साथै उदाहरण सङ्ख्या (२) अन्तर्गत 'केटाकेटी'-लाई हुन्छन् भनेर बहुवचन प्रयोग गर्नुपर्ने हो तर त्यसको ठाउँमा यहाँ 'हुन्छ' एकवचन क्रियापद प्रयोग गरिएको छ। यस्ता भाषिक प्रयोगले राजमानको बसोबासको स्थितिलाई इङ्गित गरेको छ।

राईको अर्को कथा 'हामी जस्तै मैनाकी आमा'-मा सबै पात्रहरूको मूर्त वा प्रत्यक्ष प्रयोग गरिएको छैन। मैनाकी आमा, साग किन्न आउने ग्राहक अनि साग बेचन दिने स्त्रीबाहेक सबै पात्रहरू अमूर्त वा बजारमा देखिने असङ्ख्य मानिसहरू सरह रहेका छन्। दार्जिलिङ बजारमा कथाको सबै घटनाक्रम भएको हो भनेर पुष्टि गर्नका निम्ति कथामा प्रयुक्त भाषाले सघाएको छ। यसका साथै मानव बसाइँ सराइलाई पनि कथाको भाषाले साङ्केतिक रूपमा अभिव्यक्ति दिएको छ।

(१) 'कता ग'को उँभोतिर?' (पृ. ३४)

(२) 'कहाँदेखि हिमाल राम्रो देखिन्छ, हेर्दै सदैँ यहाँ आइपुगेका छौँ। अब कहीं जान मन लाग्दैन। बिहान झ्याल खोलेर हिमाल हेर्ने घर हामी प्रत्येकको हुनुपर्छ।' (पृ. ३५)

टिस्टेली भाषिका वा स्थानीय आज्चलिक भाषामा गएकोलाई ग'को, भएकोलाई भ'को, खाएकोलाई खाको भन्ने चलन कथ्य स्तरमा रहेको छ। यसकै प्रभावस्वरूप लेख्य भाषामा पनि यस्तो प्रयोग देखिन आएको हो। उल्लिखित उदाहरणमा देखिएसरह मानक भन्दा फरक 'ए' ध्वनि लोप भएर यस्ता शब्द बोलिनु यहाँ बोलिने भाषाको एउटा छुट्टै विशेषता देखिन्छ। यसका अतिरिक्त विभिन्न कारणले नेपालबाट मुगलान पस्नेहरू घुम्दै-फिदैँ दार्जिलिङ आएको अनि उनीहरूलाई दार्जिलिङ नेपालको पहाड झैं रमाइलो लागेको तथा छोड्न मन नलागेको तथ्य उदाहरण सङ्ख्या (२)मा प्रयुक्त 'झ्याल' शब्द तथा वाक्यात्मक सन्दर्भले बुझाएको छ। दार्जिलिङ क्षेत्रमा 'झ्याल'-को साटो 'खिर्की' शब्दको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। यसरी शब्दको चयनले कथामा वक्ताहरूको परिवेश वा बसोबासको स्थितिलाई दर्साएको छ।

यस अतिरिक्त दार्जिलिङ क्षेत्रमा बोलिने भाषाको उदाहरण निम्नलिखित संवादहरूमा पाइन्छ-

‘बिक्यो सागहरू आइमाईले सुतेको सागलाई हेरी। कति बिक्यो?’

‘बिकेकै छैन।’

‘बित्थामा दिएछु यहाँ। आफैले बेच्दा बिक्यो।’ ‘मलाई दिइहाल जति दुईचार

पैसा छ। मेरो नानीको बाबु घरमा मर्छ कि बाँच्छ छ, दिदी।’ (पृ. ३३)

यहाँ 'दिदी' भनेर सम्बोधन गर्दै 'दिइहाल' भनिएको छ अनि आफ्नो लोग्नेलाई 'तँ' भनेर सम्बोधन गरिएको छ। यहाँ क्रियापदमा भएको आदरार्थी विचलनले दार्जिलिङमा बोलिने भाषाको परिचय दिन्छ।

‘आकारहरू, छाँयाहरू’ कथामा भूप (दाजू) र पूरण (भाइ) दुईजना पात्रहरू नै मुख्य भूमिकामा रहेका छन्। कथामा भूपको भाषिक प्रयोगबाट उनीहरूको स्थायी

बसोबास नेपालमा रहेको जानकारी पाइन्छ। कथाका सन्दर्भलाई उदाहरणस्वरूप उद्धृत गरेर हेर्न सकिन्छ-

(१) 'अरूणले बढेर तिमीलाई जानदेखि छेक्छ, फैलेर मेचीले छेक्छ। तर तिमी घर छाड्ने भयौं, तिमीलाई हामी कसैले थाम्न सकेनौं,हिउँदोमा होंचिएर अरूण मेचीले तर तिमीलाई सँधै घर फर्केर आउने बाटो ओछयाइदिन्छ, तिम्रो बाटो त्यो मर्दैन।' (पृ. ६५)

(२) 'मेची, टिस्टा, रङ्गित नाघेर मुग्लानेहरू आइपुगि सके।' (पृ. ५१)

प्रस्तुत पहिलो उदाहरणमा अरूण र मेची जस्ता नेपालका ठूला अनि प्रसिद्ध नदीहरूको नाम उल्लेख भएकाले उक्त पात्रहरूको बसोबासको स्थितिबारे स्पष्ट थाहा लाग्छ। भारत जाने नेपालीहरूलाई 'मुग्लाने' भन्ने चलन नेपालको समाजमा रहेको छ। उल्लिखित दोस्रो उदाहरणमा 'मेची, टिस्टा, रङ्गित नाघेर मुग्लानेहरू आइपुगि सके' भनाइबाट उनीहरू आफ्नो देश नेपाल फर्किसके भन्ने आशय बुझिन्छ।

यसप्रकार माथि सोदाहरण चर्चा गरिएका कथाहरूमा बसोबासको स्थितिले भाषिक भेद ल्याएको स्पष्ट हुँदछ।

(ख) शक्ति (पद-प्रतिष्ठा)

'त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै' कथामा रूपलाल मुख्य पात्र रहेको छ। आफ्नो अनुहारमा एउटा गाँठो निस्किएको थाहा पाएपछि उसको प्रतिक्रिया तथा उसको मनमा पलाएका विचारहरू नै यस कथाको मुख्य घटना बनेको छ। रूपलाल एकजना ठिकादार भएकाले ऊ आर्थिक रूपमा सम्पन्न रहेको देखिन्छ। फलस्वरूप उसले आफ्नो उच्च सामाजिक शक्ति दर्साउँदै नोकरलाई 'तँ' भनेर सम्बोधन गरेको छ। जस्तै,

‘सानो ऐना ले। यो गाँठो कत्रो देख्छु?’

सानै देख्छु

ऐना ले

गोलो सानो ऐना गएर ल्याइदियो रनेले।...रिशले पड्क्यो - सानो ले।

त्यो सानै थियो, घरमा त्यो भन्दा सानो थिएन।’ (पृ. २५)

यस उदाहरणमा रूपलालले नोकरलाई ‘तँ’ भनेर सामान्य आदरार्थी प्रयोग गर्नाका साथै घरमै नभएको कुरा ल्याउनु लगाएको छ अनि उसलाई त्यस कुराको बोध पनि भएको छैन। नोकरलाई जे-जसो भन्दा पनि हुन्छ भन्ने ऊ मालिक हुनुको मानसिकता यहाँ झल्किएको छ। यस्तो भाषिक भेदको मुख्य कारण रूपलालको उच्च सामाजिक प्रतिष्ठालाई मान्न सकिन्छ।

(ग) शिक्षा

‘एउटा दिनको सामान्यता’ कथामा पात्रहरूद्वारा प्रयोग गरिएको भाषाले उनीहरू ग्रामबासी भए पनि शिक्षित हुन् भन्ने परिचय दिन्छ। कथामा ‘म’ पात्रद्वारा बोलिएको केही संवादलाई यहाँ सोदाहरण प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

(१) ‘दशै आउनु डेढ महीना मात्रै रहन्छ, नानीहरूलाई लुगा किन्दिइसक्नु पर्छ, म मेरो तलब पाइसक्छु, हजुरलाई काज्जिबरेम ल्याइदिइ सकेको हुन्छु।’ (पृ. १)

(२) ‘...त्यसलाई म कथामा लेखे कसरी लेख्छु होला, भन त।’ (पृ. ४)

(३) ‘तिम्रो एशिडेन्थिरा भन्ने उः त्यहाँ पनि फुलेछ।’ (पृ. ६)

प्रस्तुत उदाहरण सङ्ख्या (१)मा तलब पाउने सन्दर्भले ‘म’ पात्र शिक्षित तथा कर्मचारी रहेको थाहा लाग्छ। उदाहरण सङ्ख्या (२)मा कथावाचकले कथा लेख्ने कुरा गर्नु अनि

सङ्ख्या (३)मा 'एशिडेन्थिरा' जस्ता फूलको नाम उच्चारण गर्नु सक्नाले उनीहरू शिक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ। यस किसिमको प्रयोगले गर्दा कथामा अशिक्षित ग्रामवासीभन्दा शिक्षितले फरक किसिमको भाषिक भेद प्रयोग गरेका छन्।

'खीर' कथाका अमूर्त पात्रहरूको जीविकोपार्जन गर्ने कामको जानकारीका साथै उनीहरूले बोलेका शब्दबाट उनीहरूको अशिक्षाको परिचय पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) 'टिस्टा जस्तो जग्गामा चार सेर नाथु दूधको खीर खाएको, थुक्क।' (पृ. ९)

(२) 'ठिक्क पहाडे बएनी जस्तै हुन्छ त्यो मुर्दा।' (पृ. ९)

यहाँ 'थुक्क' 'मुर्दा' जस्ता अपशब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ। अशब्द प्रयोग गर्नु अशिक्षित समाजमा सामान्य प्रक्रिया मानिन्छ जसले उनीहरू अशिक्षित रहेको परिचय दिन्छ।

प्रस्तुत कथामा 'म' पात्र मात्र शिक्षित रहेको उदाहरण कथामा यसरी उल्लिखित छ- 'हररर आवाज गर्दै टिस्टा बगेको वर्णन मैले कथा हुँदो धेरै ठाउँ र उपन्यासमा पनि धेरै नै पल्ट पढिसकेको लेखिसकेको भए पनि साँच्चै टिस्टाले बहँदै कराएको मैले धीत मारेर सुन्न पाएको थिइनँ।' (पृ. ९)

'एउटा विचारको यात्रापथ'-मा कथावाचक 'म' पात्रले प्रयोग गरेको भाषामा विचारको गहिराई वा दर्शनको अत्यधिक प्रयोग भएकाले ऊ शिक्षित रहेको आकलन गर्न सकिन्छ। जस्तै,

'मान्छेसँग पहिले आदर्श थिएन तर जीवन साँचो र पूर्ण थियो उसको। थिएन भन्नु जीवनप्रति ब्लाशफेमी हो। आदर्शहरू बटुल्ने काम पछि हुँदै आएछ र थपिँदै आयो। जीवन तर त्यसै बाँचिन्छ, यसमा आदर्श र सिद्धान्तहरूले अर्थ हाल्नुपर्दैन।' (पृ. १७)

राईको अर्को कथा 'त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै'- मा रूपलालले बोलेको एउटा संवादले ऊ शिक्षित रहेको थाहा पाइन्छ- 'डाक्टरले काटिदिन्छ तर म गाँठै लिएर बाँच्छु। लाज लाग्छ (अपरेसन गर्नुपर्छ) मलाई लाग्दैन। खोडे, काना, कोत्रे, छः औले थुप्रै छ, दुनियाँमा, थुप्रै छौं। मूर्ख, गरीब, अपढ।' (पृ. ३०)

यहाँ अरू किसिमका सँगै 'अपढ'-हरू पनि संसारमा बाँचिरहेका छन् भन्ने उसको आशयले ऊ शिक्षित रहेको बुझिन्छ।

'हामी जस्तै मैनाकी आमा' कथाका अमूर्त पात्रहरू बिचको गफले उनीहरूको शैक्षिक पृष्ठभूमि पनि जनाएको छ। जस्तै,

(१) '...खानीहरू छ अरे हाम्रै मनि हाम्रोतिर। मेरो बारीमानै तामा खानी होला। हाम्रो खोलाहरूको पानीको ट्याक्स लाउनुपर्ने मधेशलाई।' (पृ ३५)

(२) 'हामी कतै गयौं भने यो भूमि पोका बाँधेर हामी लानेछौं। पाँच वर्षे बालकलाई समेत आफ्नो सम्पति बोक्न लाउनेछौं।' (पृ ३५)

उल्लिखित उदाहरण सङ्ख्या (१)ले पहाडवासीहरूको मधेसप्रति आक्रोसका साथै 'ट्याक्स' शब्दको प्रयोगले वक्ताको द्विभाषिकताको परिचय प्रस्तुत गरेको छ। यस प्रकारको प्रस्ट कोड मिश्रण शिक्षित मानिसहरूले मात्र गर्नसक्ने हुनाले उक्त संवादले शिक्षित वर्गको भाषिक प्रयोगको दृष्टान्त प्रस्तुत गरेको छ। यसै गरी उदाहरण सङ्ख्या (२)ले वक्ताको मानक नेपाली भाषामाथि दक्षता प्रस्तुत गरेको छ। उक्त संवादमा निहित वक्ताको विचार अनि शुद्ध नेपाली भाषाको प्रयोगले ऊ शिक्षित रहेको जानकारी दिएको छ।

‘आकारहरू, छायाँहरू’ कथामा भूप र पूरण दुवैजना शिक्षित रहेको कथा प्रसङ्ग तथा उनीहरूको भाषा प्रयोगले जानकारी दिएको छ। यस प्रसङ्गको पुष्टिका निम्ति कथाबाट उद्धृत निम्नलिखित गद्यांशहरू हेर्न सकिन्छ-

- (१) पूरण- ‘दाजु, तिमी आफैले धेरै किताब पढेको छौ, म तर्क गर्दिनँ।’ (पृ. ५४)
- (२) पूरण- ‘घर छोडेर गएर म क्रान्तिकारी बन्दो रहेछु: वर्ष-वर्षमा घर फर्केर फेरि रिविजनिस्ट हुँदो रहेछु। क्रान्तिकारिता अझ मेरो पुगेको छैन रहेछ।’ (पृ. ५८)
- (३) पूरण- ‘अघि सब सँगै थियो, आत्मचेतले आज सब थोक आफूदेखि बाहिर छ, बाहिर गरिएका छन्। केवल चेतना आफूभित्र छ। चेतनाले सचेत भएर अब चेतना समेतलाई बाहिर बनाएर हेर्नु छ, वस्तुतापूर्वक।’ (पृ. ६२)
- (४) भूप- ‘जेठा दाजु सधैं ‘एन्लाइटन्ड डेस्पटिज्म’ हुन्छौ।’ (पृ. ५४)
- (५) भूप- ‘नेपालको मानचित्रभन्दा लामो निधार छ यसको।’ (पृ. ४८) आदि।

उल्लिखित उदाहरणहरूमा पूरणले दाजुलाई धेरै किताब पढेको छौं भन्नु तथा भूपले ‘एन्लाइटन्ड डेस्पटिज्म’-को कुरा गर्नाले ऊ शिक्षित रहेको बुझिन्छ। पूरणको भाषिक प्रयोगमा पनि प्रशस्त दर्शनको कुरा आएकाले ऊ शिक्षित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

यसप्रकार इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित *कथास्था* सङ्ग्रहका कथाहरूमा शिक्षाले भाषिक प्रयोगमा भिन्नता ल्याएको देखिन्छ।

(घ) सामाजिक वर्ग

कथास्था सङ्ग्रहका कथाहरूमा पनि सामाजिक वर्गले भाषिक भेद ल्याएको छ। केही उदाहरणलाई यहाँ विश्लेषण गरी हेर्न सकिन्छ-

‘एउटा दिनको सामान्यता’-मा प्रयुक्त भाषा तथा विभिन्न प्रसङ्गहरूले कथाका पात्रहरू निम्न-मध्यम वर्गीय रहेको जानकारी पाइन्छ। यहाँ ‘म’ पात्रको जागिर भए तापनि उनीहरू बारीमा साग-सब्जी उमारेर खाने वा त्यसमा आश्रित भएर जीविका चलाउने देखिएकाले उनीहरूको वर्ग सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। जस्तै,

‘पारि साहिला दाज्यु बिचरा दिनभरी मकै रुड्दैछ। आइतबार पनि रुडिबस्छ।...उसको मुखैमा पर्छ। उसको सकेर मात्रै बाँदर हाम्रोमा आउँछ। मलाई ढुक्क थियो।’ (पृ. ३)

कथामा कथावाचकको परिवार उच्च वर्गीय भएका भए उनीहरूले यस प्रकारको दुःख गर्नपर्ने थिएन वा बाँदरले मकै खाओस् कि राखोस् उनीहरूलाई त्यसबारे केही सुर्ता नै हुने थिएन। तर उद्धृत कथांशमा व्यक्त गरिएको दुःख र चिन्ताले उनीहरूको सामाजिक वर्गबारे जानकारी गराएको छ।

‘खीर’ कथामा कथावाचकको पल्लो कोठाबाट आएको बोलीबाट नै उनीहरू निम्न वर्गीय पृष्ठभूमिका हुन् भनेर थाहा पाउन सकिन्छ। यता अर्को कोठामा सुनिएको संवादअनुसार उनीहरूले बल्ल बल्ल जोझन मिलाएर खीर खान लागेको तर उनीहरूलाई खीरमा चाहिने आवश्यक सामग्री पनि जुटाउन गाह्रो परेको स्थिति उनीहरूमाझ भएको बातचितले यसरी प्रस्ट पारेको छ-

(१) ‘..खीर खानु नै हो भने, धेरै चिज चाहियो, एउटा बूढो-बूढो शोर माथि चढ्यो-पहिला त तिमीहरूको चामलै भएन। नुनिया चामल ल्याउनुपर्छ, मसिनो सलललल परेको।’ (पृ. ९)

(२) ‘एक छिनपछि अर्कै एक स्वर एक छेवदेखि उम्लयो- दूध मात्रै ओइराएर हुन्छ? पेशता चाहिन्छ, किसमिस, हाडे बादाम, दालचिनी, नरिवल, तेजपात, ल्वाड

जुटाउनुपर्छ। ठिक्कको धीमा आँचमा पकाउनुपर्छ। किसमिस पछि छोड्नुपर्छ।
अघाडि छोड्दा फुट्छ।’ (पृ. १०)

यी दुईवटा संवादमा उनीहरूले जति नै दुःख गरेर काम गरे तापनि उनीहरूलाई एकछाक मिठो खानु पनि कति धेरै धौ-धौ परेको छ, त्यस स्थितिलाई बयान गरिएको छ। जसले उनीहरूको सामाजिक वर्गलाई छर्लङ्ग परिभाषित गरिदिन्छ।

‘ब्ल्याक आउट, काजू बदाम छोरा’ कथामा राजमानले जीवनमा कहिल्यै पनि एक पोका काजू बदाम खान नसक्नु अनि बल्ल-बल्ल बिमारी भएर जाती भएको आफ्नो छोरोले खान मागेको काजू किनेर घर पुऱ्याउन्जेल सम्ममा उसको मनमा काजूसम्बन्धी उब्जेको लोभ अनि बाबूको कर्तव्य माझको द्वन्द्वले कथाको घटना निर्माण गरेको छ। सँगै यस सन्दर्भले उसको निम्न आर्थिक स्थितिको पनि परिचय दिएको छ। कथागत सन्दर्भहरू निम्न रूपले छ-

(१) ‘उसले कैले एक थैलो काजू खाएनः... खाइँन। एक दिन किनेर रोटी एकलै जम्मै खान्छु भन्दाभन्दै ऊ युवक भइसिद्धिएर पनि मान्छे भइहालेको छ, जिस्कँदै र नपत्याउँदै कत्रो ‘बिगार’ भइहालेको छ। दुई रूपियाको दुध खान्छु भनेको थियो। बढ्ने र मान्छे हुने हतारमा खान बिसेको रहेछ। कतिवटा इच्छा मरिसकेछ, समय समय हेराइ नपाएर। खाइहालेको भए आज मैले खाएको हुन्थे।’ (पृ. २०)

(२) ‘मैले एक दाना खाएर के गर्नु, उसले भन्यो। काजू मीठो हुन्छ, तर मीठो खानपाउने बेला गयो मेरो। मैले छाड्न सक्नुपर्छ। म बाबु, छोराको लागि छु, त्यसलाई कति गरेर बचाएँ मैले। दवाइ र डाक्टरको ऋण उसलाई याद

आयो। उसले यस वर्ष सूट नसिलाएको पनि उसलाई याद आयो' (पृ. २१)
आदि।

उक्त गद्यांशहरूमा वर्णन गरिएअनुसार राजमान सानो छँदा एउटा सिङ्गो रोटी एकलै खाने र दुई रूपियाँको दुध खाने इच्छा पुरा नहुनु तथा आफू कमाउने हुँदा पनि जीवनमा एक पोका काजू बदाम किनेर खान नसक्ने अवस्था रहेको कुरा उसको भाषिक प्रयोगले जानकारी गराएको छ। जसले उसको निम्न सामाजिक वर्ग रहेको स्पष्ट हुन्छ।

इन्द्रबहादुर राईको अर्को कथा 'त्यसरी बाँचेको छु: त्यसरी नै'-मा रूपलालको परिवार मध्यम वर्गीय रहेको रूपलाल तथा उसकी स्वास्नीले बोलेका निम्नलिखित संवादहरूबाट प्रस्ट हुन्छ-

(१) रूपलाल- 'पैसा कमाउनु सक्नुपर्छ, पैसा कमाउनुपर्छ मर्दले-पैसा कमाउनुमा राखिएको छ होइ मर्दहरूको मर्दपनको। कमाउने काममा कस्तो प्राणपनको युद्ध छु: साहस, कोशल, सामर्थ्य जम्मैको ढाँचा छ यसमा। एउटा सुन्दरता छ यसमा।' (पृ. २९)

(२) रूपलाल- 'तिमीलाई कति दिनुपर्छ?'

स्वास्नी- 'एले पर्देन।' (पृ. ३०)

यहाँ पैसा धेरै कमाउनु सक्नु मर्दपना हो भन्ने रूपलालको विचार पितृसत्तात्मक समाजले दिएको हो। घरमा सबै थोक भरिपूर्ण रहेकाले घरखर्च चाहिँदैन भनेर स्वास्नीको बनाइले उनीहरू सम्पन्न परिवारका हुन् भनी थाहा लाग्छ। यस अतिरिक्त भगवानलाई कहिल्यै दुःख सुख बताउन मन नगर्ने रूपलालले एउटा ठुलो ठेका पाउनका लागि भगवानलाई प्रार्थना गरेको कथामा सन्दर्भ पाइन्छ। ऊ उच्च वर्गीय भएको भए उसले भगवानलाई त्यो पनि माग्ने थिएन होला किनभने धनाढ्य मानिसहरूलाई त्यस्तो ठेका पाउनु

नपाउनुको उस्तो वास्ता नै रहेको हुँदैन। यसरी उसको भाषिक प्रयोग तथा कथा प्रसङ्गहरूले ऊ मध्यम वर्गीय रहेको प्रमाणित हुन्छ।

‘हामी जस्तै मैनाकी आमा’ कथामा मैनाकी आमा, साग किन्न आउने ग्राहक तथा साग बेचन दिने स्त्री लगायत सबै बेनामी पात्रहरू निम्न वर्गीय रहेको उनीहरूद्वारा प्रयुक्त भाषाले जानकारी दिएको छ। कथाका केही सन्दर्भहरूलाई यहाँ राखेर हेर्न सकिन्छ-

(१) साग बेचन दिने स्त्री- ‘मलाई दिइहाल जति दुई-चार पैसा छ। मेरो नानीको बाबु घरमा मर्छ कि बाँच्छ छ, दिदी।’ (पृ. ३३)

(२) बेनामी पात्र- ‘हाम्रो यहाँको झारपात र घाँसहरू सब दवाई हो अरे, जाने र बिकेदेखि काट्दै बेचनुहुन्थ्यो।’ (पृ. ३५)

(३) साग किन्न आउने ग्राहक- ‘यो साग कति पैसा?’

...जंगलमा हुँदाको स्थित्यै पाइनुको सम्भावना उसलाई अझ छ।

‘पहेलिएछ’ उसले पहेलिएको भए सहजै त्याग्थे-को अडकलमा भन्यो अनि गयो।’
(पृ. ३२) आदि।

यहाँ मैनाकी आमाले जीविकोपार्जनका निम्ति बजारमा साग-सब्जी बेचनु, साग बेचन दिने स्त्रीले लोग्नेको उपचारका निम्ति साग बिक्री गरेको पैसा माग्नु, साग किन्न आउने ग्राहकले साग महँगो लागेर पहेलिएछ भनेर जानु तथा बेनामी पात्रले पहाडी झारपात बेचेर पैसा कमाउनु पाए हुन्थ्यो भन्ने कुरा गर्नु जस्ता आर्थिक अभावमा परेका प्रसङ्गले उनीहरू निम्न वर्गीय रहेको बुझिन्छ।

‘आकारहरू, छाँयाहरू’ कथामा भूपको भाषिक प्रयोगबाट ऊ निम्न वर्गीय पात्र रहेको थाहा पाइन्छ। कथामा प्रयुक्त भूपको कथन ‘यो जीर्ण दरिद्रे घर रुडिरहेर. जब

तिमी विदेशको नयाँ रमाइलोमा पुगेर बस्थ्यौ, मैले कुन स्वार्थ पूरा गरे हुँला?’ (पृ. ५५)-
ले उसको आर्थिक स्थिति निम्न रहेको प्रस्ट हुन्छ।

यसरी सामाजिक वर्गले इन्द्रबहादुर राईका कथामा भाषिक भेद ल्याएको देख्न सकिन्छ।

(ड) सामाजिक दूरीको श्रेणी

कथास्था सङ्ग्रहका कथाहरूमा वक्ता र श्रोताको सम्बन्धका आधारमा भाषामा निहित
भिन्नतालाई यस प्रकारले विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

अ. आत्मीय भेद

(१) ‘म’ पात्र- ‘उ यता हेर, त्यै चुचुराको उता देन्जोड पर्छ। बादलहरू हेरन, घुमेको
त्यहाँ, कति राम्रो।’ (‘एउटा दिनको सामान्यता’, पृ. ३)

(२) माया- ‘पर्ख है, म मकै लान्छु।’ (‘एउटा दिनको सामान्यता’, पृ. ६)

(३) आवाज ‘१’-‘पल्केलास्।...सपनातिर खीर खोजिहिड्लास्। त्यसरी मन
बुझाउलास्।’ (‘खीर’, पृ. १०)

(४) आवाज ‘२’- ‘तेरो खीर, यही बसेको हामीलाई त बासना आउँदैन।’
(‘खीर’, पृ. १०)

(५) आवाज ‘३’-‘क्यै नहेरी. गज्जबकै खीर खाऊँभन्दा तिमी नै पैसा निकाल्नु
मान्दैनौं।’ (‘खीर’, पृ. १०)

(६) पूरण- ‘के चाहन्छौँ तिमी।’ (‘आकारहरू, छाँयाहरू’, पृ. ५७)

(७) भूप- ‘म त तिमीभन्दा दाजु र प्राचीन हुँ।’ आदि।
(‘आकारहरू, छाँयाहरू’, पृ. ६२)

‘एउटा दिनको सामान्यता’ कथामा ‘म’ पात्र र उनकी स्वास्नीको सम्बन्धमा सामाजिक दूरी कम भएकाले उनीहरूले आत्मीय किसिमको भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ। लोग्ने-स्वास्नीबिचको माया एवम् सौहाद्रपूर्ण सम्बन्धको कारणले उनीहरूले आफ्ना आत्मीयहरूसित बोल्ने, माया दर्शाउने, नजिक सम्बन्ध रहेको बुझाउने किसिमको भाषा प्रयोग गरेको हो भनी समाजभाषाविज्ञानको सिद्धान्तका आधारमा भन्न सकिन्छ। नेपाली समाज पितृसत्तात्मक भएकाले स्वास्नीभन्दा लोग्नेको धेरै सामाजिक शक्ति रहेको हुन्छ तापनि कथामा स्वास्नीले लोग्नेलाई ‘तिमी’ भनेर मध्यम आदरार्थी द्वितीय पुरुष युक्त भाषाको प्रयोग गरी सम्बोधन गरेकी छे। यसै गरी हाम्रो समाजमा लोग्नेलाई स्वास्नीसँग ‘तँ’ भनेर सामान्य आदरार्थी द्वितीय पुरुष प्रयोग गर्ने अधिकार भए तापनि कथामा लोग्नेले स्वास्नीलाई ‘तिमी’ भनेर मध्यम आदरार्थी द्वितीय पुरुष युक्त भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ। यी दुईजना बिचका माया एवम् आत्मीयता नै आत्मीय भाषिक प्रयोगको कारक तत्त्व रहेको पाइन्छ।

‘खीर’ कथामा कथावाचक बसेको पल्लो कोठाबाट आएका आवाजहरूबाट उनीहरूका बिचको सम्बन्ध थाहा पाइन्छ। यहाँ प्रायः सबैले एकाअर्कालाई सामान्य आदरार्थी द्वितीय पुरुष प्रयोग गर्दै ‘तँ’ भनेका छन् अनि एकजना बूढालाई ऊ भन्दा सानो उमेरको मान्छेले ‘तिमी’ भन्दै माध्यम आदरार्थी द्वितीय पुरुष प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको छ। उनीहरूका बिच रहेको आत्मीय सम्बन्धले नै यी पात्रहरूले आत्मीयपूर्ण भाषिक प्रयोग गरेका छन्।

‘आकारहरू, छाँयाहरू’ कथामा भूपले भाइलाई अनि पूरणले दाजुलाई मध्यम आदरार्थी द्वितीय पुरुष प्रयोग गर्दै ‘तिमी’ भनेर सम्बोधन गरेको देखिन्छ। हाम्रो सामाजिक व्यवस्थाअनुसार भाइले दाजुलाई उच्च आदरार्थी ‘तपाईँ’ भनेर बोल्नुपर्ने हुन्छ। यसका ठाउँमा पूरणले दाजुलाई तिमी भन्नु उनीहरूका बिच रहेको आत्मीय सम्बन्धको

परिणाम हो। यसै गरी समाजमा दाजुले भाइलाई 'तँ' भनेर बोल्नुसक्ने भए तापनि भूपले पूरणलाई 'तिमी' भन्नु पनि आत्मीयता कै कारणवश हो।

आ. अनात्मीय भेद

'हामी जस्तै मैनाकी आमा'-कथामा साग किन्न भनेर आउने ग्राहक र ऊबिच अनात्मीय सम्बन्ध रहेको देखिन्छ एवम् उनीहरूले प्रयोग गरेको भाषामा पनि सोही प्रकारको प्रयोग रहेको पाइन्छ। निम्नलिखित संवादलाई उल्लेख गरेर हेरौं-

'...किन्नेले सोध्छ: यो साग कति पैसा?'

'साग त्यो छ पैसा।'

'...पहेलिएछ...को अड्कलमा भन्यो अनि गयो।' (पृ. ३२)

यहाँ मैनाकी आमा र ग्राहकबिच आत्मीय सम्बन्ध भएको भए आपस्तमा सामान्य कुराकानी गरेर वा दाम घटाइमागेर पनि ग्राहकले साग किनेर जाने थियो तर उसलाई दाम महँगो लागेको निहुँमा 'पहेलिएछ' भनेर अर्कोतिर गएकाले उनीहरूबिच अनात्मीय सम्बन्ध रहेछ भन्ने बुझिन्छ।

यसका साथै 'त्यसरी बाँचेको छ: त्यसरी नै' कथामा रूपलालको आफ्नो नोकरसँग हार्दिकतापूर्ण सम्बन्ध नभएकाले उसले नोकरसँग प्रयोग गरेको भाषालाई अनात्मीय भेदको उदाहरण मान्न सकिन्छ। जस्तै,

'सानो ऐना ले। यो गाँठो कत्रो देख्छ?'

सानै देख्छ

ऐना ले

गोलो सानो ऐना गएर ल्याइदियो रनेले।...रिशले पड्क्यो - सानो ले।' (पृ. २)

४.२.१ कथास्थाका कथाहरूमा पात्रको समाजभाषिक स्थिति (द्विभाषिकता र बहुभाषिकता)
कथास्था सङ्ग्रहका आयामिक कथाहरूमा पात्रहरूको न्यून प्रयोग गरिएको छ। यहाँ
प्रयुक्त पात्रहरूमा द्विभाषिकताको स्थिति कम्ती मात्रमा रहेको पाइन्छ। ‘एउटा दिनको
सामान्यता’ कथाका ‘म’ पात्र र माया अनि ‘आकारहरू छाँयाहरू’ कथाका भूप र पूरण
मात्र द्विभाषिक पात्रका रूपमा प्रयुक्त छन्। यी पात्रहरू शिक्षित रहेकाले उनीहरूमा
शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता पाइन्छ।

४.२.१.१ कोड मिश्रण

इन्द्रबहादुर राईकृत कथास्थाका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषिक अभिव्यक्तिमा
कोड मिश्रण विरलै पाइन्छ। यस कथनको पुष्टिका निम्ति कथाहरूबाट कोड मिश्रण
भएका केही दृष्टान्तहरू प्रस्तुत छन्-

(१) बेनामी पात्र- ‘...खानीहरू छ अरे हाम्रै मनि हाम्रोतिर। मेरो बारीमानै तामा खानी

होला। हाम्रो खोलाहरूको पानीको ट्याक्स लाउनुपर्ने मधेशलाई।’

(‘हामी जस्तै मैनाकी आमा’, पृ. ३५)

(२) भूप- ‘जेठा दाजु सँधै ‘एन्लाइटन्ड डेस्पटिज्म’ हुन्छौं, तिम्रो कुरा मान्छु।’

(‘आकारहरू, छाँयाहरू’, पृ. ५४)

(३) पूरण- ‘घर छोडेर गएर म क्रान्तिवादी बन्दो रहेछु: वर्ष-वर्षमा घर फर्केर फेरि

रिविजनिस्ट हुँदो रहेछु।’

(‘आकारहरू, छाँयाहरू’, पृ. ५८)

उपर्युक्त पात्रहरूले नेपाली भाषामा अङ्ग्रेजी भाषाका कोडहरू शाब्दिक स्तरका साथै
पदावली स्तरमा मिश्रण गरेका छन्।

४.२.१.२ आगमन

कथास्थाका कथाहरूमा विश्वका धेरैवटा भाषाका शब्दहरू आगमन भएर प्रयोग भएको भेटिन्छ। उदाहरणार्थ,

‘एउटा दिनको सामान्यता’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अरबेली	तलब ।
फारसेली	याद आदि ।

‘खीर’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
फारसेली	पेशता, किसमिस, बदाम ।
संस्कृत	दालचिनी, नरिवल, तेजपात, खीर ।
अरबेली	मुशिकल आदि ।

‘एउटा विचारको यात्रापथ’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
फारसेली	दोकान ।
चिनियाँ	चिया ।
अङ्ग्रेजी	ट्रक आदि ।

‘ब्ल्याक आउट, काजू बदाम, छोरा’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>‘आगमन भएका शब्द’</u>
अङ्ग्रेजी	काजू, ग्राम, प्लास्टिक, बल्ब, सूट, टाइफड ।
फारसेली	रूमाल ।

संस्कृत सडक आदि ।

‘त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
तुर्केली	कुल्ली ।
फारसेली	पर्दा ।
अरबेली	हिसाब ।
अङ्ग्रेजी	टेबल, इञ्जेक्सन, माइक आदि ।

‘हामी जस्तै मैनाकी आमा’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अरबेली	अलकत्रा ।
अङ्ग्रेजी	बाकस ।
संस्कृत	वृष्टि आदि ।

‘खाइल’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अङ्ग्रेजी	टिन, ग्लास आदि ।

‘आकारहरू, छाँयाहरू’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
संस्कृत	दही, पानी, टीका, देश ।
अरबेली	फौजी आदि । ^{१६१}

^{१६१} द्रष्टव्य-यी सबै शब्दस्रोतहरू कृष्णप्रसाद पराजुलीको सम्पादनमा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोश, नवौं संस्करण, वि सं २०७२-बाट खुलाइएका हुन् ।

प्रस्तुत कथाहरूमा मुख्य रूपमा अङ्ग्रेजी, त्यसपछि अरबेली, फारसेली, संस्कृत, चिनियाँ आदि भाषाका शब्दहरू आगमन भएर प्रयोग भएको देखिन्छ। यहाँ 'बाक्स' शब्द भने 'बक्स' शब्दबाट मौलिकीकरण गरेर प्रयोग गरिएको छ।

४.२.२ कथास्थाका कथाहरूमा प्रयुक्त मानक भाषा र कथ्य भाषा

४.२.२.१ मानक भाषा

कथास्थाका कथाहरूमा रहेका पात्रहरूले लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरार्थी जस्ता व्याकरणिक कोटिहरूमा विचलन भएको दार्जिलिङ्गीय भाषाको प्रयोग गर्नाका साथै उक्त कोटिहरूको मानक प्रयोग पनि गरेका छन्। कथा सङ्ग्रहबाट केही संवादहरू उदाहरणस्वरूप प्रस्तुत सकिन्छ-

(१) 'म' पात्र- 'दुई दिन भयो यसरी घाम लागेको। मायाले भनिन्।'

(‘एउटा दिनको सामान्यता’, पृ. २)

(२) 'म' पात्र- 'हाँसो अलि-अलि रोक्न नसकी मैले बाहिर हेरे। सबै सामान्यजस्तै थियो। साँझका काला रूखहरू नहल्ली उभिरहेका थिए।' (‘खीर’, पृ. ११)

(३) 'म' पात्र- '...आमाले नाड्लो लानुभयो। मैले भित्तै भित्ताको दुलोदेखि हेरेँ।
आमाको साल हो कि फेरीवालको लुगा देखेँ सेतो-सेतो के देखेँ।'

(‘एउटा विचारको यात्रापथ’, पृ. १४)

(४) 'म' पात्र- 'घरको दैलोमा दश रकमका मांगने र ठग्नेहरू आएर उभिन्छन्। त्यसै र मेरो घरमा एउटा नियम छ। असहाय र अपंगहरूलाई भए पैसा, मुट्टीदान, चिया, पुरानो कोट दिइहाल्छौं।' (‘एउटा विचारको यात्रापथ’, पृ. १६)

उल्लिखित उदाहरण सङ्ख्या (१)मा निहित 'भनिन्' शब्दले लिङ्गको व्याकरणसम्मत वा मानक प्रयोग भएको छ। उदाहरण सङ्ख्या (२) र (४)मा रूखहरू 'नहल्ली उभिरहेका थिए', 'ठग्नेहरू उभिन्छन्' अनि 'कोट दिइहाल्छौं' पदावलीले वचनको मानक प्रयोग भएको देखिन्छ। तृतीय पुरुष बहुवचनमा यस्तो प्रयोग नै शुद्ध रहन्छ। यसै गरी उदाहरण सङ्ख्या (३)मा नेपाली भाषाको व्यवस्थाअनुरूप 'आमाले लानुभयो' भनेर उच्च आदरार्थी क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ।

४.२.२.२ कथ्य भाषा

यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा रहेका पात्रहरूले कथ्य भाषाको प्रयोग धेरै गरेका छन्। यहाँ प्रयुक्त कथ्य भाषा विभिन्न वर्गका पात्रहरूले बोलेका छन् भने भाषामा निम्नलिखित समाजभाषिकापरक विशेषताहरू पाउन सकिन्छ-

एउटा दिनको सामान्यता - निम्न-मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

व्यञ्जन परिवर्तन:

सबै > 'सप्पै' (पृ. ३)

स्वर परिवर्तन:

/इए/>/ऐ/

उम्रिएछ > 'उम्रेछ' (पृ. १)

/इ/>/ऐ/

भइसकेको > 'भैसकेको' (पृ. १)

/उ/>/आ/

कुखुरा > 'कुखा' (पृ. १)

/आ/>/अ/

मात्रै > 'मत्तै' (पृ. ३)

/इए/>/ऐ/

उभिएर > 'उभेर' (पृ.३)

/हई/>/ऐ/

त्यही > 'त्यै' (पृ. ३)

/हए/>/ऐ/

रहेछ > 'रैछ' (पृ.४)

बलाघातः

अघि > 'अग्घि' (पृ. ३)

हस्वीभवनः

खाँदोरहेछ > 'खाँदरैछ' (पृ. १)

हस्वीभवन समीभवनः

मात्रै > 'मत्तै' (पृ. १)

खीर- निम्न र निम्न-मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वर परिवर्तनः

/अहइ/>/ऐ/

अहिले > 'ऐले' (पृ. ११)

/हअई/>/ऐ/

यही > 'यै' (पृ. ११)

अल्पप्राणीभवनः

अघि > 'अग्घि' (पृ. ११)

आगमः

इयाउँ इयाउँ > 'इयाउँ इयाउँती' (पृ. १०)

एउटा विचारको यात्रापथ- निम्न-मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वर परिवर्तनः

/इए/ >/ए/

उभिएछ > 'उभेछ' (पृ. १४)

बलाघातः

चुप > 'चुप्प' (पृ. १३)

बल्याक आउट, काजू बदाम, छोरा - निम्न वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वनिमिक स्तर:

क/उ/उ/

बाक्लो > 'बाकुलो' (पृ. २०)

स्वर परिवर्तन:

/इ/ > /ऐ/

केही > 'क्यै' (पृ. १८)

/हइ/ > /ऐ/

कहिले > 'कैले' (पृ. १९)

/इ/ > /ऐ/

बहिनी > 'बैनी' (पृ. २०)

त्यसरी बाँचेको छ: त्यसरी नै - निम्न तथा मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

व्यञ्जन परिवर्तन:

हुँदैन > 'हुन्न' (पृ. २८)

स्वर परिवर्तन:

/यअ/ > /ए/

यतिकै > 'एतिकै' (पृ. २७)

हामी जस्तै मैनाकी आमा - निम्न वर्गीय समाजका पात्रहरू

स्वर परिवर्तन:

/ए/ > /अ/

गएको > 'ग' को' (पृ. ३४) आदि।

४.२.३ कथास्थाका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण

यस सङ्ग्रहमा निहित प्रत्येक कथालाई एउटा सङ्कथनका रूपमा हेर्दा सङ्ग्रहमा नौवटा सङ्कथन रहेको पाइन्छ। यी सङ्कथनहरूलाई यस प्रकारले विभाजन गर्न सकिन्छ-

संवादात्मक- यहाँ 'एउटा दिनको सामान्यता', 'खीर' अनि 'आकारहरू छायाँहरू' संवादात्मक गद्य सङ्कथन हुन्। उदाहरणार्थ,

'खीर खानु नै हो भने, एक पावा चामललाई दुई सेर दूध चाहिन्छ', ओढार परेका चङ्कला आँखाको चित्र दिने एउटा शोरले किटान गरी-गरी भनिरहेको थियो- 'यति हाम्रो चामललाई दश सेर दूध चाहिन्छ।' कति सेर हाल्यो?

'कति सेर हाल्यो र- चार सेर त हाल्यो।'

'टिस्टा जस्तो जग्गामा चार सेर नाथु दुधको खीर खाएको', थुक्क? त्यही अधिको शोरले भन्यो।

'चार सेर दूध हालेको खीर!' पनि भन्यो।

'खीर खानु नै हो भने, धेरै चिज चाहियो'- एउटा बूढो-बूढो शोर माथि चढ्यो- 'पहिले त तिमीहरूको चामलै भएन। नुनिया चामल ल्याउनुपर्छ, मसिनो सलसल परेको।'

'अलुवानै किनिसक्नु छैन रैछ यहाँ।' गम्म परेको मान्छेको जस्तो शोर चल्यो- 'रंगुने अलुवालाई पहाडे चामलसँग झुक्याएर के।'

'ठिक्क पहाडे बएनी जस्तै त्यो मुर्दा।' अर्काले सघायो तत्कालै।' ('खीर', पृ. ९) आदि।

माथि पात्रहरूमाझ भएको संवादात्मक प्रक्रियाबाट एउटा सिङ्गो सङ्कथन निर्माण भएको छ जसलाई संवादात्मक सङ्कथन मान्न सकिन्छ।

वर्णन-विवरणपरक- प्रस्तुत सङ्ग्रहका 'एउटा विचारको यात्रापथ', 'ब्ल्याक आउट, काजू बदाम, छोरा', 'त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै', 'हामी जस्तै मैनाकी आमा', 'खाइल', अनि 'टाढामा' वर्णन-विवरणपरक गद्य सङ्कथन रहेका छन्। उदाहरणार्थ,

‘आफूलाई होशमा राख्न उसले यता उति हेरी। मानिसका काला टीकाहरू सिडिमा बात गर्छन्। तिनीहरूको बात सकिँदैन, आँखा कता कता हेर्छन् अर्का मान्छे देख्छन्। दृश्य आवाज बनेको छ, देखिनेहरू बोल्दैछन्, छुट्टिएर आउँछन्, हेरिएका चीजहरू छेलिन्छन्। झोला र पाल हल्लेर ठोक्किन्छन्।’

(‘हामी जस्तै मैनाकी आमा’, पृ. ३७) आदि।

यस सङ्ग्रहअन्तर्गत 'खाइल' र 'टाढामा' कथाबाहेक सातवटा कथाहरूमा घटनाक्रमको वृत्तान्त रहेको पाइन्छ। तसर्थ यी सातवटा कथाहरूलाई इतिवृत्तात्मक गद्य सङ्कथनको उदाहरण मान्न सकिन्छ।

४.२.३.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले कथास्थाका कथाहरू

कथास्थाका कथाहरूमा निहित शक्तिको संज्ञानात्मक पक्षलाई केही कथाहरूमा यस प्रकारले हेर्न सकिन्छ-

हिन्दू धर्मको मान्यताअनुसार विवाहपछि स्वास्नीमाथि लोगनेको आधिपत्य पूर्ण रूपमा नै रहेको हुँदछ। हाम्रो सामाजिक व्यवस्थामा यही नियम चल्दै आएको छ। 'एउटा दिनको सामान्यता'- कथाका प्रायः जसो सन्दर्भले लोगने-स्वास्नीबिचको माया, आत्मीयता एवम् एकाअर्काप्रतिको सम्मानलाई दर्साएको देखिन्छ तर लोगनेले संस्कार मै पाएको उक्त मान्यताका कारण आफ्नी स्वास्नीमाथि प्रभुत्व देखाउन भने पछि परेको छैन। उदाहरणार्थ,

(१) 'आज दिन कति गरम हकि? मकै सुक्ने घाम।'

'बिउको दाम उठ्छ। मायाले मूलाकै कुरा गर्दै थिइन्।'

'के भने मैले तिमिलार्इ? क्रोधको अनुकरण गरे मैले।'

'के भन्यौ र घाम लाग्यो, मकै सुक्छ भन्यौ। माया कमजोरीसँग हाँसिन्।'

'अब एक हसा घाम लागिदेओस् यसरी' -भने मैले

'हाम्रो मकैहरू सब सुक्छ, काँक्राको चिचिलाहरू ठूलो हुन्छ, हाँगाभरि झुण्डेको रुख-रामबेडाहरूमा रँग चढ्छ।'

'मेरो ओश्रा बसेको दुवै पोथीले चल्ला निकाल्छ, म आलु खनाइसक्छु, तिमिले आज रोपेको सिमीहरू उम्रिसक्छ। उसले पनि थपिन्।' (पृ. १)

(२) '...मैले बारीभरि हेर्दै भने-त्यहाँ पर नस्पातीको बोट ठूलो भएको छ; उः त्यो मेल आँघौँ सालदेखि फल्छ, ठूलो खालको किम्बू उः त्यो कसैलाई काट्न नदिनू।'

(पृ. ६)

उपर्युक्त संवाद (१)बाट लोगनेले स्वास्नीसँग रिसमा नै भए पनि आफ्नो सामाजिक शक्ति प्रदर्शन गर्दै आफूले चाहेको विषयमा गफ गर्न बाध्य बनाएको स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ। यहाँ स्वास्नीले पनि आफू स्वास्नी हुनाको कर्तव्य र निम्न सामाजिक शक्तिको संज्ञानले लोगनेले चाहेको विषयमा कुराकानी गर्न लागेको पाइन्छ। यसैगरी संवाद (२)मा लोगनेले स्वास्नीलाई आफ्नो विचार सुनाउँदै '...कसैलाई काट्न नदिनू' भनेर निर्देश दिएको छ। यस निर्देशका विपरीत स्वास्नीले केही प्रतिक्रिया जनाएकी छैन र चुपचाप लोगनेको कुरा शिरोपर गरेकी छे, जसको मुख्य कारण लोगनेको उच्च सामाजिक शक्ति रहेको देखिन्छ।

यसै किसिमको सामाजिक संज्ञानात्मक शक्ति राईको अर्को कथा 'त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै'-मा पनि रहेको पाइन्छ। यहाँ रूपलालले पनि आफ्नो स्वास्नीप्रति लोग्ने हुनाको अधिकार जमाएको पाइन्छ। उसकी स्वास्नीले पनि आफू लोग्नेको अधिनमा रहेको बोध गर्दै लोग्नेलाई कुनै जवाब फर्काएकी छैन। उदाहरणार्थ,

'के हेछौं यो गाँठो हकान्यो उसले...लाज लाग्छ (अपरेशन गर्नुपर्छ) मलाई लाग्दैन।' (पृ. ३०)

'हामी जस्तै मैनाकी आमा कथा'-मा मैनाकी आमा र साग बेचन लगाउने नारीका बिचको संवादले उनीहरूको असमान सामाजिक शक्ति थाहा पाउन सकिन्छ। जस्तै,

'बिक्रयो सागहरू आइमाईले सुतेको सागलाई हेरी। कति बिक्रयो?'

'बिकेकै छैन।'

'बित्थामा दिएछु यहाँ। आफैले बेचदा बिक्रथ्यो'। 'मलाई दिइहाल जति दुईचार पैसा छ। मेरो नानीको बाबु घरमा मर्छ कि बाँच्छ छ, दिदी।' (पृ. ३३)

यहाँ साग बेचन लगाउने नारीले मैनाकी आमासँग आफू सागको मालिकनी हुनाको उच्चता बोध दर्साउन खोजेको उसको भाषा प्रयोगबाट स्पष्ट बुझिन्छ। मैनाकी आमाले पनि मालिकनीभन्दा आफ्नो सामाजिक प्रतिष्ठा कम भएको संज्ञानले भद्र बोलीमा उत्तर दिएकी छे।

उक्त सोदाहरण चर्चा गरिएका उदाहरणबाट कथास्थाका कथाहरूमा निहित शक्तिको संज्ञानात्मक पाटो छर्लङ्ग देखिन्छ।

४.३ कठपुतलीको मन (सन् १९८९)का कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन

कठपुतलीको मनका कथाहरूलाई समाजभाषिक अध्ययनको निम्नलिखित घटकहरूका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

- (क) बसोबासको स्थिति
- (ख) शिक्षा
- (ग) सामाजिक वर्ग
- (घ) सामाजिक दूरीको श्रेणी
- (ङ) धर्म

(क) बसोबासको स्थिति

‘महारुदन’ कथामा ठुली, सानी, उनीहरूका बाबु अनि मामा प्रमुख पात्र रहेका छन्। जन्मक्रमका आधारमा ठुली र सानी भनेर यसै घरमा बोलाउने गरेको नामबाहेक यस कथामा कोही पनि नाम भएका पात्रहरू छैनन्। ‘अचेल नजिकमै कल हुँदा पनि धारामा पुगिन्छन्’ (पृ. १४) भनेर सानीले दिदीको बारेमा कुरा गरेकीले उनीहरूको बसोबासो गाउँमा रहेको सङ्केत पाइन्छ। पहाडी ग्रामीण परिवेशमा बसेका नेपालीहरूले नै धारा वा पँधेरोबाट पानी ल्याउने गर्छन्।^{१६२}

प्रस्तुत कथाको भाषाले यी पात्रहरू दार्जिलिङमा बसोबास गर्छन् भनी जानकारी गराएको छ। ‘सम्झाउँदा झन कराएर रुन्छ’ (पृ. १५) भनेर सानीले आफ्नी दिदीतिर इङ्गित गरेको वाक्यमा लिङ्गको ठिक प्रयोग भएको छैन। यहाँ दिदी स्त्रीलिङ्गी कर्ता भए तापनि ‘रुन्छ’ भनेर स्त्री-इतर लिङ्गीय क्रियापदको प्रयोग गरेर सानीले सम्बोधन गरेकी छे। यसै गरी मामाले पनि ‘रुन देऊ। केही बेर अझ आफै रोओस्।

^{१६२} छेत्री, वि सं २०६३, ‘समाजशास्त्रीय दृष्टिमा’, पृ. २६६

रोइसकेपछि मन सुक्खा हुन्छ, रुन छोड्छ’ (पृ. १६) भनेर लिङ्ग भेद विहीन वाक्य प्रयोग गरेकाले उनीहरू दार्जिलिङ निवासी रहेको पुष्टि हुँदछ। दार्जिलिङको कथ्य नेपाली भाषामा लिङ्गभेद रहेको पाइँदैन। त्यही बोलचालको भाषा कथाका उक्त पात्रहरूले पनि प्रयोग गरेका छन्।

‘घाँसीसँग’ कथामा ‘म’ र घाँसी दुईजना मात्रै पात्र देखिन्छन्। कथामा घाँसीले ‘म’ पात्रसँग घाँस काटेर बेच्ने कुरा गरेको प्रसङ्गले भानुभक्त आचार्य रचित फुटकर कविता भर्जन्म घाँसतिर मन्दिई धन् कमायो^{१६३}-को घाँसीको स्मरण गराउँछ, जसले भानुभक्तलाई साहित्य लेखनमा प्रेरणा दिएका थिए। यहाँ घाँस काटेको प्रसङ्गले नै पात्रहरूको बसोबास गाउँमा रहेको जानकारी गराउँछ। कथामा प्रयुक्त भाषा पनि गाउँले परिवेशमा खापखाने किसिमको रहेको छ। जस्तै,

(१) ‘सिपालु भएछौँ घाँस काट्नु पनि भने। बन्सोहरू काटिएको भूईँ तलतिर डिल्कना, पर बासकको बोट हेदैँ।’ (पृ. २०)

(२) ‘आरावाल ठेक्दार नाउँनै बसिसकेको थियो,...। बालासन, रङ्गित, मेचीसम्म रूखहरू ढाल्नु पुग्यौँ। महिनौँ जङ्गलै जङ्गल ख्याल डुलियो।’ (पृ. २०) आदि।

यस अतिरिक्त कथामा ‘कतिवटा भयो गाईहरू’ (पृ. २०) भनेर कथावाचक ‘म’ पात्रले घाँसीलाई प्रश्न गर्दा प्रयुक्त भाषाले दार्जिलिङ्गीय नेपाली कथ्य रूप प्रस्तुत गरेको छ। यस वाक्यमा ‘गाईहरू’ बहुवचन भए तापनि क्रिया ‘भयो’ एकवचनको प्रयोग गरेर सम्बोधन गरिएको छ। यसको ठाउँमा मानक नेपाली नियमअनुसार बहुवचन क्रिया ‘भए’

^{१६३} मोतीराम भट्ट, वि सं २०६८, कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र, चौथो संस्करण, ललितपुर: साझा प्रकाशन, पृ. ७

शब्दको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। कथामा गाउँले परिवेशमा हुर्किएका पात्रहरूले स्वाभाविक रूपले उही कथ्य भाषामा पाइने क्रियापदको नै प्रयोग गरेका छन्।

‘जन्ती’ कथामा बेहुला, बेहुली, मामा, छेत्री, बेहुलाको बाबु, माइला, राई जस्ता आंशिक रूपमा नामित पात्रहरू रहेका छन्। यी पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त भाषा तथा कथाको घटना वर्णनले उनीहरू दार्जिलिङको कुनै गाउँमा बसोबास गर्छन् भन्ने स्पष्ट थाहा लाग्छ। यहाँ पात्रहरूले बोलेको भाषा गाउँले परिवेशअनुरूप रहेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) ‘भालुबाँसको झ्याड भेटेको रहेछ आगोले। हेरै, हेरै, पडिक्न्छ अब! बिहालाई सलामी!’ (पृ. ३०)

(२) ‘माइला दाइले बाखा कति राम्रो तानेको! गिज्यायो छेत्रीले। मडिसरमा यै बाटो माऊ पाठा म तान्दिन्छु, माइलाको।’ (पृ. ३१)

(३) ‘बेहुला, बेउली, बैनी, तल डुंगाबाट आऊ, छेत्रीले भन्यो।’ (पृ. ३६)

पात्रहरूले बाँसको झ्याड पड्केर बिहालाई सलामी हुने कुरा गर्नु, बाखाको पाठा उकालो ओरालो तान्नु तथा खोलामा डुंगा टेकेर तर्ने कुरा गर्नाले उनीहरू गाउँमा बसोबास गर्ने पात्रहरू हुन् भन्ने प्रस्ट हुँदछ।

‘विश्व तिम्रा चरणमा’ कथामा ‘म’ पात्रले विशाल बजारभिन्न पसेर हेर्दा उसका मनमा उब्जिएका विचार तथा उसले त्यहाँ भोग्नु परेको स्थितिले कथाको घटना निर्माण गरेको छ। कथाको कार्यपीठिका विशाल बजार रहेकाले यहाँ प्रयुक्त भाषा पनि बजारको परिवेशसँग खापखाने किसिमको रहेको छ। यस भनाइको पुष्टि कथाका केही भाषिक दृष्टान्तहरू उद्धृत गरेर गर्न सकिन्छ-

(१) 'काबुली गलैचा छ? आफूलाई गलैचाहरू हेराउँदैछु म। केही त किन्नुपन्यो।

अडर गर्नुहोस्, कस्तो कत्रो चाहिन्छ। छ-सात दिन लाग्छ।

अडर गर्नुपर्छ?

फोन नम्बर दिनुहोस्। खबर आइपुगनासाथ गछौं।' (पृ. ४४)

(२) 'लुगा हजुरले जस्तो मन परेको ल्याउनुहोस्, हर्षमाझै भन्दै गइन्। लुगा राम्रो

यहीं पनि पाउनुहुन्छ, रातो साडीकी केटी उभेको काउन्टरटिर देखाइन्।'

(पृ. ४६) आदि।

यसप्रकार यहाँ पात्रहरूको शब्द प्रयोगले उनीहरूको बसोबासो सहरमा रहेको बुझिन्छ।

'कठपुतलीको मन'- गुरुप्रसाद मैनालीको परालको आगो कथामा चारवटा उपकथा जोडेर

बनाइएको एउटा पाठ हो। यसलाई रचनाकार राईले 'कृति' भन्न रुचाएका छन्। उनी

भन्छन्- 'कृति कथा छ, नाटक छ, औपन्यासिक छ; यसमा समालोचनाहरू छ; निबन्ध

छ, कविता छ। विधाको विनिर्माण। र यसलाई कृति भनेको। कृतिलेखन।' (पृ. ७८)

एउटा मूल कथा र चारवटा उपकथा जोडिएकाले प्रस्तुत कथामा पात्रहरूको

बहुलता रहेको पाइन्छ। यहाँ 'परालको आगो' मूल कथा बाहेक रहल भागमा

दार्जिलिङ्गीय विशेषता युक्त भाषाको प्रयोग गरिएको छ। जस्तै,

(१) 'पास भएर त्यसको साथीहरू सब कलेज गयो।' (पृ. ६५)

(२) 'टिचर गर्नथालेको थियो स्कुलमा खरसाडमा, राम्रो थियो। फेरि सुन्यौं तिमीले

काम गर्नदिनेनौं र घरै छ भनेर। तिमीले चैं एउटा नोकरीसम्म पाउनुसकेको

थिएनौं, अझै पनि पाएको छैनौं।' (पृ. ६५)

(३) 'पाँचै मिनट पनि नभई निस्केर आयो डीना।' (पृ. ६६)

उपर्युक्त उदाहरण सङ्ख्या (१)मा वचन विचलन भएको छ। यहाँ कर्ता 'साथीहरू' बहुवचन भए तापनि 'गयो' एकवचन क्रियापदको प्रयोग भएको छ। यस ठाउँमा मानक नेपाली व्याकरणअनुसार 'साथीहरू गए' भन्नुपर्ने हुन्छ। यसैगरी उदाहरण सङ्ख्या (२) र (३)मा स्त्रीलिङ्गी कर्तालाई लिङ्गभेद विहीन शब्दद्वारा सम्बोधन गरिएको छ, जसले गर्दा लिङ्ग विचलन भएको छ। जस्तै, 'टिचर गर्नथालेको थियो', 'आयो डीना' आदि। यस्ता विचलनपूर्ण भाषिक प्रयोगले पात्रहरूको बसोबासो दार्जिलिङमा रहेको थाहा पाइन्छ।

माथि सोदाहरण चर्चा गरिएका कथाहरूमा पात्रहरूको बसोबासको स्थितिले भाषिक भेद ल्याएको प्रमाणित हुँदछ।

(ख) शिक्षा

'बाघ' कथामा राधिका र गोविन्द दुवैजना मुख्य पात्रहरू शिक्षित तथा आधुनिक संस्कृतिसित जोडिएको कुरा उनीहरूद्वारा प्रयुक्त भाषाले जनाएको छ। जस्तै,

(१)गोविन्द- 'म गीता पढ्थे। पढ्दापढ्दै बैरागी बन्छु कि डर लाग्थ्यो। डर लागेर आउँथ्यो। ...एकपल्ट होमोसेक्ससूअलिटीको एउटा किताप पढे। म होमोसेक्ससूअल हुनसक्छु, हुन्छु, डर लाग्यो।' (पृ. ९)

(२)राधिका- 'सडकमा हिंड्दा आफ्नो नाम खोपिने जुत्ता बनाउनु नि, राम्रो-राम्रो काममा निस्कँदा लाउनु।'।'

गोविन्द- 'अरू बेला छाप मेटाउनुलाई वाइपर लाउनु साइलेन्सर पनि जोड्नु।' (पृ. ५) आदि।

यहाँ पात्रहरूले बोलेको संवादमा गीता, होमोसेक्ससूअलिटी, वाइपर, साइलेन्सर आदिको चर्चा हुनाले उनीहरू शिक्षित रहेको परिचय पाउन सकिन्छ।

‘घाँसीसँग’ कथाको ‘म’ पात्र शिक्षित तथा घाँसी अशिक्षित रहेको उनीहरूको भाषिक प्रयोग तथा घटना प्रसङ्गरूपबाट थाहा लाग्छ। जस्तै,

(१) ‘म’ पात्र- ‘ऐकान्तिक लक्ष्यनिमित्त सतत अध्यवायिता स्तुत एक बचाइ छ। बाँच्नु नै एक काम, बाँच्ने काम बाँच्दै जानु अर्को बचाइ। बाँच्नको निमित्त बाँचेको।- मैले तिनको भनाइको सिद्धान्तीकरण गरें।’ (पृ. १९)

(२) घाँसी- ‘तपाईं अझै कितापै लेख्ने? सोधे तिनले। अरू क्यै काम नगर्ने?’

‘म’ पात्र- काम यै मेरो

घाँसी- ‘तपाईंहरूको किताप लेख्ने राम्रो काम हो, तर जुनी त्यसमै फ्याँक्नु?’

(पृ. २१)

(३) ‘म’ पात्र- ‘‘फुलफिल्मेन्ट’ मा पुगनुपर्नेछ लेखन र लेखक ऐले पनि लाग्छ।’

(पृ. २२)

प्रस्तुत उदाहरणहरूमा ‘म’ पात्रले घाँसीको भनाइको गहन सिद्धान्तीकरण गर्न खोज्नु, उसले किताप लेख्नुलाई आफ्नो एउटै काम मान्नु साथै लेखक र लेखन फुलफिल्मेन्टमा पुगनुपर्छ भन्ने कुरा ऊ उसको शिक्षित रहेको थाहा पाइन्छ। यसका साथै घाँसीले घाँस काटेर बेच्नु तथा चिया वा सब्जी दोकान खोलेर पैसा कमाउने कुरा गर्नु तर किताप लेखनलाई हेय दृष्टिले हेर्नु जस्ता प्रसङ्गले ऊ अशिक्षित रहेको बुझिन्छ।

‘आँगनको घाममा लाटा’- मा कथावाचक ‘म’ पात्र शिक्षित रहेको यसरी पुष्टि गर्न सकिन्छ-

‘भाषा प्रतीकात्मक: लाटाको इसारा

अनुकरणात्मक। मितव्यय तर समान, दुवैमा।

न्यूनतम इसारा/ शब्द/ प्रतिकले लेखु-

अभिनयमाझै।’ (पृ. २६)

उपर्युक्त गद्यांशमा निहित भाषा शिक्षित तथा सचेत मान्छेले मात्र गर्नसक्ने हुन्छ। तसर्थ, यहाँ ‘म’ पात्र शिक्षित रहेको उसको भाषिक प्रयोगले स्वतः प्रमाणित गर्दछ।

‘जन्ती’ कथाका प्रायः सबै पात्रहरू अशिक्षित रहेको उनीहरूको चारित्रिक विशेषता तथा भाषिक प्रयोगबाट जानकारी पाइन्छ। यहाँ माइला र बेहुलाको मामाले प्रयोग गरेको भाषाले उल्लिखित कुराको पुष्टि गर्छ। केही दृष्टान्तहरू,

‘माइला’- ‘देउरालीमा रूपे चढाऊ सबले।’ (पृ. ३१), ‘कुनि के छ भित्र यो मुर्दाको।’ (पृ. ३३), ‘घिचोस् अब कति घिच्छ, मुडुलेले।’ (पृ. ३७)

‘बेहुलाको मामा’- ‘रङ्गित यतादेखि आयो, टिस्टा यतादेखि आयो, भेटर बिहा भएको तिबेनीमा।’ (पृ. ३४)

यहाँ माइलाले रूपियाँलाई ‘रूपे’ भनेको छ भने मुर्दा, घिचोस् जस्ता अपशब्दको प्रयोग गरेको छ। कथाको घटनाक्रमअनुसार माइलाले यस्ता प्रयोगहरू आवेशमा नगरेर स्वाभाविक रूपले बोलचालको भाषामा गरेको छ। तसर्थ, उक्त भाषिक प्रयोगबाट ऊ अशिक्षित रहेको प्रस्ट हुँदछ। यसका साथै बेहुलाको मामाले त्रिवेनीलाई ‘तिबेनी’ भन्नाले पनि उल्लिखित अर्थ नै स्पष्ट हुन्छ।

‘कठपुतलीको मन’-मा ‘परालको आगो’ कथासँग जोडिएको दोस्रो उपकथामा सेक्रेटरी साहब शिक्षित रहेको छ। उदाहरणार्थ,

(१) ‘केस किन कन्टेस्ट गरिबसेको? डिबोर्स दिइहाल्नु।’ (पृ. ५८)

(२) ‘एडवोकेट हो त्यो? हि इज् अ टाउट।’ (पृ. ५८)

यी संवादहरूमा निहित कोड मिश्रण तथा कोड परिवर्तनले पात्र शिक्षित रहेको पुष्टि हुँदछ।

यसका साथै चौथो उपकथाको 'म' पात्रले 'बेञ्ची' (पृ. ७०) र 'पञ्चेत' (पृ.७०) शब्दको प्रयोग गरेकाले ऊ अशिक्षित रहेको बुझिन्छ।

यी उपकथाहरू बाहेक 'परालको आगो'-को विनिर्मित कथामा चामेको अन्तर्वार्ता लिन आएका पत्रकारहरू उच्च शिक्षित रहेका उनीहरूले अपनाएको पेशा तथा उनीहरूको भाषा प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ। उदाहरणार्थ,

(१) 'लिन त पोढे भए जाउँला भनेकोमा तपाईं पछितक अडिनु नै होला कि? पोढे वर्गमाथि तपाईंको समाजवैज्ञानिक मन्तव्य।' (पृ. ६२)

(२) 'शोधको विषय हो तपाईंमा आएको मानिसको परिवर्तन। विस्तार परिवर्तनको अर्थ केही मर्दछ। छिटो परिवर्तनको अर्थ केही मारिँदछ। अर्थात् विकास र क्रान्तिमा तपाईं पक्षधर कुनका?' (पृ. ६२) आदि।

यहाँ चामेलाई पत्रकारहरूले पोढेमाथि समाजवैज्ञानिक मन्तव्य सोध्नु, चामेमा आएको परिवर्तन शोधको विषय हो भनेर भन्नु तथा विकास र क्रान्तिमध्ये चामे कसको पक्षधर हो भनेर सोध्नु जस्ता प्रसङ्ग तथा भाषिक दृष्टान्तहरूले उनीहरूले उच्च शिक्षा प्राप्त गरेको बुझिन्छ।

यस चर्चाबाट भन्न सकिन्छ कि शिक्षाले *कठपुतलीको मन* सङ्ग्रहका कथाहरूमा भाषिक भेद ल्याएको छ।

(ग) सामाजिक वर्ग

‘घाँसीसँग’ कथामा घाँसी निम्न वर्गीय रहेको उसको निम्नलिखित भाषा प्रयोगबाट जानकारी पाइन्छ-

(१) ‘गाई पाल्नु छाड्नुपर्ने देख्दैछु, भनें चोक बजारमा सब्जी दोकान चलाउँछु।’

(पृ. २१)

(२) ‘आरावाल ठेकदार नाउँनै बसिसकेको थियो।...बालासन, रङ्गित, मेचीसम्म
रूखहरू ढाल्नु पुग्यौं। महीनौं जङ्गलै जङ्गल ख्याल डुलिन्थ्यो।’ (पृ. २०)

आदि।

यहाँ घाँसीले गाई पालेर वा साग सब्जी रोपेर घर चलाउनु तथा यो गर्नुभन्दा अघि
आरावाल काम गर्नु जस्ता दृष्टान्तहरूले ऊ निम्न वर्गीय रहेको प्रमाणित हुँदछ।

‘विश्व तिम्रा चरणमा’-मा कथावाचक ‘म’ पात्रको भाषा प्रयोगबाट ऊ निम्न
वर्गीय रहेको सहजै आकलन गर्न सकिन्छ। कथाबाट केही गद्यांशहरूलाई उद्धृत गरी
हेर्न सकिन्छ-

(१) ‘म को हुँला, उ भुलमा परेको होला। मलाई कस्तो को ठानेको होला।

(पृ. ४४)

(२) ‘कति?’

हजुरलाई हजार। थपिन् ‘मात्र।’

कोटलाई राम्ररी हेरे। यो कोटको?

सिलाई र भित्री सामग्रीको, भनिन्।

लुगा हजुरले जस्तो मन परेको ल्याउनुहोस्, लुगा राम्रो यहीं पनि पाउनुहुन्छ।

भन्न केही, नजानी उभिरहेँ।’ (पृ. ४६)

यहाँ ‘म’ पात्रले आफ्नो लुगा लगाउने तरिकाबाट विशाल बजारको मानिस झुक्किएको स्वीकार गर्नु तथा उसलाई दोकानहरूमा चिज मनपरे तापनि तिनी नसक्ने दाम सुनेर तर्सिनु जस्ता कुराहरूले ऊ निम्न सामाजिक वर्गको मान्छे वा पात्र रहेको जानकारी पाइन्छ। कथाको अन्तमा ‘म’ पात्रले केही ठुलो चिज किन्न नसकेर जुत्ताको लेस किनेर फर्किनाले यस कुराको पुष्टि हुन्छ।

(घ) सामाजिक दूरीको श्रेणी

कठपुतलीको मनका कथाहरूमा वक्ता र श्रोताको सम्बन्धका आधारमा भाषामा देखिने भिन्नतालाई यसप्रकारले विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

अ. आत्मीय भेद

(१) ठुलीको बाबु- ‘चिया ल्याऊ मलाई, तिमीले बनाएर, मामालाई पनि सुन्यौं?’

(‘महारुदन’, पृ. १८)

(२) रत्ना- ‘दिदी! तिमीलाई संचै छ?’ (‘कठपुतलीको मन’, पृ. ५३) आदि।

उपर्युक्त उदाहरण सङ्ख्या (१)मा ठुलीको बाबुले आफ्नी छोरीलाई अनि सङ्ख्या (२)मा रत्नाले दिदीलाई ‘तिमी’ भनेर सम्बोधन गर्नु उनीहरूका बिच रहेको आत्मीय सम्बन्धको परिणाम हो। परिवारमा बाबु शक्तिशाली रहेको अनि उसले आफ्ना नानीहरूलाई सामान्य आदरार्थी द्वितीय पुरुष क्रियापद प्रयोग गरेर सम्बोधन गर्ने अधिकार पाएको भए तापनि उपर्युक्त संवादमा ठुलीको बाबुले छोरीलाई ‘तिमी’ भनेको सन्दर्भले उनीहरूका बिचको आत्मीयता देखाउँछ। यसैगरी यहाँ रत्नाले दिदीलाई उच्च आदरार्थी द्वितीय पुरुष प्रयोग

गरेर 'तपाईं' भन्नुपर्ने ठाउँमा 'तिमी' मध्यम आदरार्थी प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेकाले उनीहरूका बिच रहेको आत्मीयता झल्किएको पाइन्छ।

आ. अनात्मीय भेद

'सर', भने मैले। धेरैने माया लाग्दो हुनखोजेछु कि स्वर सुकेको सानो निस्केछ।
सुनेनन् पनि उनले।

पत्थरकोइलाको आगो सल्काउन अहाउँछन् चिम्नीमा। 'कोठा तताउनुपर्छ' भने। दुई हात दले, सेक्रेटरी साहबले।

'दुई दिन छुट्टी, भोलि र पर्सि...'

'भयो कुरा कलकतासँग?' हठात् सोधे।

'हिजो भेटिएन, आज फेरि गर्छु', भने। कोठाबाट ऐले फर्कन खोजे।

'पर्सिदिखि छुट्टीमा म बस्दैछु। मेरो माइली छोरीको बिहा छ।' भनिनँ मैले? मलाई प्रायः हकारेनै।

'भन्नुभएकोछ', विस्तार भने।

'केस किन कन्टेस्ट गरिबसेको? डिवोर्स दिइहाल्नु। भने दिक्क जस्तो मानेर।' तिम्रो उकिल को?'

छुट्टी पाउने आशा बढेको लाग्यो। बताएँ, 'एडभोकेट एस. प्रधान।'

'एडभोकेट हो त्यो? हि एज् अ आउट? कराए। रिसाए। अब छुट्टी नपाउने भएँ लाग्यो।' आदि। (पृ. ५८)

प्रस्तुत संवादमा सेक्रेटरी साहबले आफूभन्दा निम्न ओहदाको कर्मचारीको कुरा सुन्न नचाहेर आफ्नोबारेमा मात्रै सोचेको अनि आफ्नो उच्च ओहदाद्वारा 'म' पात्रलाई हकार्दै प्रभुत्व जमाएकाले उनीहरूका बिच अनात्मीय सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। उनीहरूका बिच आत्मीय सम्बन्ध रहेको भए सहकर्मी 'म' पात्रले छुट्टीको निम्ति खुलेर अनुरोध गर्न सक्ने थियो अनि सेक्रेटरी साहबले पनि 'म' पात्रको समस्या थाहा हुँदाहुँदै आफूमात्र छुट्टी बस्ने कुरा गर्ने थिएन।

यसप्रकार प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहका कथाहरूमा सामाजिक दूरीले भाषिक भेद ल्याएको पाइन्छ।

(ड) धर्म

कठपुतलीको मन कथा सङ्ग्रहअन्तर्गत 'बाघ' र 'जन्ती' जस्ता कथामा धर्मद्वारा उत्पन्न भाषिक भेदको दृष्टान्त पाउन सकिन्छ। केही उदाहरणहरू निम्नलिखित छन्-

(१) राधिका- 'मीराको मेरो क्यासेट अझै राख्नुहुन्छ? सोधिन्।' ('बाघ', पृ. ५)

(२) गोविन्द- 'पूर्णे हो आज?

...चौरस्ताको बेञ्चमा बसेर जून, पूर्णेको जून, हेरेकी छौं?' ('बाघ', पृ. ५)

(३) माइला- 'देउरालीमा रूपे चढाऊ सबले?' ('जन्ती', पृ. ३१)

(४) माइला- 'ढुङ्गा चढाऊ है!' ('जन्ती', पृ. ३२)

यी उदाहरण सङ्ख्या (१)मा राधिकाले गोविन्दसँग मीरा (श्रीकृष्ण भगवानको भक्त)-को क्यासेट वा भजनबारे चर्चा गर्नु तथा सङ्ख्या (२)मा गोविन्दले पूर्णे (पूर्णिमा) हो भनेर राधिकालाई सोध्नु जस्ता सन्दर्भले उनीहरूको हिन्दू धर्म प्रतिको आस्था झल्काएको छ। यसका साथै उदाहरण सङ्ख्या (३) र (४)मा माइलाले देउरालीमा पैसा तथा ढुङ्गा

चढाउनु भनी बेहुला बेहुली तथा जन्तीहरूलाई अहाउनु तथा उनीहरूले पनि माइलाको कुरा मान्नुले पनि उनीहरूको हिन्दू धर्म प्रतिको आस्था व्यक्त गरेको छ। हिन्दू धर्मावलम्बीहरू ईश्वरको प्रतिमा (मूर्ति)-का साथै प्रकृतिको पनि पुजक हुन्छन्, जसको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत दुईवटा कथाका पात्रहरूको भाषा प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ।

४.३.१ कठपुतलीको मन्का कथाहरूमा पात्रको समाजभाषिक स्थिति

(द्विभाषिकता र बहुभाषिकता)

इन्द्रबहादुर राईको कठपुतलीको मन्का कथाहरूमा प्रयुक्त केही पात्रहरू द्विभाषिक रहेको पाइन्छ। ती यस प्रकार छन्-

कथा	पात्र
‘बाघ’	गोविन्द थापा
‘घाँसीसँग’	‘म’ पात्र
‘आँगनको घाममा लाटा’	‘म’ पात्र
‘विश्व तिम्रा चरणमा’	‘म’ पात्र, विक्रेताहरू
‘कठपुतलीको मन’	रत्ना (उपकथा १), सेक्रेटरी साहब (उपकथा २), ‘म’ पात्र (उपकथा ३)

उपर्युक्त पात्रहरू शिक्षित रहेकाले उनीहरूमा शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता रहेको पाइन्छ जसको उदाहरण यस प्रकार छन्-

(१) गोविन्द थापा- ‘बाघको ब्यूटि केमा छ?’ बाघ डराउँदैन।’ (‘बाघ’, पृ. १)

(२) ‘म’ पात्र- ‘भिन्न टेबलमा पुगी नोटबुकमा लेखें।’

(‘आँगनको घाममा लाटा’, पृ. २६)

(३) 'म' पात्र- 'खस्छ दुई मुठा, प्लास्टिक लेबलमा गाडा निलोमा हल्का निलो अंग्रेजी अक्षरहरू।' (‘विश्व तिम्रा चरणमा’, पृ. ४७) आदि।

यी एकाध द्विभाषिक पात्रहरूले नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोग गरेको पाइए तापनि कथाहरूमा कुनै पनि पात्र बहुभाषिक छैनन्।

४.३.१.१ कोड मिश्रण

यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषामा कोड मिश्रण भएको पाउन सकिन्छ। केही दृष्टान्तहरू,

(१) गोविन्द- 'डर लाग्छ मलाई, भने- एउटा गाउँ मात्र, यो दार्जिलिङमा कुन दिन हाम्रो ठूलो स्केन्डल हुन्छ।' (‘बाघ’, पृ. ४)

(२) गोविन्द- 'अरू बेला छाप मेटाउनलाई वाइपर लाउनु? साइलेन्सर पनि लाउनु?' (‘बाघ’, पृ. ५)

(३) 'म' पात्र- '“फुलफिल्मेन्ट”-मा पुगनुपर्नेछ लेखन र लेखक, ऐले पनि लाग्छ।' (‘घाँसीसँग’, पृ. २२)

(४) विक्रेता- 'अर्डर गर्नुहोस्, कस्तो कत्रो चाहिन्छ।' (‘विश्व तिम्रा चरणमा’, पृ. ४४)

(५) विक्रेता- 'यो मटिरिअल अर्कै छ।' (‘विश्व तिम्रा चरणमा’, पृ. ४७)

(६) 'म' पात्र- 'लेसलाई बिफ्र केसमा राखेको छु।' (‘विश्व तिम्रा चरणमा’, पृ. ४७)

(७) 'म' पात्र- 'रातो साडीकी केटी उभेको काउन्टरतिर देखाइन्।' (‘विश्व तिम्रा चरणमा’, पृ. ४६)

(८) रत्ना- 'साडी पनि भेनाज्यूले मन पराउने डिजाइनको लागेकी थिई।'

(‘कठपुतलीको मन’, पृ. ५४)

(९) सेक्रेटरी साहब- 'केस किन कन्टेस्ट गरिबसेको? डिबोर्स दिइहाल्नु।'

(‘कठपुतलीको मन’, पृ. ५८)

(१०) 'म' पात्र- 'गाडी रिजर्व गरेर यहाँ घरमा लिएर आएछ।'

(‘कठपुतलीको मन’, पृ. ६५)

(११) 'म' पात्र- 'ग्र्याजुएट बनाइदियोँ तेसरी।'

(‘कठपुतलीको मन’, पृ. ६५)

(१२) 'म' पात्र- 'टिचर गर्नथालेको थियो स्कूलमा खरसाडमा।' आदि।

(‘कठपुतलीको मन’, पृ. ६५)

उल्लिखित संवादहरूमा पात्रहरूले अङ्ग्रेजी भाषाका कोडहरू पद स्तरमा नेपाली भाषामा मिश्रण गरेका छन्। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी शिक्षाको प्रभाव साथै वैश्विक स्तरमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभुत्व (हेजेमोनी)-लाई समाजमा यस्तो भाषिक अभिव्यक्तिको मुख्य कारण मान्न सकिन्छ।

४.३.१.२ कोड परिवर्तन

कठपुतलीको मनका कथाहरूअन्तर्गत 'कठपुतलीको मन' कथामा सेक्रेटरी साहबले एडवोकेट हो त्यो? हि इज् अ टाउट (पृ. ५८) भनी कोड परिवर्तन गरेर बोलेको पाइन्छ। यसबाहेक प्रस्तुत सङ्ग्रहका अरू कुनै पात्रले कोड परिवर्तन गरेका छैनन्।

माथि दिइएको उदाहरणमा वक्ताले अरू समक्ष आफूलाई प्रभावशाली प्रदर्शन गर्न कोडहरूको वैकल्पिक प्रयोग गरेकाले यो आलङ्कारिक कोड परिवर्तन हो। यसका साथै उक्त उदाहरणमा वाक्यात्मक सीमा अनि वाक्यको बिचमा कोड परिवर्तन भएकाले

यसलाई अन्तर वाक्यगत र आन्तरिक वाक्यगत दुवै कोड परिवर्तन मान्न सकिन्छ। यहाँ नेपाली आधात्री भाषा रहेको छ भने अङ्ग्रेजी अन्तःस्थापित भाषा रहेको छ।

४.३.१.४ आगमन

कठपुतलीको मनका कथाहरूमा अरू धेरै भाषाका शब्दहरू आगमन भएर प्रयोग भएको भेटिन्छ। जस्तै,

‘बाघ’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
संस्कृत	सुन्दर, द्वार।
फारसेली	रेसम।
अरबेली	खबरकागज।
अङ्ग्रेजी	प्याकेट, ब्याग, वाइपर, सिगरेट, लाइटर आदि।

‘घाँसीसँग’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
चिनियाँ	चिया।
फारसेली	दोकान, बजार आदि।

‘आँगनको घाममा लाटा’

<u>शब्दस्रोत</u>	<u>आगमन भएका शब्द</u>
अङ्ग्रेजी	नोटबुक, ओवरकोट, टेबल, माइक, हापेन, गिलास।
संस्कृत	बरन्डा, चमेच आदि।

‘विश्व तिम्रा चरणमा’

शब्दस्रोत	आगमन भएका शब्द
अङ्ग्रेजी	सोफा, कार्ड, काउन्टर, प्याड, अफिस, प्लास्टिक, लेबल।
अरबेली	खतम।
संस्कृत	दाम आदि।

‘कठपुतलीको मन’

शब्दस्रोत	आगमन भएका शब्द
अङ्ग्रेजी	जूस, डिजाइन, सर, सेक्रेटरी, ग्रयाजुएट, रिजर्व।
अरबेली	मुश्किल आदि। ^{१६४}

प्रस्तुत कथाहरूमा मुख्य रूपमा अङ्ग्रेजी, त्यसपछि अरबेली, फारसेली, संस्कृत, चिनियाँ आदि भाषाका शब्दहरू आगमन भएको देखिन्छ। यहाँ ‘हापेन’ शब्द ‘हाफ-पेन्ट’ शब्दबाट मौलिकीकरण गरेर प्रयोग गरिएको छ।

४.३.२ कठपुतलीको मनका कथाहरूमा प्रयुक्त मानक भाषा र कथ्य भाषा

४.३.२.१ मानक भाषा

मानक भाषा कुनै पनि जाति वा भाषिक समुदायको सभ्यताको परिचायक हो। प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूमा पात्रहरूले विचलनपूर्ण नेपाली भाषाको प्रयोग धेरै मात्रामा गरेको पाइए तापनि मानक नेपाली भाषाको प्रयोग पनि उत्तिकै गरेको पाइन्छ। जस्तै,

(१) राधिका- ‘व्यर्थै राजनीतिक सल्लाहकार बन्नखोज्नु हुन्छ। तपाईंलाई कामै ठूलो। ...हठात् एकदिन आइपुग्नुहुन्छ, बिउँझेर।’ (‘बाघ’, पृ. १)

(२) राधिका- ‘तपाईं साहो क्रूर हुनुहुन्छ।’ (‘बाघ’, पृ. ९)

^{१६४} द्रष्टव्य-यी सबै शब्दस्रोतहरू कृष्णप्रसाद पराजुलीको सम्पादनमा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोश, नवौँ संस्करण, वि सं २०७२-बाट खुलाइएका हुन्।

(३) बेहुलाको बाबु- 'नथाकी निस्कनु आँट्यौ डाँडामा।' (‘जन्ती’, पृ. ३०)

(४) जुठेनी- 'चामे नानीको घर भनन्। किन लुकाएकी?'

(‘कठपुतलीको मन’, पृ. ५०)

(५) मामा- 'निकै दुब्ली पनि भइछ, हकि?'

(‘महारुदन’, पृ. १७)

(६) मामा- 'यस्तै रुवाइ मैले पहार एक ठाउँ सुनेको थिएँ। ...बुढो जंगशेरकी स्वास्नी खस्ता छोरी जानकी रोएकी। उमेर भइसकेका बाबु-आमा मर्दा मैले छोराछोरी ठ्याम्मै नरोएको देखेको छु। रूने अलिकतिसम्म रून्छन्, मनाक रूँदैनन्। हामी नै रोएनौँ।'

(‘महारुदन’, पृ. १६-१७)

उपर्युक्त उदाहरण सङ्ख्या (१) र (२)मा राधिकाले 'तपाईँ बन्नखोज्नुहुन्छ' 'हुनुहुन्छ' जस्ता पदको प्रयोग गरेको पाइन्छ, जसले नेपाली भाषाको मानक आदरार्थी क्रियापदको परिचय दिएको छ। पुरुषसत्तात्मक समाजमा पुरुषमा स्त्रीभन्दा बढी सामाजिक शक्ति रहेकाले स्त्रीले उच्च आदरार्थी क्रियापद प्रयोग गरेर बोल्नुपर्ने हुन्छ; जसको उदाहरण यहाँ राधिकाले बोलेको भाषामा पाइन्छ।

उदाहरण सङ्ख्या (३)मा बेहुलाको बाबुले दसजना जन्तीलाई सम्बोधन गरेर 'आट्यौँ' भनी वचनको शुद्ध प्रयोग गरेको देखिन्छ। यसलाई मानक व्याकरणअनुसार तृतीय पुरुष बहुवचनमा गरिनुपर्ने वचनको प्रयोग मानिन्छ।

उदाहरण सङ्ख्या (४)मा जुठेनीले गौथलीलाई 'लुकाएकी' भन्दै लिङ्ग भेद गरेर सम्बोधन गरेको देखिन्छ। नेपाली भाषाको व्यवस्थाअनुसार स्त्रीलाई यसै अनुरूप सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ।

उदाहरण सङ्ख्या (५) र (६)मा मामाले ठुलीका साथै जंगशेरकी छोरीको कुरा चर्चा गर्दा 'भइन्छ', 'रोएकी' भनेर लिङ्ग भेद गर्दै सम्बोधन गरेको पाइन्छ। यसका साथै हामी घरकाहरू भनेर धेरैजनालाई सम्बोधन गर्दा 'रोएनौं' भनेर मानक बहुवचन क्रियापदको प्रयोग गरेको पाइन्छ।

माथि प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरूमा पदसङ्गति पनि मानक भाषाअनुरूप रहेको छ।

४.३.२.२ कथ्य भाषा

बालकृष्ण पोखरेलको बनाइअनुसार मौखिक भाषा वा कथ्य भाषा सहज र स्वाभाविक हुन्छ, यही नै भाषाको आदर्श स्वरूप हो। मौखिक भाषा जियालो, गतिशील, चञ्चल हुन्छ अनि मौखिक भाषा लिखित भाषाको आधार हो।^{१६५} भाषाको लिखित रूप पढ्न नसक्ने मान्छेले पनि अर्काले बोलेको सुनेकै भरमा विस्तारै त्यस भाषामा सम्प्रेषण गर्न सिक्छ। यसरी कथ्य भाषाले विभिन्न भाषिक समुदायलाई समाजमा जोडेर राख्ने काम गर्दछ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूमा निहित पात्रहरूले कथ्य भाषाको धेरै मात्रामा प्रयोग गरेको देखिन्छ। यहाँ प्रयुक्त कथ्य भाषा विभिन्न वर्गका पात्रहरूले बोलेको पाइन्छ भने यसमा निम्नलिखित समाजभाषिकापरक विशेषताहरू पाइन्छन्-

बाघ- मध्यम वा निम्न मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

रूपिमिक स्तर:

बताउनु+होस्= बताउनुहोस् > 'बताउनुोस्' (पृ. २)

बोक्नु+होस्= बोक्नुहोस् > 'बोक्नुोस्' (पृ. २)

^{१६५} पोखरेल, 'राष्ट्रभाषा', पृ. १३२

बाँचनु+होस्= बाँचनुहोस्	>‘बाँचनोस्’ (पृ. ३)
भन्नु+होस्+न= भन्नुहोस्न	>‘भन्नोस्न’ (पृ. ५)
हुनु+होस्+न= हुनुहोस्न	>‘हुनोस्न’ (पृ. ६)

स्वर परिवर्तन:

/इ-आ/>/ए/	पूर्णमा> ‘पूर्णे’ (पृ. ६)
/हइ/>/ऐ/	कहिले> ‘कैले’ (पृ. ६)
/इए/>/ए/	उभिए> ‘उभे’ (पृ. १०)

व्यञ्जन परिवर्तन:

सवै> ‘सप्पै’ (पृ. ८)

बलाघात:

चुप> ‘चुप्प’ (पृ. ४)

ह्रस्वीभवन:

/आ/>/अ/ आकाश> ‘अकास’ (पृ. ६)

घाँसीसँग- निम्न वा निम्न मध्यम वर्गीय समाजका पात्रहरू

रूपिमिक स्तर:

खेप्नु+होस्= खेप्नुहोस्	>‘खेप्नोस्’ (पृ. २२)
आउनु+होला= आउनुहोला	>‘आउनोला’ (पृ. २४)

स्वनिमिक स्तर:

/अ/>/उ/ उखरमाउलो> ‘उखुर्माउलो’ (पृ. २३)

लोपः

दुईवटा> 'दुईटा' (पृ. २०)

किताप नै> 'कितापै' (पृ. २१)

व्यञ्जन परिवर्तनः

दक्षिण> 'दक्खिन' (पृ. २१)

स्वर परिवर्तनः

/इ/>/ऐ/

बहिनी> 'बैनी' (पृ. १९)

/आ/>/ऐ/

चाहिँ> 'चै' (पृ. २०)

/हई/>/ऐ/

त्यही> 'त्यै' (पृ. २०)

/हअई/>/ऐ/

यही> 'यै' (पृ. २१)

/हई/>/ऐ/

केही> 'क्यै' (पृ. २१)

/हअइ/>/ऐ/

पहिल्याउन> 'पैल्याउन' (पृ. २३)

/अहइ/> /ऐ/

अहिले> 'ऐले' (पृ. २३)

जन्ती- निम्न वर्गीय पात्रहरू

समीभवनः

मात्रै> 'मत्तै' (पृ. ३०)

स्वनिमिक स्तरः

/अ/> /ओ/

खेर> 'खेरो' (पृ. ३०)

लोपः

हेर है> 'हेरै' (पृ. ३०)

स्वर परिवर्तनः

/पइ/>/ए/

रूपियाँ> 'रूपे' (पृ. ३१)

व्यञ्जन+/अ/>/ए/

सत्य> 'सत्ते' (पृ. ३४)

/अ/>/औ/

सय> 'सौ' (पृ. ३५)

/इए/>/ए/

उभिएर> 'उभेर' (पृ. ३९)

व्यञ्जन परिवर्तनः

त्यसलाई> 'त्यल्ललाई' (पृ. ३७)

यसलाई> 'यल्ललाई' (पृ. ३७)

बलाघातः

सबै> 'सब्बै' (पृ. ३३)

बलाघात+अलप्राणीभवनः

/घ/>/ग/

अघि> 'अग्गि' (पृ. ३७)

विश्व तिम्रा चरणमा- निम्न मध्यम वर्गीय पात्र

व्यञ्जन परिवर्तनः

अक्षर> 'अच्छेर' (पृ. ४२)

स्वनिमिक स्तरः

/उ/>/ओ/

पुस्तक> 'पोस्तक' (पृ. ४२)

कठपुतलीको मन- निम्न, निम्न-मध्यम वर्गीय पात्रहरू

व्यञ्जन परिवर्तनः

पश्चिम> 'पच्छिम' (पृ. ५०)

दंड> 'डंड' (पृ. ५९)

लोकन्ती> 'लोकन्दी' (पृ. ५९)

कटाक्ष> 'कटाछे' (पृ. ७४)

बलाघातः

चुप> 'चुप्प' (पृ. ५४)

स्वर परिवर्तनः

/हए/>/ऐ/

रहेछ> 'रैछ' (पृ. ५४)

/खओई/>/वऐ/

खोई> 'खवै' (पृ. ५६)

रूपमिक स्तरः

सम्झनु+होस्= सम्झनुहोस्

>'सम्झनोस्' (पृ. ६०)

भन्नु+होस्= भन्नुहोस्

>'भन्नोस्' (पृ. ६०)

विचार+गर्नु+होस्= विचारगर्नुहोस्

>'विचारनोस्' (पृ. ६१)

पार्नु+होस्= पार्नुहोस्

>'पार्नोस्' (पृ. ६१)

भनि+दिनु+होस्= भन्दिनुहोस्

>'भन्दिनोस्' (पृ. ६४)

सुन्नु+होस्= सुन्नुहोस्

>'सुन्नोस्' (पृ. ६४)

तिमी+हरू+लाई= तिमीहरूलाई

>'तिमारलाई' (पृ. ६५)

आगमः

पछि> 'पच्छि' (पृ. ६५)

स्वनिमिक स्तरः

/अ/> /उ/

आज> 'आजु' (पृ. ६६)

नासिक्यीभवनः

यही> 'यँइ' (पृ. ६६)

लोपः

हवस्> 'हस्' (पृ. ६८)

पञ्चायत> 'पञ्चेत' (पृ. ६८)

भन्नुभयो> 'भन्नुभो' (पृ. ६८)

४.३.३ कठपुतलीको मनका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण

प्रस्तुत सङ्ग्रहका प्रत्येक कथालाई एउटा सङ्कथनका रूपमा लिँदा कठपुतलीको मनमा निम्न प्रकारका सङ्कथन रहेको देखिन्छ-

संवादात्मक- यहाँ 'बाघ', 'महारुदन', 'घाँसीसँग', 'जन्ती' अनि 'कठपुतलीको मन'-को परालको आगो अनि उपकथा (१)लाई संवादात्मक गद्य सङ्कथन मान्न सकिन्छ। उदाहरणार्थ,

'आज बात मात्रै कति मीठो गर्नुहुँदैछ', भनिन् 'यस्तै नै हुनोस्न सधैं।'

भने- 'भाषण, पूर्णको जूनको भाषण, राम्रो गरेर ?-हिज्जेहरू भूल भएन ?' एक हँसाइ सकिन्।

भने-'कलाले पनि अनुकरण गर्ने यो दार्जिलिङ र तिमी।'

‘कैले बनाएको वाक्य?’ सोधिन् ।

‘आत्मीय तपाईं सीमित संगतिमा नि?’ सोधिन् ‘पाँचजनासम्मसँग ?’

‘कम’ भने ‘दुई जना ।’

यु. र अ.?

स्वीकारात्मक शिर हल्लाए, अलिकति (पृ. ७) आदि ।

वर्णन-विवरणपरक- यस सङ्ग्रहअन्तर्गत ‘मिथक पात्र’, ‘आँगनको घाममा लाटा’, ‘विश्व तिम्रा चरणमा’, ‘कठपुतलीको मन’-को परालको आगो अनि उपकथा (२, ३) वर्णन-विवरणपरक गद्य सङ्कथन हुन् । उदाहरणार्थ,

‘मनपर्दो र रिसउठ्दो पनि एक थोक (बैठक सजाउने थोक) देख्छु । सब चम्किने चाँदीको । खरले छाएको छाप्रो (चाँदीको), पिँडीमा बसेको बुढा (चाँदीको), हलो चाँदीकै त्यहीँनेर ठड्याएको, आँगनमा मकैको घोगाहरू (चाँदीको), सुकाएको थाङ्ग्रो, पर गोठमा चाँदीकै गाई र बाछ्छा, पनेराबाट गाग्रीमा पानी बोकेर आइरहेका चाँदीका ती नन्द र भाउज्यू हुनसक्छन् ।’ आदि ।

(‘विश्व तिम्रा चरणमा’, पृ. ४१)

आन्तरिक एकालापमूलक- प्रस्तुत सङ्ग्रहमा ‘कठपुतलीको मन’-को उपकथा (४) आन्तरिक एकालापमूलक गद्य सङ्कथन हो । उदाहरणार्थ,

‘बेञ्चमा बसिरहेका दुई-चार जनाले मलाई हेरेको लाग्यो ।

उसको यसरी मसँग जाँदै नजाने संकल्प थिएछ, जानेको भए पञ्चेतको कुरा मै मान्ने थिइँनँ । सुन्नेहरूलाई स्पष्टीकरण दिँदैझैं दोहोर्न्याउँ मैले ।

वरिपरि दुई-चार जनाको अनुहारमा हेरेछु, समर्थन खोजेको हुंला। पिलपिल हेरिरहेका मात्र, कुरा नबुझेका जस्ता अनुहारहरू थिए।’ आदि।

(‘कठपुतलीको मन’, पृ. ७०)

टिप्पणीपरक- यस सङ्ग्रहमा ‘कठपुतलीको मन’-को परालको आगो टिप्पणीपरक गद्य सङ्कथन हो। उदाहरणार्थ,

‘उम्कौं कि जीवनबाट? लीलाबाट। गङ्गा नीलो बग्छुबाट। आगोका फूलहरूबाट। उभिएको कसैको चाहना नबोकी त्यो पर्वत-उभिएको कसैको थाह नबोकी-बनौं। अर्थ चिप्ला लेउ, धारणा धुजिंदा खिया, दागैदाग इतिहास-उम्कौं कि जीवन नाउँको यतिञ्जेल ओढिराखेको थाङ्नाभोटाबाट? छ दुख सुख कहाँ विश्वमा? सानो मान्छेलाई दुख्नु र उसले सानो रमाउनु छोडी? सोचौं कि अब बृहत्तर जीवन, लम्कौं कि उता वैश्वजीवन??’ (‘कठपुतलीको मन’, पृ. ७७) आदि।

प्रस्तुत सङ्ग्रहअन्तर्गत मिथक पात्र अनि कठपुतलीको मनमा निहित उपकथा (२,३ र ४) बाहेक सबै कथाहरूमा इतिवृत्तात्मकता पाइन्छ।

४.३.३.१ आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले कठपुतलीको मनका कथाहरू

यस सङ्ग्रहअन्तर्गत ‘आँगनको घाममा लाटा’ कथामा शक्तिको संज्ञानात्मक पक्षलाई हेर्न सकिन्छ। उदाहरणार्थ,

कथामा लाटालाई बिहे घरमा काम गरे तापनि मालिकको पक्षबाट उसको पैसा दिइँदैन। साथै पैसा दिनुको ठाउँमा खाना पनि नदिई घरबाट खेदिन्छ। लाटाले आफू दूःखी, सुन्न नसक्ने वा विकलाङ्ग भए तापनि आफू ठगिएको गुनासो यसरी गर्दछ-

‘उत्तरमा रिसमा लाटाले बोलन खोज्यो। रिसाएको उँ...आ...आँ...आवाजहरू
करायो- हाँसहरू हचकँदाको, कुकुरले झम्टेर आउँदाको, सुँगुर खोरमा हुँलिदाको
कुन-कुन आवाजहरू मिलेको करायो। एकदम रिसाएको भयो।

नपुगेर आँगनको डिलमा गयो त्यो, रिसाएकै तल (गाउँ)-तिर हेरिपठायो, आँखा
टेडाएर रिस अझै कराइरह्यो।

घोप्टो हत्केलाको हातले आफू जत्रै अग्लो उचाइ देखायो। रिसेको अनुहारले
फेरि तल्लो गाउँलाई हेन्यो।

फेरि कपालमा दुई हातले नाम्लो बोकेको भयो। त्यसपछि जा, जा, जा गन्यो
हातले। आँखा तरेको भयो। फेरि रिसाउनुथाल्यो।’ (पृ. २६)

कथामा बिहे घरको मालिकका विपरीत कथावाचक ‘म’ पात्र कोमल हृदय भएको मानिस
देखिन्छ। उसले लाटाको भोक र खुसीका निम्ति खाना, रक्सी र चुरोट दिएबाट
उपर्युक्त कुराको पुष्टि हुँदछ। लाटाले पनि कथावाचक ‘म’ पात्रको सफा मन अनि
उच्च सामाजिक शक्ति रहेको संज्ञानले ‘म’ पात्रले दिएको सबै कुरा थापेको देखिन्छ भने
अहाएको कुरा पनि सबै मानेको पाइन्छ।

कथामा एकजना लाटाले प्रतिष्ठित सामाजिक अस्तित्व तथा शक्तिको दाबी गर्न
चाहेको देखिन्छ, जसको समाजका अन्य सबलाङ्ग मान्छेहरूले आनन्द लिइरहेका छन्
भन्ने कुरातर्फ यस कथाले इङ्गित गरेको छ। यसका साथै समाजले विकलाङ्गतालाई
कसरी हेर्दछ भन्ने कुरा पनि यस कथाले व्यक्त गरेको देखिन्छ। मुख्य रूपमा यस
कथाले सामान्य मानिस अनि विकलाङ्गका बिचको शक्ति सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरेको
पाइन्छ।

४.४ निष्कर्ष

इन्द्रबहादुर राईका तिनवटा कथा सङ्ग्रहका कथाहरूलाई समाजभाषिक अध्ययनका बसोबासको स्थिति, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा), शिक्षा, सामाजिक वर्ग, सामाजिक दूरीको श्रेणी, जात, लिङ्ग, धर्म, उमेर आदिजस्ता घटकहरूका आधारमा हेर्दा कथाका पात्रहरूको भाषामा प्रशस्त समाजभाषिक भेद रहेको पाइन्छ। सहर, गाउँ तथा आफू बसेको ठाउँबाट पात्रको भाषा प्रभावित भएको यस अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ। यसका साथै समाजमा उच्च प्रतिष्ठित वा निम्न प्रतिष्ठित पात्र, निम्न वर्गीय, निम्न-मध्यम, मध्यम तथा उच्च वर्गीय पात्र, स्त्री वा पुरुष पात्र आदिका भाषिक प्रयोगमा भेद रहने कुरा पनि यहाँ छ। विश्लेषण गरिएका कथाबाट के थाहा पाइन्छ भने राईका कथाका पात्रहरूले मानक नेपाली भाषाभन्दा दार्जिलिङ्गीय कथ्य भाषाको प्रयोग बढी मात्रामा गरेका छन्।

विपना कतिपय सङ्ग्रहअन्तर्गत 'जार:भाएकै एउटा कथा'-मा भने कथाका पात्रहरूको बसोबास नेपालको पूर्व ४ नं आमचोक देखाइएको भए तापनि पात्रहरूले भने दार्जिलिङ्गीय विशेषता युक्त नेपाली भाषा बोलेकाले केही अनौठो र अस्वाभाविक बोध हुन्छ। समाजमा बेग्ला-बेग्लै व्यक्ति वर्ग वा समूहद्वारा प्रयोग गरिने यी विविध भाषिक वास्तवताहरूको कार्यन्वयन कथामा कथाकार एकलैले गर्नुपर्ने हुनाले पात्र-पात्री तथा कथक-लेखकका भाषिक प्रतिपादनहरूमा एका-अर्काका भाषा वा बोलीगत विशेषताहरू मिसिन पुग्नु स्वाभाविक हो।^{१६६}

राईका कथाका पात्रहरू द्विभाषिक तथा बहुभाषिक रहेका छन्। पात्रहरूको भाषामा कोडमिश्रण, परिवर्तन तथा आगमन भएका शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ भने यी पात्रहरूले सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ। जसले उनीहरूको भाषिक समुदाय कुन हो त्यो पनि निर्धारण गरेको छ।

^{१६६} नेपाल, 'विधा', पृ. १२०

सङ्क्षेपमा, कथाका पात्रहरूको भाषा प्रयोगबाट दार्जिलिङको समाजको यथार्थ चित्रण भएको छ। दार्जिलिङको समाजमा ब्रिटिस उपनिवेश तथा अङ्ग्रेजी माध्यमको शिक्षाले ल्याएको कोड मिश्रण गरेर बोल्ने भाषिक स्थिति तथा सामाजिक स्तरीकरण कथाका पात्रहरूको भाषिक विशेषता बनेको छ। दार्जिलिङको समाज बहुजातीय तथा बहुधर्मीय रहेको यथार्थ कथामा प्रयुक्त भाषाले बताएको छ।

पाँचौँ अध्याय

५. उपसंहार र निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

“इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको समाजभाषिक अध्ययन” शीर्षक प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा समाजभाषिक अध्ययनका बसोबासको स्थिति, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा), शिक्षा, जात, सामाजिक दूरीको श्रेणी, सामाजिक वर्ग, लिङ्ग, धर्म, उमेर आदिजस्ता घटकहरूका आधारमा इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ। राईका कथाहरूमा निहित पात्रहरूको समाजभाषिक स्थिति (द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, कोड मिश्रण, कोड परिवर्तन) आदिको पनि निक्कै गरिएको छ। कथाका पात्र तथा कथकद्वारा प्रयुक्त कथ्य भाषा, मानक भाषा, सम्पर्क भाषा तथा पात्रहरूको भाषिक समुदाय पनि यहाँ विश्लेषित र निर्धारित छ। सङ्कथन विश्लेषण तथा आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले पनि राईका कथाहरूको अध्ययन गरिएको छ। प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा उठान गरिएका विभिन्न विषयलाई सरल र बोधगम्य तुल्याउन पाँचवटा अध्यायमा यो अध्ययन केन्द्रित छ।

शोधप्रबन्धको पहिलो अध्यायमा शोधप्रबन्धको परिचय प्रस्तुत छ। शोध परिचयबाट थालिएको यस अध्यायमा समयस्याकथन उपशीर्षकअन्तर्गत नेपाली साहित्यमा इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्रालाई कसरी हेर्न सकिन्छ?, यी कथाहरूमा चित्रित नेपाली समाज र यसले प्रयोग गर्ने भाषा कस्तो छ?, राईका कथालाई समाजभाषिक दृष्टिले कसरी अध्ययन गर्न सकिन्छ? जस्ता प्रश्नहरू राखिएअनुरूप उद्देश्यकथन उपशीर्षकमा नेपाली साहित्यमा इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्रालाई प्रवृत्तिका आधारमा अध्ययन गर्नु, राईलिखित कथाहरूमा चित्रित नेपाली समाज र यसले प्रयोग गर्ने भाषाको विश्लेषण गर्नु,

राईका कथाहरूको समाजभाषिक दृष्टिले अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्यायको महत्त्वपूर्ण विषय पूर्वकार्यको समीक्षाअन्तर्गत हालसम्म इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूको क-कसले, के-कति अध्ययन तथा शोध गरेका छन् ती अध्ययनहरू माथि समीक्षात्मक जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ। यसभन्दा अघि प्रस्तुत शोध विषयमा प्राज्ञिक स्तरमा कुनै पनि विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि नगरिएकाले यो शोधप्रबन्ध विद्यार्थी-शोधार्थीका निम्ति उपलब्धिमूलक हुनेछ भन्ने जानकारी शोधकार्यको औचित्यमा दिइएको छ।

पहिलो अध्यायअन्तर्गत अध्ययनविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार उपशीर्षकमा प्रस्तुत शोधकार्यमा निगमनात्मक शोधविधि तथा विश्लेषणात्मक शोधपद्धतिको प्रयोग गरिएको, शोधकार्यमा प्रयुक्त भाषा अनि व्याकरण *नेपाली लेखन शैली* (सन् २०१०)मा आधारित रहेको, सन्दर्भलेखन तथा पादटिप्पणीका निम्ति चूडामणि बन्धुको *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन* (सन् २०१३)लाई आधार मानिएको अनि सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी नियमावलीलाई पनि विशेष ध्यानमा राखेर शोधकार्य गरिएको जानकारी गराइएको छ। तथ्य सङ्कलन विधिमा मुख्य रूपमा द्वितीय स्रोत अर्थात् पुस्तकालय पद्धतिलाई अपनाइएको अनि इन्टरनेट वा वेबसाइटबाट पनि आवश्यक सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको जानकारी गराउनका साथै शोधप्रबन्ध लेखनको समय सीमाअन्तर्गत राईका आजसम्म प्रकाशित तिनैवटा कथा सङ्ग्रहमा समाविष्ट कथाहरूलाई समाजभाषाविज्ञानका आधारमा अध्ययन गर्दै यस शोधार्थीद्वारा निचोड रूप दिने काम भएको छ।

यस शोधप्रबन्धको दोस्रो अध्यायमा समाजभाषाविज्ञान र त्यस सम्बन्धित विषयहरूको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्यायको मूल उपशीर्षक 'समाजभाषाविज्ञानको परिचय' रहेको छ। यहाँ 'पृष्ठभूमि र परिभाषा' उपशीर्षकअन्तर्गत समाजभाषाविज्ञानको पृष्ठभूमि, परिभाषा र भेदबारे चर्चा गरिएको छ। 'भाषा, भाषिका र नेपालीका भाषिका' उपशीर्षकअन्तर्गत भाषा र भाषिकामाझ रहेको भेद अनि नेपाली भाषाका विभिन्न

भाषिकाहरूको चर्चा गरिएको छ। ‘भाषिक भेद’ उपशीर्षकअन्तर्गत भाषिक भेदको परिचय, परिभाषा र भेदहरूबारे जानकारी दिइएको छ। ‘द्विभाषिकता र बहुभाषिकता’ उपशीर्षकअन्तर्गत द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको परिचय दिँदै द्विभाषिकताका प्रकारहरू बताइएको छ। यसका साथै कोड, कोड परिवर्तन अनि कोड मिश्रणबारे पनि यहाँ अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। ‘भाषाद्वैत’ उपशीर्षकमा भाषाद्वैतको परिचयका साथै यसका भेदहरू प्रस्तुत गरिएको छ। ‘मानक भाषा, कथ्य भाषा र सम्पर्क भाषा’ उपशीर्षकमा यी तिनवटा विषयहरूबारे प्रकाश पारिएको छ। ‘भाषिक समुदाय’ उपशीर्षकअन्तर्गत विषयको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ। ‘सङ्कथन विश्लेषण’ उपशीर्षकमा सङ्कथन विश्लेषणको परिचय र यसका विभिन्न प्रकारहरूको चर्चा गर्दै ‘आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषण’-को पनि परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

तेस्रो अध्यायमा कथाकार इन्द्रबहादुर राईको परिचय, कथाकारिता र राईका कथाहरूमा कथकद्वारा प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक अध्ययन आदि विषयहरू रहेका छन्। यस अध्यायअन्तर्गत ‘इन्द्रबहादुर राईको सङ्क्षिप्त परिचय’ उपशीर्षकमा उनको जन्म मिति, आमा-बाबाको नाम, जन्मथलो, शिक्षा आदिबारे जानकारी दिइएको छ। यसका साथै यसै उपशीर्षकमा साहित्यमा राईको प्रवेश, उनको प्रथम प्रकाशित रचनादेखि लिएर उनले पाएका सम्मान र पुरस्कार, उनका हालसम्म प्रकाशित कृति आदिबारे प्रकाश पारिएको छ। ‘इन्द्रबहादुर राईको कथा यात्राका विभिन्न चरणहरू’ उपशीर्षकमा उनको पहिलो प्रकाशित कथाबारे चर्चा गर्दै सामाजिक यथार्थवाददेखि सुरु भएको उनको कथा यात्रा आयामेली हुँदै लीलालेखनसम्म आइपुगेको जानकारी गराइएको छ। उनका कथाबारे विभिन्न विद्वान्-हरूको धारणा अनि उनका कथागत प्रवृत्तिबारे यहाँ विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। यस अतिरिक्त ‘इन्द्रबहादुर राईका कथामा कथक प्रयुक्त भाषाको समाजभाषिक पक्ष’ उपशीर्षकमा कथकको परिचय दिँदै राईका

तिनवटा सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित कथाहरूमा कथक प्रयुक्त भाषामा के-कस्ता समाजभाषिक भेदहरू पाइन्छन् त्यसको अध्ययन गरिएको छ।

चौथो अध्याय यस शोधप्रबन्धको मुख्य अध्याय हो। यसमा राईका चालिसवटा कथाको समाजभाषिक विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ। बसोबासको स्थिति, शिक्षा, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा), उमेर, लिङ्ग, जात, सामाजिक वर्ग, सामाजिक दूरीको श्रेणी आदिजस्ता घटकहरूका आधारमा कथाका पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त भाषिक भेदको निक्यौल गरिएको छ। पात्रको समाजभाषिक स्थिति जस्तै, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, मानक, कथ्य र सम्पर्क भाषाको प्रयोग, आगमन भएका शब्दहरूको प्रयोग अनि भाषिक समुदायको अध्ययन गरिनाका साथै सङ्कथन विश्लेषण र आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका आधारमा पनि कथाहरूको अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ।

यस शोधप्रबन्धको पाँचौँ अध्यायमा उपसंहार र निष्कर्ष रहेको छ। यस अध्यायको निष्कर्षमा समाजभाषिक दृष्टिले इन्द्रबहादुर राईका कथाको अध्ययन गर्दा प्राप्त निचोड कुराहरू राखिएका छन्।

५.२ निष्कर्ष

प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा शाखाका रूपमा विकसित समाजभाषाविज्ञानलाई समाजको विविध आयामबाट भाषाको अध्ययन गर्ने एउटा क्षेत्रका रूपमा चिनाउन सकिन्छ। वक्ताले सामाजिक परिवेश र स्तरअनुसार भाषा प्रयोग गर्नु भन्ने समाजभाषाविज्ञानको प्रमुख मान्यता रहेको पाइन्छ। सामाजिक यथार्थवादी (विपना कतिपय), आयामेली (कथास्था) र लीलालेखन (कठपुतलीको मन) गरी तिनवटा प्रमुख प्रवृत्तिगत विशेषता लिएर कथा लेख्ने इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा दार्जिलिङ्गीय समाजका पात्रहरूको बहुलता देखिन्छ। विपना कतिपयअन्तर्गत 'जार:भएकै एउटा कथा', 'जयमाया आफू मात्र

लेखापानी आइपुगी’, ‘बाध्यता’ र ‘कप्तान रघुवीर वर्मा’-बाहेक अन्य कथामा दार्जिलिङ्गीय समाजको चित्रण रहेको पाइन्छ। *कथास्था* कथा सङ्ग्रहमा निर्दिष्ट समाज नदेखाइएका ‘ब्ल्याक आउट, काजू बदाम, छोरा’, ‘खाइल’, ‘टाढामा’ अनि नेपालको पृष्ठभूमि रहेको ‘आकारहरू छायाँहरू’ बाहेक सबै कथामा दार्जिलिङ्ग कै परिवेश र समाजको चित्रण भएको पाइन्छ। *कठपुतलीको मन* सङ्ग्रहमा ‘मिथक पात्र’, ‘महारुदन’, ‘आँगनको घाममा लाटा’ र ‘विश्व तिम्रा चरणमा’ जस्ता निर्दिष्ट ठाउँ चित्रण नगरिएका कथाहरूबाहेक अन्य कथामा दार्जिलिङ्गको नेपाली समाजको चित्रण पाइन्छ। दार्जिलिङ्गीय समाजको चित्रण हो भनेर कथामा प्रयुक्त पात्रहरू तथा कथकको भाषिक प्रयोगबाट थाहा लाग्छ। दार्जिलिङ्गको समाज गठन र निर्माणमा नेपाली जातिका विभिन्न जातगोष्ठी बाहेक अनेपाली जातिको पनि विशेष भूमिका रहेको छ, जसको यथार्थ चित्रण राईका कथाहरूमा भएको पाइन्छ।

राईको पहिलो कथा सङ्ग्रह *विपना कतिपयका* कथाहरू समाजभाषाविज्ञानका बसोबासको स्थिति, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा), शिक्षा, जात, सामाजिक दूरीको श्रेणी, सामाजिक वर्ग, लिङ्ग, उमेर, धर्म जस्ता घटकहरूका आधारमा हेर्दा पात्रहरूको भाषामा प्रशस्त समाजभाषिक भेद रहेको पुष्टि हुँदछ। बसोबासको स्थितिका आधारमा ‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथाका पात्रहरूको कथ्य भाषाको अध्ययन गर्दा उनीहरू दार्जिलिङ्गमा बसोबास गर्ने थाहा पाइन्छ। कालेकी आमा र कालेको बाबु गाउँले रहेको अनि बाबुनी, दोरंगिनी, दर्जिनी, चौकीदारनी र दुध थापिदिने आइमाई सहरिया रहेको देखिन्छ। यहाँ पात्रहरू दार्जिलिङ्गमा बस्ने भएकाले उनीहरूले बोल्ने भाषामा लिङ्ग, वचन र पुरुष प्रयोगमा विचलन भएको पाइन्छ। ‘जार: भएकै एउटा कथा’-का सबै पात्रहरू पनि गाउँका हुन् भनेर उनीहरूले बोल्ने भाषाले जानकारी गराउँदछ। कथाका पात्रहरूका भाषा प्रयोगबाट ‘छुट्याइयो’, ‘मेरी दिदी’, ‘चपरासी’, ‘भागी’, ‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती’, ‘ठूलीकान्छी’,

‘घोष बाबू’ दार्जिलिङमा बसेको थाहा लाग्छ। ‘कप्तान रघुवीर वर्मा’-को प्रमुख पात्र मूलरूपमा देहरादुन निवासी रहेको उसले बोल्ने भाषाबाट थाहा लाग्छ। उसले आफ्नी स्वास्नीलाई बोलाउँदा ‘शीलाकी माँ, ...यहाँलाई चिया टक्क्याऊ’ भनेको पाइन्छ, जसले त्यस भेकमा हिन्दी कोड मिसाएर बोलिने नेपाली भाषाको उदाहरण प्रस्तुत गर्छ।

शक्ति (पद-प्रतिष्ठा)-का आधारमा कथाका पात्रहरूको भाषा प्रयोगलाई हेर्दा सामाजिक प्रतिष्ठा वा शक्ति उच्च भएका पात्रहरूले निम्न सामाजिक प्रतिष्ठा वा शक्ति भएका पात्रहरूलाई ‘तँ’ वा ‘तिमी’ भनेर सामान्य तथा मध्यम आदरार्थी द्वितीय पुरुष प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ। यहाँ निम्न सामाजिक प्रतिष्ठा वा शक्ति भएका पात्रहरूलाई ‘तपाईं’, ‘हजुर’ भनेर उच्च आदरार्थी द्वितीय पुरुष प्रयोग गरेर सम्बोधन गरेको पाइन्छ।

विपना कतिपय सङ्ग्रहमा शिक्षित, अल्पशिक्षित वा अशिक्षित तिनै थरीका पात्रहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ। कथाहरूमा पात्रको शैक्षिक स्तरले उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा भाषिक भेद उत्पन्न गरेको छ। ‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथाका कालेकी आमा र कालेको बाबु, ‘जारः भएकै एउटा कथा’-का प्रायः सबै पात्रहरू, ‘छुट्याइयो’-का सबै पात्रहरू, ‘चपरासी’ कथाका रामलाल र पवित्रा, ‘भक्तलाल र म’ कथाको भक्तलाल, ‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती कथा’-मा विमला, ‘पद्मको कथा’-मा पद्म र चपरासी जस्ता पात्रहरू अल्पशिक्षित तथा अशिक्षित रहेको उनीहरूको भाषा प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ। यसरी नै ‘रातभरि हुरी चल्यो’-मा बाबुनी, ‘मेरी दिदी’ कथामा एस. अनि कमला, ‘चपरासी’-मा अजय, ‘जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा’-मा ‘म’ पात्र र जगत, ‘ज्ञानेन्द्रको कथा’-मा ज्ञानेन्द्र र शान्ति, ‘भक्तलाल र म’ कथामा कथावाचक ‘म’ पात्र, ‘बतासमा उडेको पत्कर जस्ती’ कथामा के. बी., प्रेम, आर. बी., नारायण, एस. आई.,

‘बाध्यता’ कथाका चैन शू र लुशु हेन, ‘कप्तान रघुवीर वर्मा’ कथामा रघुवीर र ‘म’ जस्ता पात्रहरूको भाषा प्रयोगबाट उनीहरू शिक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ।

सामाजिक वर्गले भाषा प्रयोगमा भेद ल्याउँछ भन्ने कुरा *विपना कतिपयका* कथाहरूबाट पनि चरितार्थ भएको छ। प्रस्तुत सङ्ग्रहमा निम्न, निम्न-मध्यम तथा उच्च वर्गीय पात्रहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। ‘रातभरि हुरी चल्यो’-मा कालेकी आमा र कालेको बाबु, ‘छुट्याइयो’-मा भक्तिमान र लक्ष्मी, ‘भक्तलाल र म’-मा भक्तलाल जस्ता पात्रहरू निम्न वर्गीय रहेको उनीहरूले बोलेको भाषाबाट थाहा पाइन्छ। ‘चपरासी’ कथामा रामलालको परिवार निम्न-मध्यम वर्गीय रहेको र बसन्तको परिवार उच्च वर्गीय रहेको उनीहरूको भाषाले जानकारी गराउँदछ।

‘जार: भएकै एउटा कथा’-मा मामा-चेला फुपूचेला हर्षजित र ठूलीको विवाह भएका घटनाले यी पात्रहरू मङ्गोल-किरात वंशका हुन् भनेर जानकारी गराउनाका साथै जातले यहाँ समाजभाषिक भेद ल्याएको देखिन्छ।

वक्ता र श्रोताको आत्मीय तथा अनात्मीय सम्बन्धका आधारमा भाषिक भेद आउने कुरा *विपना कतिपय* सङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रयुक्त भाषाले जनाउँछ।

लिङ्गका आधारमा हेर्दा स्त्री पात्र र पुरुष पात्रले बोलेको भाषामा भाषिक भेद रहेको पनि राईको प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूबाट पुष्टि हुन्छ। ‘मेरी दिदी’ कथामा कथावाचक ‘एस.’ ईसाई धर्मावलम्बी रहेकाले उसले भाषामा अन्य धर्मावलम्बी भन्दा भिन्न भाषाको प्रयोग गरेको छ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहअन्तर्गत ४ वर्षदिखि १४ वर्षसम्म र १५ वर्षदिखि उताका पात्रहरूको भाषिक व्यवहारमा भेद रहेको भेटिन्छ। देवी, मैती, शानद, पार्वती,

ठूलीकान्छी अनि सङ्ग्रहका अरू वयस्क पात्रहरूको भाषामा स्पष्ट अन्तर देख्न सकिने भएकाले उमेरका आधारमा भाषिक भेद रहने कुरा यहाँ स्पष्ट हुन्छ।

विपना कतिपय कथा सङ्ग्रहमा निहित पात्रहरू द्विभाषिक तथा बहुभाषिक रहेको पाइन्छ। यहाँ द्विभाषिकताअन्तर्गत संयोजित द्विभाषिकता, शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता, शिक्षा निरपेक्ष द्विभाषिकता र अन्तरजातीय द्विभाषिकता भएका पात्रहरू रहेका उनीहरूको भाषाबाट थाहा लाग्दछ। यी कथाहरूमा ‘घोष बाबू’ कथाको सुबोध घोष, ‘पद्मको कथा’-को चपरासी, ‘जगत र सावित्रीको दुःखान्त कथा’-को जगत अनि ‘मेरी दिदी’ कथाको कथावाचक ‘एस.’ बहुभाषिक पात्रहरू रहेका छन्। यहाँ पात्रहरूद्वारा कोड मिश्रण गरेका उदाहरणहरू प्रशस्त पाउन सकिन्छ भने कोड परिवर्तन गरेर बोलेका उदाहरणहरू पनि छन्। पात्रहरूले नेपाली बोल्दा मुख्यतः अङ्ग्रेजी अनि हिन्दी भाषाका कोडहरू मिश्रण गरेका छन्। भारतको राजभाषाका रूपमा रहेको हिन्दी भाषाको माध्यम भएर अरबेली, फारसेली आदि भाषाका कोडहरू पनि यहाँ मिश्रण भएको भेटिन्छ। यसका साथै यहाँ विश्वका विभिन्न भाषाका शब्दहरू पनि आगमन भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूमा पात्रहरूले मानक नेपाली भाषा र कथ्य नेपाली भाषा दुवै रूपको प्रयोग गरेका छन्। यद्यपि कथामा मानक भन्दा कथ्य नेपाली भाषा वा ‘ख’ वर्गीय दार्जिलिङ्गीय भाषाको प्रयोग नै धेरै गरेको देखिन्छ। नेपाली भाषा अनेपाली पात्रहरूले सम्पर्क भाषाका रूपमा प्रयोग गरेका छन्। यी अनेपाली पात्रहरूले बोलेको नेपाली भाषाबाट उनीहरूको भाषिक समुदाय चिन्हित गर्न सकिन्छ।

विपना कतिपयका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण गर्दा यसमा एक्काइसवटा वर्णन-विवरणपरक इतिवृत्तात्मक गद्य सङ्कथन रहेको पाइन्छ भने छवटा संवादात्मक इतिवृत्तात्मक गद्य सङ्कथन रहेको देखिन्छ अनि दुईवटा आन्तरिक एकालापमूलक गद्य

सङ्कथन रहेको भेटिन्छ। यस सङ्ग्रहका कथाहरूलाई आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले अध्ययन गर्दा व्यक्तिको सामाजिक शक्तिले संज्ञानात्मक रूपमा अरूमाथि वा आफूमाथि प्रभुत्व जमाइरहेको हुन्छ भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ। निम्न सामाजिक शक्ति हुने व्यक्ति अरूको प्रभुत्वको शिकार हुनुपर्छ भनेर सङ्ग्रहका ‘रातभरि हुरी चल्यो’, ‘छुट्टयाइयो’, ‘भागी’ आदिजस्ता कथाहरूको अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ।

इन्द्रबहादुर राईको दोस्रो कथा सङ्ग्रह *कथास्थाका* कथाहरूलाई समाजभाषिक अध्ययनअन्तर्गत बसोबासको स्थिति, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा), शिक्षा, सामाजिक वर्ग र सामाजिक दूरीको श्रेणीका आधारमा हेर्दा पात्रहरूको भाषामा प्रशस्त मात्रामा समाजभाषिक भेद उत्पन्न भएको देखिन्छ। प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहअन्तर्गत ‘एउटा दिनको सामान्यता’ कथाका पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त भाषाबाट उनीहरू गाउँले रहेको थाहा लाग्छ। गाउँमा बोलिने भाषाका साथै कथाका पात्रहरूले दार्जिलिङ्गीय नेपाली भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ। ‘खीर’ कथाका पात्रहरूको भाषा पनि दार्जिलिङ्को गाउँले समाजसँग खापखाने किसिमको रहेको छ। सङ्ग्रहका ‘एउटा विचारको यात्रापथ’, ‘ब्ल्याक आउट, काजू बदाम, छोरा’, र ‘हामी जस्तै मैनाकी आमा’ कथाहरूमा पनि पात्रहरूद्वारा प्रयुक्त भाषाले उनीहरूको दार्जिलिङ्को बसोबासको स्थिति स्पष्ट थाहा लाग्छ। यसै गरी ‘आकारहरू छायाँहरू’ कथाका पात्रहरूले बोल्ने भाषाले उनीहरूको बसोबास नेपालमा रहेको जानकारी गराउँदछ।

शक्ति (पद-प्रतिष्ठा)-का आधारमा भाषिक भेद आउने कुरा ‘त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै’ कथामा रूपलालले रनेलाई बोलाउँदा गरेको भाषा प्रयोगबाट प्रस्ट बुझ्न सकिन्छ। शिक्षाका आधारमा हेर्दा राईका कथाका पात्रहरू शिक्षित तथा अशिक्षित दुवै थरीका रहेको देखिन्छ। यहाँ ‘एउटा दिनको सामान्यता’ कथाका ‘म’ पात्र र उसकी स्वास्नी माया, ‘खीर’ कथाको ‘म’ पात्र, ‘एउटा विचारको यात्रापथ कथा’-को ‘म’ पात्र,

‘त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै’ कथाको रूपलाल, ‘हामी जस्तै मैनाकी आमा कथा’-का अमूर्त पात्रहरू, ‘आकारहरू छायाँहरू’ कथाका भूप र पूरण जस्ता पात्रहरू शिक्षित अनि ‘खीर’ कथामा अमूर्त पात्रहरू अशिक्षित रहेको उनीहरूको भाषा प्रयोगबाट थाहा पाइन्छ।

कथास्थामा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषा प्रयोगबाट उनीहरू निम्न, निम्न-मध्यम तथा मध्यम वर्गीय रहेको देखिन्छ। ‘एउटा दिनको सामान्यता’-का पात्रहरू निम्न मध्यम वर्गीय छन् भने ‘त्यसरी बाँचेकोः त्यसरी नै’-मा रूपलालको परिवार मध्यम वर्गीय छन्। यीबाहेक कथास्था सङ्ग्रहमा प्रयुक्त सबै पात्रहरू निम्न वर्गीय रहेको भेटिन्छ। पात्रहरूले प्रयोग गरेका आत्मीय र अनात्मीय भाषिक भेदले उनीहरूका बिच रहेको सामाजिक दूरीको श्रेणी थाहा लाग्दछ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रयुक्त पात्रहरूमा द्विभाषिकताको स्थिति कम्ती मात्रमा रहेको देखिन्छ। ‘एउटा दिनको सामान्यता’ कथामा ‘म’ पात्र र माया अनि ‘आकारहरू छायाँहरू’ कथाका भूप र पूरण मात्र द्विभाषिक पात्र रहेका छन्। यी पात्रहरू शिक्षित रहेकाले उनीहरूमा शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता रहेको देखिन्छ। यहाँ पात्रहरूले नेपाली बोल्दा अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरू प्रयोग गरेकाले कोड मिश्रणको स्थिति देखा परेको छ। साथै अरू भाषाका शब्दहरू पनि आगमन भएको पाइन्छ। यहाँ पात्रहरूले मानक र कथ्य दुईवटा नै रूपको नेपाली भाषा बोलेका छन्। यद्यपि कथ्य भाषा भने मानक भाषा भन्दा बढी प्रयोग भएको देखिन्छ।

कथास्थाका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण गर्दा यसमा तिनवटा संवादात्मक इतिवृत्तात्मक गद्य सङ्कथन रहेको देखिन्छ भने वटा छवटा वर्णन-विवरणपरक गद्य सङ्कथन रहेको पाइन्छ। यहाँ ‘टाढामा’ र ‘खाइल’ कथाबाहेक सबै कथाहरूमा इतिवृत्तात्मक रहेको भेटिन्छ। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले प्रस्तुत

सङ्ग्रहका कथाहरूको अध्ययन गर्दा सामाजिक रूपमा शक्तिशाली व्यक्तिले आफूभन्दा अलिक कम्ती शक्ति हुने व्यक्तिमाथि पनि संज्ञानात्मक रूपमा प्रभुत्व जमाउँदछ भन्ने निचोड प्राप्त हुन्छ। सङ्ग्रहमा निहित 'एउटा दिनको सामान्यता', 'त्यसरी बाँचेको छः त्यसरी नै', अनि 'हामीजस्तै मैनाकी आमा' जस्ता कथाहरूको अध्ययनबाट उक्त निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

इन्द्रबहादुर राईको तेस्रो कथा सङ्ग्रह *कठपुतलीको मन*का कथाहरूलाई समाजभाषिक अध्ययनअन्तर्गत बसोबासको स्थिति, शिक्षा, सामाजिक वर्ग, सामाजिक दूरीको श्रेणी र धर्म आदिजस्ता घटकहरूको आधारमा हेर्दा पात्रहरूको भाषामा स्तरअनुसार भाषिक भेद रहेको देखिन्छ।

बसोबासको स्थितिका आधारमा हेर्दा 'महारुदन' कथाका पात्रहरू गाउँ अनि दार्जिलिङ निवासी रहेको थाहा पाइन्छ। 'विश्व तिम्रा चरणमा'-कथामा सहरको परिवेशअनुसार भाषा छ। 'कठपुतलीको मन' कथामा नेपालको परिवेशमा लेखिएको 'परालको आगो' कथासँग जोडिएका उपकथाहरूमा पात्रहरूको भाषाले उनीहरू दार्जिलिङका बासिन्दा रहेको थाहा पाइन्छ।

शिक्षाका आधारमा हेर्दा *कठपुतलीको मन* सङ्ग्रहका पात्रहरू शिक्षित एवम् अशिक्षित दुवै प्रकारका छन्। यहाँ 'बाघ' कथाका राधिका र गोविन्द, 'घाँसीसँग' कथाको 'म' पात्र, 'आँगनको घाममा लाटा' कथाको 'म' पात्र, 'कठपुतलीको मन'-अन्तर्गत उपकथा (१)की रत्ना, उपकथा (२)को सेक्रेटरी साहब, कथामा अन्तर्वार्ता लिन आएका पत्रकारहरू शिक्षित रहेका अनि 'घाँसीसँग' कथाको घाँसी, 'जन्ती' कथाका सबै पात्रहरू, 'कठपुतलीको मन'-अन्तर्गत उपकथा (४)को 'म' पात्र आदि अशिक्षित रहेका उनीहरूको भाषा प्रयोगबाट थाहा लाग्छ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहअन्तर्गत 'घाँसीसँग' कथाको घाँसी, 'विश्व तिम्रा चरणमा'-को 'म' पात्र निम्न वर्गीय रहेको उनीहरूको भाषाले जनाएको छ। यहाँ पात्रहरूले प्रयोग गरेको आत्मीय र अनात्मीय भाषिक भेदले उनीहरूमाझ रहेको सामाजिक दूरीको श्रेणी व्यक्त गरेको छ। यसको दृष्टान्तका निम्ति 'महारुदन' कथामा ठूलीको बाबुले ठूलीलाई तथा 'कठपुतलीको मन'-को उपकथा (१)मा रत्नाले दिदीलाई सम्बोधन गरेको भाषालाई हेर्न सकिन्छ। यो आत्मीय भेदको नमुना हो भने 'कठपुतलीको मन'-को उपकथा (२)मा सेक्रेटरी साहब र 'म' पात्रका बिचको भाषा अनात्मीय भेदको उदाहरण हो।

धर्मका आधारमा भाषिक भेद रहने कुरा प्रस्तुत सङ्ग्रहका 'बाघ' र 'जन्ती' कथालाई उदाहरण लिन सकिन्छ। 'बाघ'-का गोविन्द र राधिका अनि 'जन्ती'-को माइला हिन्दू धर्मावलम्बी भएकाले उनीहरूको भाषामा उक्त धर्मसँग प्रभावित कुराहरू प्रयोगमा आएका छन्।

'कठपुतलीको मन' सङ्ग्रहका कथाहरूमा पात्रहरू द्विभाषिक रहेको देखिन्छ। यहाँ शिक्षित पात्रहरू द्विभाषिक रहेकाले उनीहरूमा शिक्षा सापेक्ष द्विभाषिकता रहेको पाइन्छ। यहाँ बहुभाषिकताको स्थिति भने रहेको पाइँदैन। यद्यपि, पात्रहरूको भाषिक अभिव्यक्तिमा कोड मिश्रण भएको पाइन्छ। पात्रहरूले नेपाली भाषामा मुख्यतः अङ्ग्रेजी भाषाका कोडहरू मिश्रण गरी प्रयोग गरेका छन्। दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी माध्यमको शिक्षाको प्रभाव वा वैश्विक स्तरमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभुत्व (हेजेमोनी)-लाई यस्तो भाषिक अभिव्यक्तिको मुख्य कारण मान्न सकिन्छ। पात्रहरूको भाषामा विश्वका भाषाका शब्दहरूको पनि आगमन भएको पाइन्छ। साथै पात्रहरूले मानक र कथ्य दुवै रूपको नेपाली भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ। तुलनात्मक रूपमा हेर्नु हो भने यी कथाहरूमा मानक भन्दा कथ्य भाषाको प्रयोग नै बढी भएको पाइन्छ।

कठपुतलीको मनका कथाहरूको सङ्कथन विश्लेषण गर्दा यसमा छवटा संवादात्मक इतिवृत्तात्मक गद्य सङ्कथन रहेको पाइन्छ। साथै छवटा वर्णन-विवरणपरक, एउटा आन्तरिक एकालापमूलक अनि एउटा टिप्पणीपरक गद्य सङ्कथन रहेको पाइन्छ। आलोचनात्मक सङ्कथन विश्लेषणका दृष्टिले प्रस्तुत सङ्ग्रहका कथाहरूको अध्ययन गर्दा शक्तिशाली व्यक्तिले मौका पाए आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग पनि गर्दछन् भन्ने थाहा पाइन्छ। 'आँगनको घाममा लाटा' कथामा बिहे घरमा काम गरे बापत् मालिकको पक्षबाट लाटालाई उपेक्षा गरी पैसा नदिनु यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ।

राई तिनवटा कथा सङ्ग्रहमा भिन्ना-भिन्नै प्रवृत्तिका देखिए तापनि यी तिनवटा सङ्ग्रहमा कथाको समाज भने उस्तो भिन्न छैन। यी कथाहरूमा निम्न वर्गीय पात्रहरूको बहुलता देखिन्छ। उल्लिखित चालिसवटा कथामध्ये 'त्यसरी बाँचेको छु: त्यसरी नै' अनि 'कठपुतलीको मन'-अन्तर्गत उपकथा (२)को सेक्रेटरी साहब मात्र मध्यम वर्गीय पात्र रहेका छन्। यसका साथै शिक्षित, अल्प-शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरू तिनवटा नै सङ्ग्रहमा प्रयुक्त छन्।

समग्रमा, इन्द्रबहादुर राईका तिनैवटा कथा सङ्ग्रहका पात्रहरूको भाषिक व्यवहारले दार्जिलिङ्गीय नेपाली भाषाको चिन्हारी प्रस्तुत गरेको छ। मानिसलाई आफ्नो वरिपरिको भाषिक परिवेशले प्रभाव पार्ने हुनाले यहाँका मानिसहरूले लिङ्ग, वचन जस्ता व्याकरणिक कोटिको विचलनयुक्त प्रयोग गर्दछन्। त्यही प्रभाव यी तिनवटा कथा सङ्ग्रहका पात्रहरूमा पनि परेको देखिन्छ भने यी पात्रहरूले मानक भाषाभन्दा 'ख' वर्गीय कथ्य भाषा नै धेरै प्रयोग गरेका छन्। दार्जिलिङमा भोट-हिमाली वर्गका वक्ताहरू बढी भएकाले त्यसको प्रभाव स्वरूप त्यहाँको नेपाली भाषामा विचलन भएको पाइन्छ। तसर्थ कथाकार राईका कथाको पात्रहरूले प्रयोग गरेको नेपाली भाषाले दार्जिलिङको सामाजिक जनजीवनलाई प्रतिनिधित्व गर्दै त्यहाँको यथार्थ चित्र प्रस्तुत गर्न सक्षम भएको देखिन्छ।

समाजभाषिक दृष्टिले इन्द्रबहादुर राईका कथाहरूमा चित्रित पात्रहरूले भारतमा बोलिने नेपाली भाषाको प्रयोग गर्नाका साथै यसले दार्जिलिङ्गे नेपाली भाषाको प्रयोगलाई स्पष्ट चित्रण गरेको पाइन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

नेपाली

पुस्तक

एटम, नेत्र, वि सं २०६१, *समालोचनाको स्वरूप*, ललितपुर: साझा प्रकाशन।

ओझा, रामनाथ, वि सं २०७३, *ऐतिहासिक भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा*, काठमाडौं: पिनाकल पब्लिकेसन प्रा लि।

कँडेल, घनश्याम (सम्पा.) वि सं २०५५, *नेपाली समालोचना*, ललितपुर: साझा प्रकाशन।

खाती, नरेशचन्द्र, सन् २०१२, *क्रम अध्ययनका*, नाम्ची: निर्माण प्रकाशन।

क्षेत्री, शरद्, सन् २००६, *केही पृष्ठहरू अध्ययनका*, नाम्ची: निर्माण प्रकाशन।

छेत्री, इन्द्रबहादुर, सन् २००९, *केही साहित्यिक समीक्षा*, सिलगढी: ग्राफिक प्रिण्टर्स।

छेत्री, राजकुमार, सन् २००९, *सिर्जनाको समावलोकन*, दार्जिलिङ: गामा प्रकाशन।

त्रिपाठी, सुधा (सम्पा.), वि सं २०६२, *महिला समालोचक र नेपाली समालोचना*, ललितपुर: साझा प्रकाशन।

धरावासी, कृष्ण, वि सं २०६३, *तेस्रो आयाम र वैरागी काइँला*, काठमाडौं: पैरवी बुक्स एण्ड स्टेशनरी सन्टर।

नेपाल, शैलेन्दुप्रकाश र अन्य (सम्पा.), वि सं २०५५, *वाङ्मय समालोचना*, काठमाडौं: नेपाली वाङ्मय प्रतिष्ठान प्रकाशन।

नेपाल, घनश्याम, सन् १९९६, रूप र रेखाहरू, गान्तोक: जनपक्ष प्रकाशन।

_____, अनि लामा, कविता, सन् २००६, उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, सिलगढी: एकता बुक हाउस प्रकाशन।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, वि सं २०६१, भाषाविज्ञानको रूपरेखा, दोस्रो संस्करण, धरान: एनडीबी प्रकाशन।

पन्थी, देवी, वि सं २०६१, भारतीय नेपाली साहित्य र संस्कृतिको झलक, काठमाडौं: आँखा स्वयंसेवी प्रकाशन संघ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (प्र. सम्पा.), वि सं २०७२, नेपाली बृहत् शब्दकोश, नवौं संस्करण, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

बन्धु, चूडामणि, वि सं २०७३, भाषाविज्ञान, ललितपुर: साझा प्रकाशन।

_____, वि सं २०७०, अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार।

भण्डारी, पारसमणि अनि पौड्याल, सालिकराम, वि सं २०६८, सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार प्रकाशन।

भट्टराई, विष्णुकुमार, सन् २०१५, केही समीक्षा र लीलालेखन, नाम्ची: निर्माण प्रकाशन।

मोक्तान, सघन, सन् २००३, इन्द्रबहादुर राईको 'कठपुतलीको मन' विश्लेषणात्मक अध्ययन, नयाँ दिल्ली: श्रीमान मणि कुमार सुब्बा प्रकाशन।

रेग्मी, भीमनारायण, वि सं २०७२, भाषा विज्ञान शब्दावली, काठमाडौं: नेपाली प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

राई, इन्द्रबहादुर, सन् १९९७, समयाङ्कन दैनिकीय, सिलगढी: सरस्वती पुस्तक मन्दिर प्रकाशन।

_____, सन् १९७०, विपना कतिपय, दोस्रो संस्करण, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन।

_____, सन् १९७२, कथास्था, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन।

_____, सन् १९८९, कठपुतलीको मन, कलकता: इन्द्र प्रकाशन प्रकाशन।

लामा, कविता, सन् २००२, भानुभक्तका काव्यकृतिको भाषिक अध्ययन, दार्जिलिङ: साझा पुस्तक प्रकाशन।

लामिछाने, यादवप्रकाश, वि सं २०६९, प्रायोगिक भाषाविज्ञान, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार प्रकाशन।

शर्मा, हरिप्रसाद, वि सं २०६७, कथाको सिद्धान्त र विवेचन, दोस्रो संस्करण, ललितपुर: साझा प्रकाशन।

शर्मा, मोहनराज अनि लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, वि सं २०६६, शोधविधि, चौथो संस्करण, ललितपुर: साझा प्रकाशन।

शर्मा, चन्द्र (सम्पा.), सन् २००२, श्री इन्द्रबहादुर राई अभिनन्दन ग्रन्थ, दार्जिलिङ: श्याम प्रकाशन।

सुन्दास, लकखीदेवी, सन् २००८, *समय र समीक्षणा*, दार्जिलिङ: सुन्दास परिवार प्रकाशन।

सिन्हा, गोकुल, सन् २००४, *भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोष*, दार्जिलिङ: गोकुल सिन्हा प्रकाशन।

पत्र-पत्रिका

अधिकारी, रामलाल (प्र. सम्पा.), सन् २००४, *दियालो*, वर्ष ४६, हाँगो १४०, दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य सम्मेलन प्रकाशन।

गिरी, एस गिरी (प्र. सम्पा.), सन् २०१४, *चरित्र*, वर्ष २८, पूर्णाङ्क १३, कालेबुङ: चरित्र प्रकाशन।

दाहाल, मोहन, पी (सम्पा.), सन् २०१५, *नेपाली अकादमी जर्नल*, वर्ष ११, अङ्क ११, दार्जिलिङ: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय प्रकाशन।

_____, सन् २००९, *नेपाली अकादमी जर्नल*, वर्ष ५, अङ्क ५, दार्जिलिङ: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय प्रकाशन।

नेपाल, घनश्याम (सम्पा.), सन् २०१०, *अभिज्ञान*, वर्ष १, अङ्क १, दार्जिलिङ: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय प्रकाशन।

_____, सन् २०१७, *अभिज्ञान*, वर्ष ६, अङ्क ६, दार्जिलिङ: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय प्रकाशन।

_____, अनि जोशी, कुमारबहादुर (सम्पा.) सन् १९९५, *समयाङ्कन*, बनारस: काशी हिन्दू विश्वविद्यालय।

पाण्डे, ज्ञानू (प्र. सम्पा.), वि सं २०७३, प्रज्ञा, अङ्क १, पूर्णाङ्क ११३, काठमाडौं:
नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान प्रकाशन।

पौड्याल, महानन्द (सम्पा.) सन् २००६, सन्धान, वर्ष २, अङ्क २, पाकिम: सन्धान
प्रकाशन।

मगर, कृष्णमाया अनि अन्य (सम्पा.) सन् २०१४, प्रेक्षण, वर्ष १, अङ्क १, गान्तोक:
प्रेक्षण परिवार प्रकाशन।

शोधप्रबन्ध

अधिकारी, विष्णुप्रसाद, वि सं २०५४, कथास्थाका कथामा आयामेली चिन्तन,
स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं: त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

निरौला, यज्ञेश्वर, वि सं २०७२, नेपालीका भाषिकाहरूको अध्ययन, विद्यावारिधि
शोधप्रबन्ध, काठमाडौं: त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

राई, विक्रम, सन् २००७, सिलगढी क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको समाजभाषिक
अध्ययन, स्नातकोत्तर लघु शोधप्रबन्ध, सिलगढी: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय।

राई, मुकुन्द, सन् २०१६, आज रमिता छ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन,
स्नातकोत्तर लघु शोधप्रबन्ध, सिलगढी: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय।

शाही, हर्कबहादुर, वि सं २०७०, अछामी भाषाको अध्ययन, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध,
काठमाडौं: नेपाली संस्कृत विश्वविद्यालय।

सुब्बा, शङ्कर, वि सं २०३७, साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईको जीवनी, व्यक्तित्व र
कृतित्वको सर्वेक्षण, स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं: त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

हिन्दी

पुस्तक

पाण्डेय, शशिभूषण, 'शीतांशु', सन् २०१२, *अद्यतन भाषाविज्ञान*, इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन।

बुल्के, कामिल, सन् २०१४, *अँगरेजी-हिन्दी कोश*, परिवर्धित संस्करण, राँची: काथलिक प्रेस।

अङ्ग्रेजी

गुप्ता, दिपङ्कर (सम्पा.), सन् २०१४, *सोसियल स्ट्राटिफिकेशन*, चौबीसौं संस्करण, नयाँ दिल्ली: अक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस।

पोद्दार, प्रेम र प्रसाद, अन्मोल (सम्पा.), सन् २००८, *गोर्खाजि इमाजिन्ड: इन्द्रबहादुर राई इन् ट्रान्सलेसन*, कालिम्पोड: मुक्ति प्रकाशन।

फोरस्टर, इ एम, सन् १९२७, *एस्पेक्ट्स अव् द नोवल*, न्यु योर्क: हार्कोट, ब्रेस एन्ड कम्पनी पब्लिसर्स।

फ्येरक्लव, नर्मन, सन् १९८९, *ल्याङ्ग्वेज एन्ड पावर*, इङ्गल्यान्ड: एड्डिसन विस्ली लोङ्गम्यान लिमिटेड।

मुनि, अन्नावेल र अन्य (सम्पा.), सन् २०११, *ल्याङ्ग्वेज, सोसाइटी एन्ड पावर*, तेस्रो संस्करण, न्यु योर्क: रुटलेज पब्लिकेसन्स।

युल, जर्ज, सन् १९८५, *द स्टडी अव् ल्याङ्ग्वेज*, न्यु योर्क: क्याम्ब्रिज युनिवर्सिटी प्रेस।

लियन्स, जोन, सन् १९८१, *ल्याङ्गवेज एन्ड लिङ्गिग्विस्टिक्स*, यु के: क्यामब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस।

लेबभ, विलियम, सन् १९७२, *सोसियोलिङ्गिग्विस्टिक प्याटर्न्स*, यु एस ए: युनिभर्सिटी अन्ड पेन्सिलभानिया।

सलजमान, डेनेक र अन्य (सम्पा.), सन् २०१२, *ल्याङ्गवेज, कल्चर एन्ड सोसाइटी*, पाँचौं संस्करण, यु एस ए: वेस्टभिऊ प्रेस।

सुब्बा, टी बी र अन्य (सम्पा.), सन् २००९, *इन्डियन नेपालीज इत्युज एन्ड पर्सपेक्टिभस्*, नयाँ दिल्ली: कन्सेप्ट पब्लिसिड कम्पनी।

स्टोकवेल, पिटर, सन् २०१३, *सोसियोलिङ्गिग्विस्टिक्स*, दोस्रो संस्करण, न्यु योर्क: रुटलेज पब्लिकेसन्स।

होल्मस्, ज्यानेट, सन् २०१३, *एन इन्ट्रोडक्सन टु सोसियोलिङ्गिग्विस्टिक्स*, चौथो संस्करण, न्यु योर्क: रुटलेज पब्लिकेसन्स।

वेभ सोर्स

गम्पर्ज, जे जे, सन् १९५८, “डाइलेक्ट डिफरेन्सेस एन्ड सोसियल स्ट्राटिफिकेसन इन ए नर्थ इन्डियन भिलेज”, <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com>>

शोधमूलक जर्नलमा प्रकाशित लेख तथा अन्तरराष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेको
प्रमाण पत्र

ISSN 2321-144X

नेपाली अकादमी जर्नल
NEPALI ACADEMY JOURNAL

ENLIGHTENMENT TO PERFECTION

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय
नेपाली विभाग

नेपाली अकादमी जर्नल

नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृतिबारे अनुसन्धानमूलक अर्द्धवार्षिक

वर्ष : १३

अङ्क : १३

दिसम्बर, २०१७

सम्पादक

मोहन पी. दाहाल

उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय
नेपाली विभाग

(i)

विषय सूची

१. नेपाली 'छ/हो' क्रियापद र यसको कारकीय सम्बन्ध	दशरथ खरेल	१
२. नेपाली बालखेल गीतको विकासमा बालबालिकाको भूमिका	कविता लामा	८
३. समाज भाषाविज्ञानका सन्दर्भमा पिजिन अनि क्रिओल	बलराम पाण्डे	१९
४. उखानको संरचनात्मक स्वरूप	गङ्गाप्रसाद भट्टराई	२६
५. मोतीराम भट्टको 'पिकदूत' खण्डकाव्यमा शृङ्गारिक भावचेतना	कृष्ण भण्डारी	४७
६. लोकसंस्कृतिको वर्गीकरण र विवेचन पद्धति	दिलकुमार प्रधान	५८
७. नेपाली, हिन्दी, बङ्गला र सादरी भाषामा लिङ्गभेदको स्थिति तुलनात्मक अध्ययन	विक्रम राई	६७
८. भ्रमर उपन्यासमा लैङ्गिक परिवेश	योगेश पन्थ	७५
९. पारिस्थितिकी र भाषा	सरस्वती मिश्र	८१
१०. पुष्प राईको 'भोलीको प्रतीक्षा' उपन्यासमा नारीवाद	सविता तामाङ	८६
११. रीतिका आधारमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका प्रतिनिधि निबन्धहरूको विवेचन	हेमन्तकुमार नेपाल	९७

पारिस्थितिकी र भाषा

■ सरस्वती मिश्र

१ विषयप्रवेश

सामान्यतः 'भाषा' भन्नाले समाजमा विचार विनिमयको साधन बुझिन्छ। भाषालाई लोडम्यान डिक्सनरी अफ ल्याङ्ग्वेज टिचिङ एन्ड एपलाइड लिङ्ग्विस्टिक्सले यसप्रकार परिभाषित गरेको छ- भाषा मानव सञ्चारको त्यस्तो पद्धति हो, जसको ध्वनिगत संरचनात्मक व्यवस्था हुन्छ। त्यस व्यवस्थाभित्र ध्वनिको रूपिमिक स्तरदेखि वाक्यात्मक स्तरसम्म पर्दछ।^१ 'पारिस्थितिकी' अङ्ग्रेजी 'इकोलोजी' शब्दको नेपाली रूपान्तर हो। 'इकोलोजी' शब्दले जीवहरूका बिच एक-आपसको सम्बन्ध तथा जीव र तिनका प्राकृतिक वातावरणबिचको सम्बन्ध अध्ययन गर्दछ भन्ने कोशीय अर्थ बुझिन्छ।^२

ल्याङ्ग्वेज अनि इकोलोजी शब्दको समासबाट 'ल्याङ्ग्वेज इकोलोजी' शब्दको निर्माण भएको छ। आइनर हागेनका मतानुसार कुनै पनि भाषालाई त्यसको वातावरणसँग अन्तरक्रियाका आधारमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्नुलाई ल्याङ्ग्वेज इकोलोजी भनिन्छ।^३ उनले 'दि इकोलोजी अफ ल्याङ्ग्वेज' (सन् १९७२)- नामक लेखबाट यस किसिमको भाषिक अध्ययनको प्रारम्भ गरे।

यसभन्दा अघि सन् १८६६ मा जर्मन जीववैज्ञानिक अर्नेस्ट हेकलले 'oecologie' (ecology) शब्द उल्लेख गरेका छन् र ग्रीक भाषामा यसको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ हुन्छ :

Oikos = household of dwelling place (घर, बस्ने ठाउँ, निवास)

Logos = science or study (विज्ञान वा अध्ययन)^४

इकोलोजी शब्दले पृथ्वीमा भएका जीवित र निर्जीव वस्तु एवम् प्राणीहरूको कुटुम्बगत वा पारिवारिक

१. ज्याक सी. रिचर्डस र रिचर्ड, श्मिट, सन् २०१० लोडम्यान डिक्सनरी अफ ल्याङ्ग्वेज टिचिङ एन्ड एपलाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, चौथो संस्करण, प्रियसर्न एडुकेसन लिमिटेड पब्लिकेसन, इडिनबर्ग गेट, हारलो, पृ. ३११।
२. श्रीधर प्रसाद लोहनी र रामेश्वर प्रसाद अधिकारी (सम्पा.), सन् २०१२ एकता कनसाइड अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश, एकता बुक हाउस प्रा.लि.सिलगढी, पृ. ४४९।
३. आइनर हागेन, 'दि इकोलोजी अफ ल्याङ्ग्वेज', अलविन फिल र पिटर मुहलहाउसलेर (सम्पा.), सन् २००१ दिन इकोलिङ्ग्विस्टिक्स रिडर ल्याङ्ग्वेज, इकोलोजी एन्ड इनभारोमेन्ट, कन्टिनम, लन्डन, पृ. ५७।
४. <https://link.springer.com>chapter,retrieved on 10.07.2017, 2:42 p.m.>

अध्ययन गर्नु भन्ने व्युत्पत्तिगत अर्थ बुझाउँछ भन्ने इनजिन पी ओदुमको भनाइ देवचन्द्र सुब्बाले पनि उल्लेख गरेका छन्।^५

भाषा अनि पर्यावरणको सम्बन्धबारे एडवर्ड सपिरले सन् १९१२ मा 'ल्याङ्गवेज एन्ड इनभाइरोमेन्ट' शीर्षक लेख प्रकाशित गरेका छन्। उनले 'इनभाइरोमेन्ट' शब्दअन्तर्गत भौतिक एवम् सामाजिक वातावरणको चर्चा गरेका छन्। उनको धारणाअनुसार भौतिक वातावरणभित्र कुनै स्थान वा राष्ट्रको भौगोलिक विशेषताहरूको स्थलगत विवरण (समुद्रतट, उपत्यका, तराई, पठार, पहाड-पर्वत, जलवायु, वर्षाको मात्रा, मानिसको जीवीकोपार्जनको आर्थिक आधार जसअन्तर्गत त्यस क्षेत्रको पशु, वनस्पति, खनिज स्रोत) पर्छन्। यसका साथै सामाजिक वातावरणभित्र समाजका प्रत्येक व्यक्तिको जीवन र विचारलाई रूप दिने विभिन्न ताकतहरू पर्छन्। धर्म, नैतिक स्तर, राजनीतिक दलको निर्माण अनि कला मुख्य सामाजिक ताकत हुन् भन्ने उनको विचार रहेको छ।^६

सपिरले 'ल्याङ्गवेज एन्ड इनभाइरोमेन्ट' (१९१२) लेख प्रकाशित हुँदा 'इनभाइरोमेन्ट' शब्दले वर्तमानकालमा झैं 'पारिस्थितिकी' भन्ने अर्थ ग्रहण गरेको थिएन। यसले त्यसबेला केवल भौतिक वा सामाजिक सेरोफेरोको अर्थ मात्र बुझाउने गर्थ्यो।^७

सामाजिक कारणहरूबाट प्रभावित भएमा मात्र भाषा प्रयोगमा भौतिक वातावरण प्रतिबिम्बित हुन्छ। भाषाका तीन स्तरमध्ये कुनै एउटामा निम्नलिखित प्रभावहरू देख्न सकिन्छ -

१. भाषाको ध्वन्यात्मक व्यवस्थाको सम्बन्धमा।
२. शब्द, वाक्य वा रूपको औपचारिक संरचनामा।
३. शब्दावलीमा।

अतः कुनै भाषाको शब्दावलीमा मुख्यतः त्यस भाषाका वक्ताहरूको सामाजिक र भौतिक वातावरण प्रतिबिम्बित हुन्छ भन्ने सपिरको विचार रहेको छ।^८

आइनार हौगनको भनाइअनुसार कुनै पनि भाषाको प्रकृत वातावरण त्यही भाषिक समाज हो जसले त्यस भाषालाई कोडका रूपमा प्रयोग गर्छ। कुनै भाषा सम्बन्धित भाषाका वक्ताहरूको मस्तिष्कमा अवस्थित रहन्छ र यसले ती वक्ताहरूलाई आपसमा तथा प्रकृतिसँग सम्बन्ध स्थापित गराउँदछ। अर्थात् वक्ताहरूको

५. देवचन्द्र सुब्बा, परिवेश-विमर्शका दृष्टिले तरुण-तापसी नव्यकाव्यको पठन, मोहन पी. दाहाल (सम्पा.), सन् २००९ नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष ५ अङ्क ५, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, नेपाली विभाग, पृ. १००।
६. एडवर्ड सपिर, 'ल्याङ्गवेज एन्ड इनवायरोमेन्ट', अलविन फिल अनि पिटर मुह्लहौस्टर (सम्पा.), पूर्ववत्, पृ. १४।
७. अलविन फिल अनि पिटर मुह्लहौस्टर (सम्पा.), सन् २००१ दि इकोलिङ्ग्विस्टिक्स रिडर ल्याङ्गवेज, इकोलोजी एन्ड इनवायरोमेन्ट, कन्टिनम, लन्डन, पृ. २।
८. एडवर्ड सपिर, 'ल्याङ्गवेज एन्ड इनवायरोमेन्ट', पूर्ववत्, पृ. १४।

सामाजिक र प्राकृतिक वातावरणमा मात्रै भाषा अस्तित्ववान् हुने हुनाले भाषिक पारिस्थितिकीको एकांश मनोवैज्ञानिक हुन्छ। यस स्थितिमा द्विभाषिक वा बहुभाषिक वक्ताहरूको मस्तिष्कमा कुनै एउटा भाषाको अरू भाषासँगको अन्तर्क्रियालाई प्रमुख रूपमा हेरिन्छ। यसैगरी भाषिक पारिस्थितिकीको केही अंश सामाजिक हुन्छ।

यसले समाजमा सञ्चार माध्यमको काम गर्ने हुनाले भाषा र समाजको अन्तर्क्रिया परिलक्षित हुन्छ। भाषाको पारिस्थितिकी प्राथमिक रूपमा त्यसता मानिसहरूमा निर्धारित रहन्छ जसले कुनै भाषा सिक्छन्, प्रयोग गर्छन् अनि अन्य भाषा वक्तासँग त्यो भाषा प्रचार-प्रसार गर्छन्।^९

हौगनको परिभाषामा निहित 'इनभाइरोमेन्ट' शब्दले बाह्य संसारको सन्दर्भ नबुझेर कुनै एउटा भाषा कोडको रूपमा प्रयोग गर्ने समाज बुझिन्छ। यसैले हौगनको प्राथमिक चासो समाजभाषाविज्ञान रहेको देखिन्छ।^{१०} यसरी 'इकोलोजी याज मेटाफोर' (ecology as metaphor) भनेर भाषिक अध्ययन सम्बन्धी नयाँ आयाम थप्ने श्रेय हौगनलाई नै जाँदछ।

यसपछि भाषिक अध्ययन सम्बन्धी यस किसिमका कामहरू बिस्तारै विभिन्न ठाउँबाट हुन थाले फलस्वरूप सन् १९९० को प्रारम्भमा भाषाविज्ञानको एउटा नयाँ शाखा स्थापित भयो जसलाई 'इकोलिङ्ग्विस्टिक्स' नामकरण गरियो। यो भाषाविज्ञान अनि इनभाइरोमेन्टल स्टडिजबाट विकसित अन्तर्विषयक अध्ययन हो। यस अध्ययनले भाषाको सामाजिक सन्दर्भलाई मात्र अध्ययन नगरेर समाजमा निहित पारिस्थितिक सन्दर्भको पनि अध्ययन गर्दछ। सपिरको उक्त लेखलाई इकोलोङ्ग्विस्टिक्सको जड मानिन्छ।

माइकल ह्यालिडेको 'न्यु वेज अव् मिनिड: दि च्यालेञ्ज टु अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स' -लाई पारिस्थितिक सन्दर्भ र भाषाको प्रभावको अध्ययन क्षेत्र सम्बन्धी प्रारम्भिक कार्य मानिन्छ। सन् १९९६ मा डेभिड अब्राहामको 'दि स्पेल अव् द सेनसुअस् परसेप्सन् एन्ड ल्याङ्ग्वेज इन अ मोर देन ह्युमन वर्ल्ड' -ले इकोलिङ्ग्विस्टिक्सलाई बृहत् आयाम दिने काम गरेको देखिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय इकोलिङ्ग्विस्टिक्स एसोसिएसनले इकोलिङ्ग्विस्टिक्सका विशेषताहरू यसप्रकार प्रस्तुत गरेको छ- इकोलिङ्ग्विस्टिक्सले 'मानिस, अन्य प्रजाति तथा भौतिक वातावरणबिच जीवन धात्रे अन्तर्क्रियामा भाषाको भूमिकाबारे खोजी गर्दछ। यसको प्रथम लक्ष्य भाषाविज्ञानका सिद्धान्तहरू निर्माण गर्नु हो। यसले मानिसलाई समाजको सामाजिक जीवनमा निर्भर रहने पारिस्थितिक तन्त्रको अङ्ग मान्दछ।' मुख्य पारिस्थितिक समस्याहरू (जलवायु परिवर्तन, जैवविविधताको हानिदेखि लिएर वातावरणीय न्याय) समाधान गर्न

९ आइनर होगेन, 'दि इकोलोजी अव् ल्याङ्ग्वेज', पूर्ववत्, पृ. ५७।

१०. अलविन फिल अनि पिटर मुहलहाउसलेर (सम्पा.), सन् २००१ दि इकोलिङ्ग्विस्टिक्स रिडर ल्याङ्ग्वेज, इकोलोजी एन्ड इनवायरोमेन्ट, कन्टिनम, लन्डन, पृ.३।

भाषाविज्ञान सक्षम छ भन्ने यसको दोस्रो लक्ष्य हो।^{११}

पारिस्थितिकीको शाब्दिक अर्थमा 'इकोलिङ्ग्विस्टिक्स' अन्तर्गत दुईवटा चासोको क्षेत्र रहेका छन् :

१. भाषाको पारिस्थितिक विश्लेषण (इकोलजिकल एनालिसिस अन्व ल्याङ्ग्वेज)
२. भाषिक विविधता (ल्याङ्ग्वेज डाइभर्सिटी)

यसमध्ये भाषाको पारिस्थितिक विश्लेषणले विभिन्न भाषावैज्ञानिक उपकरणहरू (क्रिटिकल डिस्कोर्स एनालिसिस, प्रेमिड थ्योरी, कग्नेटिभ लिङ्ग्विस्टिक्स, आइडेनटिटी थ्योरी, रेटोरिक यान्ड सिस्टमिक फङ्गसनल ग्रामर)-को सहायता लिएर विश्व दृष्टिकोण खोजी गर्ने वा प्रस्ट पार्ने काम गर्छ। भाषिक विविधताअन्तर्गत दुईवटा भिन्न भाषाहरूको केन्द्रीकरणलाई मुख्य रूपमा हेरिन्छ। यसका साथै भाषा परिवार, व्याकरण अनि शब्दभण्डार जस्ता विषयहरू पनि यसअन्तर्गत अध्ययन गरिन्छ।

यस विषयका अन्य अध्येताहरू जर्ज स्टिनर, विलियम एफ. म्याके, नर्मन डेनिसन, पिटर फिङ्के, हाराल्ड विनिच, एलविन फिल, पिटर मुहलहाउसलेर, वुल्फ एन्ड्रियास लिबर्ट, सरोज चाउला, डोनल कारबोउ, रोय ह्यारिस, एन्ड्रिउ गोटली, म्यारी कहान, म्याथियस जुङ्ग आदिले पनि इकोलिङ्ग्विस्टिक्सको विकास एवम् विस्तारमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ।

२ निष्कर्ष

सन् १९९० मा प्रारम्भ भएको परिवेश भाषाविज्ञान (इकोलिङ्ग्विस्टिक्स) भाषाविज्ञानको नौलो क्षेत्र हो। यसको विकासमा एडवर्ड सपिरको 'ल्याङ्ग्वेज एन्ड इन्भारोमेन्ट' शीर्षक लेख आधारभूमि मानिन्छ। यसै गरी आइनर हगेनले 'दि इकोलोजी अन्व ल्याङ्ग्वेज' लेखमा 'इकोलोजी एज मेटाफोर' भनेर भाषाको अध्ययनमा नयाँ आयाम थपेपछि अन्य अध्येताहरू यसतर्फ आकर्षित भएका छन्।

परिवेश भाषाविज्ञानले मानिस अन्य प्रजाति तथा भौतिक वातावरणका बिचको जीवन धात्रे अन्तर्क्रियामा भाषाको भूमिका अध्ययन गर्छ। भाषाको पारिस्थितिक विश्लेषण गर्नु अनि भाषिक विविधताको अध्ययन गर्नु यसको क्रीडाक्षेत्र मानिएको छ। भौतिक परिवेशलाई मानिसको विचार र भाषाले प्रभाव पारेको हुन्छ। व्यक्ति वा वक्ताले आफ्नो परिवेश अनुसार नै भाषा आर्जन गर्दछ। यसैले भाषामा पारिस्थितिकी अध्ययन नयाँ विषय बनेर आएको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अलविन फिल अनि पिटर मुहलहाउसलेर (सम्पा.), सन् २००१ दि इकोलिङ्ग्विस्टिक्स रिडर: ल्याङ्ग्वेज, इकोलोजी एन्ड इन्भारोमेन्ट, कन्टिनम, लन्डन।

ज्याक सी. रिचर्ड्स र रिचर्ड, स्मिट, सन् २०१० लोङ्गम्यान डिक्सनरी अफ ल्याङ्ग्वेज टिचिङ एन्ड एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स,

११. <https://ecolinguistics-association.org/>, retrieved on 22.04.2017, 11:00 a.m.

चौथो संस्करण, प्रियसर्न एडुकेसन लिमिटेड पब्लिकेसन, इडिनबर्ग गेट, हारलो।

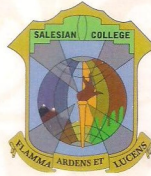
मोहन पी. दाहाल (सम्पा.), सन् २००९ नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष ५ अङ्क ५, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, नेपाली विभाग।

श्रीधर प्रसाद लोहनी अनि रामेश्वर प्रसाद अधिकारी (सम्पा.), सन् २०१२ एकता कनसाइज अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश, एकता बुक हाउस प्रा.लि.सिलगढी।

<https://ecolinguistics-association.org/>

<https://link.springer.com>chapter>

INTERNATIONAL CONFERENCE ON
DARJEELING AND THE EASTERN HIMALAYAS:
A MULTI-DISCIPLINARY APPROACH

14-15 MARCH, 2017

Certificate of Participation

This is to certify that

Miss Sacansati Misra, Research Scholar

of

Deptt of Nepali, Sikkim University

participated / presented a paper titled

*Power and Praxis: A Study of Indira Bahadur
Rai's Short Stories.*

in the two-day International Conference held at

Salesian College, Sonada.

Fr (Dr.) George Thadathil SDB
Convener & Principal
Salesian College, Sonada

Mr. Terence Mukhia
Co- Convener
Salesian College, Sonada

भाषाविज्ञान समाज नेपाल

(स्थापित २०३६ बसन्त २०६४)

Linguistic Society of Nepal

(Estd. 1979/Regd. 2008)

This is to certify that Ms. Saraswati Mishra participated
in the 37th Annual Conference of the Linguistic Society of Nepal held on November
26-27, 2016 at CEDA, Tribhuvan University, Kathmandu.

He/She also presented a paper entitled

'विपना कविपत्र' का केही कथाहरूको समाजशास्त्रिक अध्ययन

(Kamal Poudel)

President

(Krishna Prasad Chalise)

General Secretary

Date: 27-11-2016